

घनश्याम ढकालका कथामा पहिचान र प्रतिनिधित्व

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत नेपाली विषयको दर्शनाचार्य तह
तेस्रो सत्रको निर्धारित पाठ्यांश ६०९ र ६१० को
प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधार्थी

पूर्णिमा रजौरे

दर्शनाचार्य तह, तेस्रो सत्र

क्रमाङ्क : २४

नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि.

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७८

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत नेपाली विषयको दर्शनाचार्य तहका विद्यार्थी श्री पूर्णिमा रजौरेले *घनश्याम ढकालका कथामा पहिचान र प्रतिनिधित्वशीर्षकको* शोधप्रबन्ध मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । म उहाँको यस शोधकार्यसँग सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७८-०६-०४

.....
प्रा.डा. रमेशप्रसाद भट्टराई
शोधनिर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग,
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत दर्शनाचार्य कार्यक्रम तेस्रो सत्रको नवौं र दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि शोधार्थी श्री पूर्णिमा रजौरेले प्रस्तुत गर्नुभएको *घनश्याम ढकालका कथामा पहिचान र प्रतिनिधित्वशीर्षकको* शोधप्रबन्ध स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधप्रबन्ध मूल्याङ्कन समिति

नाम

हस्ताक्षर

प्रा.डा. कृष्णप्रसाद घिमिरे

.....

(विभागीय प्रमुख)

प्रा.डा. रमेशप्रसाद भट्टराई

.....

(शोधनिर्देशक)

प्रा.डा. महादेव अवस्थी

.....

(आन्तरिक परीक्षक)

प्रा.डा. ताराकान्त पाण्डेय

.....

(बाह्य परीक्षक)

मिति : २०७८-०६-१५

कृतज्ञता ज्ञापन

घनश्याम ढकालका कथामा पहिचान र प्रतिनिधित्व शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत दर्शनाचार्य तह तेस्रो सत्रको निर्धारित पाठ्यांश ६०९ र ६१० को प्रयोजनार्थ तयार पारेकी हुँ । यो शोधप्रबन्ध तयार पार्ने क्रममा आदरणीय गुरु प्रा.डा. रमेशप्रसाद भट्टराईको प्राज्ञिक सल्लाह तथा कुशल निर्देशन प्राप्त भएको छ । उहाँले यो शोधप्रबन्ध तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्या र अड्चनहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिँदै सही मार्गदर्शन गराएर अघि बढ्न उत्प्रेरित गरी कुशल एवम् समुचित दिग्दर्शन गराउनु भएकाले उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्ध तयार पार्न विशेषसुभावा प्रदान गर्नुहुने दर्शनाचार्य तह नेपाली केन्द्रीय विभागका प्रमुख प्रा.डा. कृष्णप्रसाद घिमिरे तथा गुरुहरू प्रा.डा. महादेव अवस्थी र प्रा.डा. ताराकान्त पाण्डेय लगायत सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति म कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । यस क्रममा विशेष सल्लाह दिनुहुने मेरा सबै मित्रहरूप्रति म आभारी छु । सामग्री सङ्कलन कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, ने.के.वि.को विभागीय पुस्तकालय एवम् विभागका कर्मचारीहरूको सहयोग मेरा लागि उल्लेख्य छ ।

अन्त्यमा म आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि प्रस्तुत शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र : २०७६/७७

त्रि.वि. दर्ता नं. ६-३-२८-१२१-२००७

क्रमाङ्क: २४

मिति : २०७८-०५-२८

.....

पूर्णिमा रजौरे

दर्शनाचार्य कार्यक्रम, तेस्रो सत्र

नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि.

कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषयसूची

शोधनिर्देशकको सिफारिस	क
स्वीकृतिपत्र	ख
कृतज्ञता ज्ञापन	ग
विषयसूची	घ
पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय	१-२४
१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्याकथन	२
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	३
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५ शोधकार्यको औचित्य	१४
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	१५
१.७ शोधविधि	१५
१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि	१५
१.७.२ सैद्धान्तिक पर्याधार	१६
१.७.३सामग्री विश्लेषण विधि	२३
१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा	२४
दोस्रो परिच्छेद : घनश्याम ढकालका कथामा वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्व	२५-८०
२.१ विषय परिचय	२५
२.२ वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालका कथाको विश्लेषण	२५
२.२.१ वर्गीय पहिचानका आधारमा ढकालका कथाहरूको विश्लेषण	२६
२.२.२ वर्गीय प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालका कथाहरूको विश्लेषण	४८
२.३ निष्कर्ष	७९
तेस्रो परिच्छेद : घनश्याम ढकालका कथामा जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्व	८१-९६
३.१ विषय परिचय	८१
३.२ जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालका कथाको विश्लेषण	८१
३.२.१ जातीय पहिचानका आधारमा ढकालका कथाहरूको विश्लेषण	८२

३.२.२	जातीय प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालका कथाहरूको विश्लेषण	८९
३.३	निष्कर्ष	९६
चौथो परिच्छेद : घनश्याम ढकालका कथामा लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्व		९७-१३३
४.१	विषय परिचय	९७
४.२	लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालका कथाको विश्लेषण	९७
४.२.१	लिङ्गीय पहिचानका आधारमा ढकालका कथाहरूको विश्लेषण	९८
४.२.२	लिङ्गीय प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालका कथाहरूको विश्लेषण	११४
४.३	निष्कर्ष	१३२
पाँचौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष		१३४-१३६
५.१	सारांश	१३४
५.२	निष्कर्ष	१३६
सन्दर्भग्रन्थसूची		१४०-१४२

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

घनश्याम ढकाल (२०२०-२०६८) नेपाली कथालेखनको क्षेत्रमा प्रगतिवादी कथाकारका रूपमा परिचित छन् । उनका *भरिया र यात्री* (२०४६), *सहिद मानचित्रमानपरेको सहिद* (२०४८), *समर्पणको बाटोमा* (२०५१), *आजको महाभारत* (२०५५), र *सहिदको सालिक* (२०६६) गरी पाँचवटा कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । समाजवादी यथार्थवादी चिन्तनलाई केन्द्र बनाएर समाजका कुरूप पक्षमाथि तीव्र व्यङ्ग्य गरी कथा सिर्जना गर्ने ढकाल प्रगतिवादी कथाकार हुन् । सामाजिक तथा राजनीतिक विषयवस्तुमा आधारित उनका कथामा समाजनिर्माणको सन्देश मूल कथ्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । उनका कथामा उच्च निच, धनी गरिब, पुरुष महिला, शोषक शोषित, नेता जनता, ठुला सानाजस्ता सांस्कृतिक पहिचान बनाएका विभिन्न वर्गका भूमिकाहरूको उचित संयोजन गरिएको पाइन्छ । प्रगतिवादी चेतसहित निष्कर्षमा पुऱ्याइएका उनका कथाहरू सांस्कृतिक अध्ययनका दृष्टिले विश्लेषणयोग्य रहेका छन् ।

मानिसले आफ्नो सामाजिक भोगाइका क्रममा सिक्ने ज्ञान र व्यवहारका प्रकार एवम् प्रणालीहरूको समग्रता नै संस्कृति हो । सामाजिक परम्परामा प्रचलित सांस्कृतिक व्यवहारहरूको निर्मिति संस्कृति हो । यही व्यावहारिक निर्मितको अध्ययन गर्ने सिद्धान्त नै सांस्कृतिक अध्ययन हो । सांस्कृतिक अध्ययन पछिल्लो समयमा विकसित सिद्धान्त हो । यसको स्वरूप अन्तरअनुशासनात्मक हुन्छ । सांस्कृतिक अध्ययन समाजका शक्तिसम्बन्ध, यसबाट निर्मित हुने मानवीय व्यवहारहरू, मानव शरीर र पहिचान तथा सामाजिक जीवनमा मानवको प्रतिनिधित्वको अध्ययन हो । यस दृष्टिले यसको सम्बन्ध पहिचान र प्रतिनिधित्वसँग हुन्छ । पहिचान र प्रतिनिधित्वसँगै प्रतिरोधी चेतना पनि जोडिएको हुन्छ ।

पहिचान भनेको व्यक्ति तथा समुदायको परिचय हो । पहिचान अन्तर्गत व्यक्ति तथा समुदायको सांस्कृतिक र राजनीतिक पहिचान भन्ने बोध हुन्छ । पहिचानमा भाषा, धर्म, लिङ्ग, जात, राष्ट्र आदि पक्षहरूले महत्त्वपूर्ण स्थान राख्छन् । एक समग्र राजनीतिक एवम्

सांस्कृतिक संरचनाहरूभित्र पहिचानहरू कसरी बन्छन् र परिवर्तन हुन्छन्, यसमा के कस्ता तत्वहरूले भूमिका सम्पादन गर्छन्, पहिचानका निम्ति के कस्ता प्रयत्नहरू गरिन्छन्, वर्चस्वकारी शक्तिले पहिचानलाई कसरी प्रभावित गर्छ भन्ने जस्ता कुराहरू पहिचानको सांस्कृतिक अध्ययनमा गरिन्छन् । यसैगरी प्रतिनिधित्व सांस्कृतिक अध्ययनको एक महत्वपूर्ण मान्यता हो । प्रतिनिधित्वको केन्द्रीय विषय समाजको संरचना कसरी निर्माण भएको छ र त्यसमा आम मानिसहरूको प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ भन्ने नै हो । कुनै एउटा व्यक्ति, समुदाय, वस्तु, घटना, विचार, भूगोल आदिलाई कुनै अर्को वस्तु (भाषा) का माध्यमबाट प्रस्तुत गर्नु प्रतिनिधित्व हो । सांस्कृतिक अध्ययनको मुख्य विषय नै प्रतिनिधित्वको अभ्यासको बोध र विश्लेषण गर्नु हो अर्थात् पाठहरूले प्रस्तुत गर्ने अर्थको खोजी गर्दा प्रतिनिधित्वको खोजी गरिन्छ भन्ने नै हो । समाजसापेक्ष प्रचलित अर्थ उत्पादनको सांस्कृतिक आधार भनेको समाजमा स्थापित प्रतिनिधित्वको अवस्था नै हो । यसर्थ प्रतिनिधित्वको बोध गर्नु नै अर्थ उत्पादनको संस्कृति निरूपण गर्नु हो । प्रतिनिधित्वको अवधारणाबाट पाठमा सिर्जित अर्थको अवस्थाबारे बुझ्न सकिन्छ । पाठमा निहित व्यक्ति वा समुदायको सीमान्तीकृत पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्थाअनुरूप उनीहरूमा प्रतिरोधी चेतनाको विस्तार भएको हुन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनमा पहिचान र प्रतिनिधित्वको मान्यतासँगै प्रतिरोधी चेतनाको सम्बन्धमा पनि विशेष अध्ययन गरिन्छ । यही मान्यताका आधारमा यस शोधमा प्रायः प्रगतिवादी कोणबाट मात्र अध्ययन गरिएका ढकालका कथाकृतिहरूको सांस्कृतिक अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा घनश्याम ढकालका कथाकृतिमा प्रयुक्त पात्रहरूको वर्गीय, जातीय र लिङ्गीय पहिचान के कस्तो रहेको छ र पाठमा उनीहरूले कसरी प्रतिनिधित्व गरेका छन् भन्ने सन्दर्भबारे सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै उनका पात्रहरूमा किन र कुन मात्रामा प्रतिरोधी चेतनाको विकास भएको छ भन्नेतर्फको विश्लेषण पनि यस अध्ययनमा गरिएको छ । यसरी विशेषतः घनश्याम ढकालका कथामा पहिचान र प्रतिनिधित्वको अध्ययन गर्नु नै प्रस्तुत शोधको विषय हो ।

१.२ समस्याकथन

घनश्याम ढकालका कथामा पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्थाबारे अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मूल समाधेय समस्या हो । पहिचान र प्रतिनिधित्वका

आधारमा ढकालका कथाहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको पाइँदैन । यस शोधमा ढकालका कथाहरूमा प्रस्तुत चरित्रहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्थाका साथै उनीहरूमा सिर्जित प्रतिरोधको स्थिति सम्बन्धमा पनि विश्लेषण गरिएको छ । यसै समस्यामा आधारित भई प्रस्तुत शोधकार्यमा त्यसको समाधान पहिल्याउन निम्नलिखित शोधप्रश्नहरूको निर्धारण गरिएको छ :

- (क) घनश्याम ढकालका कथामा वर्गीय पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध के कस्तो रूपमा प्रस्तुत भएको छ ?
- (ख) घनश्याम ढकालका कथामा जातीय पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध कसरी प्रस्तुत भएको छ ?
- (ग) घनश्याम ढकालका कथामा के कसरी लिङ्गीय पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको चित्रण गरिएको छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

पहिचान र प्रतिनिधित्वको सैद्धान्तिक दृष्टिकोणबाट घनश्याम ढकालका कथाको विश्लेषण गर्नु यस शोधकार्यको प्रमुख अभीष्ट हो । समस्याकथनमा निर्धारित शोधप्रश्नको समाधानका लागि प्रस्तुत शोधकार्यमा निम्नानुसार उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- (क) घनश्याम ढकालका कथामा प्रयुक्त वर्गीय पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको अवस्था विश्लेषण गर्नु,
- (ख) घनश्याम ढकालका कथामा प्रयुक्त जातीय पहिचान प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको स्थिति पहिचान गरी समीक्षा गर्नु,
- (ग) घनश्याम ढकालका कथामा प्रयुक्त लिङ्गीय पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधी चेतनाको मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

सांस्कृतिक अध्ययन पद्धति साहित्यको अध्ययन विश्लेषण गर्ने अवधारणा हो । नेपाली शोध अनुसन्धान परम्परामा यस कोणबाट घनश्याम ढकालका कथाहरूमा पर्याप्त अध्ययन भएको देखिँदैन । विभिन्न अध्येताहरूले अन्य कोणबाट ढकालका कथाहरू अध्ययन

गर्ने क्रममा प्रतिनिधित्व, पहिचान र प्रतिरोधी चेतनालाई पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ । यहाँ तिनै पूर्व अध्ययन कार्यलाई पूर्वकार्यका रूपमा कालक्रमअनुसार समीक्षा गरिएको छ ।

ताराकान्त पाण्डेयले *कला साहित्य भूमिका र मूल्याङ्कन* (२०५३) पुस्तकमा 'ढकालको कथाकारिता : प्रमुख वैशिष्ट्यको रेखाङ्कन' शीर्षकको लेखमा 'भरिया र यात्री', 'सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद' र 'समर्पणको बाटोमा' गरी तीनवटा सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूको अध्ययन विश्लेषण गरेर ढकालको कथाकारिताको प्रमुख वैशिष्ट्य निरूपण गरेका छन् । यस क्रममा उनले जनआन्दोलन (२०४६) पूर्वको परिवेशसँग सम्बद्ध कथाहरू, जनआन्दोलनपश्चात्को अवस्थसँग सम्बद्ध कथाहरू, वैचारिक सैद्धान्तिक तथा दार्शनिक विषयवस्तुसँग सम्बद्ध कथाहरू र अन्य सामाजिक विषयसँग सम्बद्ध कथाहरू जस्ता उपशीर्षकहरू दिएर ढकालका कथाहरूलाई वर्गीकरण गरी तिनको विश्लेषण गरेका छन् । ढकालका कथामा पञ्चायती निरङ्कुशता होस् वा बहुदलीय सरकार होस्, जुनसुकै अवधिमा पनि नेपाली जनताको जीवनस्तरमा परिवर्तन नदेखिएको अवस्थाको चित्रण गरिनुका साथै विशेष गरेर संशोधनवाद र अवसरवादविरोधी चेतना पनि प्रकट भएको पाइन्छ, भन्ने धारणा पाण्डेयको छ । यो अध्ययन ढकालको कथाकारिताको विश्लेषणमा मात्र केन्द्रित भए तापनि यस पूर्वकार्य अध्ययनबाट उल्लिखित तीनवटा कथासङ्ग्रहभित्रका कथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्था सम्बन्धमा विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

मोहनराज शर्मा र राजेन्द्र सुवेदीले *समसामयिक साभा कथा* (२०६०) पुस्तकमा 'कथ्य र तथ्य' शीर्षकको आलेखमा घनश्याम ढकाललाई समाजवादी यथार्थवादी चिन्तनलाई केन्द्र बनाएर कथा सिर्जना गर्ने ढकाल प्रगतिवादी फाँटमा स्थापित व्यक्तित्व हुन् भनेका छन् । ढकालका 'आजको महाभारत' कथा सङ्गृहीत यस पुस्तकमा शर्मा र सुवेदीले प्रस्तुत कथाले नेपालको तत्कालीन समसामयिक पर्यावरण कुरुक्षेत्रमा परिणत भएको कुरा सिद्ध गरेको विचार प्रकट गरेका छन् । यस क्रममा शर्मा र सुवेदीले कथाका माध्यमबाट समाजका कुरूप यथार्थलाई तीव्र व्यङ्ग्य गर्न सफल कथाकारका रूपमा ढकाललाई चिनाएका छन् । ढकालको आख्यानकारिताको सन्दर्भलाई मात्र सङ्केत गरिएको यस सामग्रीको अध्ययनबाट ढकालका प्रवृत्तिगत विशेषताबारे जानकारी भई पहिचान र प्रतिनिधित्वका दृष्टिकोणबाट उनका कथाकृतिहरूको अध्ययन गर्नका लागि सुझाव प्राप्त भएको छ ।

देवीप्रसाद गौतमले 'कथाकार घनश्याम ढकालका कथाहरूको भावभूमि' (२०६२) शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा ढकालको कथायात्रालाई कथाको विषयगत विविधताका आधारमा वि. सं. २०५२ अधि र पछि गरी दुई चरणमा विभाजन गरेका छन् । उनले पहिलो चरणअन्तर्गत 'भरिया र यात्री' (२०४६), 'सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद' (२०४८) र 'समर्पणको बाटोमा' (२०५१) सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूका साथै दोस्रो चरणअन्तर्गत 'आजको महाभारत' (२०५५) का कथाहरूको सरसर्ती विश्लेषण गरेका छन् । यस क्रममा उनले पहिलो चरणका कथाहरूमा सामाजिक विकृतिको प्रतिविम्बन, सामन्ती शोषण, गरिबीले सिर्जना गरेका विवश स्थितिहरू तथा तिनले पारेको प्रतिकूल प्रभाव, राजनीतिक, सामाजिक तथा चिन्तनगत विकृति, राष्ट्रियताको उद्बोधन, प्रशासनिक दबाव, प्रजातान्त्रिक परिपाटीको मूल्याङ्कन, निम्न पुँजीवादी चिन्तन, आर्थिक विपन्नताको चरम स्थितिको प्रदर्शन, प्रशासनिक भेदभाव आदिको चित्रण जस्ता प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् भनेका छन् । यी कथाहरूमा सामाजिक विकृतिको उल्लेख गर्ने क्रममा रुढिवादी प्रवृत्ति, चेलिबेटी बेचबिखन र महिलालाई भोग्याका रूपमा मात्र हेर्नेजस्ता परम्परागत दृष्टिकोणमा कुनै परिवर्तन नआएको र यस्ता दृष्टिकोणहरू समानतामूलक समाजका लागि घातक हुने कुरालाई देखाइएको छ भन्ने धारणा उनले व्यक्त गरेका छन् ।

यसैगरी गौतमले दोस्रो चरण अर्थात् 'आजको महाभारत' का कथाहरू तत्कालीन सामाजिक राजनीतिक परिस्थितिबाट उत्पन्न अनगिन्ती यातना, पीडा, जेल, नेल, हत्या र वियोगहरूको प्रतिरोध गर्ने साहस र बलिदानको चट्टानी भावभूमिमा अडेस लगाइएका छन् भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । उनले आलोचनात्मक चेतले निश्चित दिशाग्रहण गरेका यी कथाहरूमा माओवादी विद्रोह, यसको पृष्ठभूमि, यसले जनमानसमा सिर्जना गरेका आशा, आकाङ्क्षा, त्याग, बलिदान र अदम्य साहस नै अन्तर्वस्तुका रूपमा रहेका छन् भनेका छन् । सामाजिक परिवर्तनका लागि साहसका साथ आत्मबलिदान गर्नेहरूमाथिको दृढ आस्था, परिवर्तनप्रतिको दृढ विश्वास, विद्रोहभित्रको सौन्दर्यको खोजी र अग्रगामी चेतना र चिन्तनप्रतिको आग्रह यस चरणका कथाका उपलब्धिहरू भएको कुरा उनले बताएका छन् । 'आजको महाभारत' सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूले ढकालको वैचारिक आस्था र लेखकीय धर्मलाई अझ उन्नत तुल्याएको विचार उनको छ । गौतमले यहाँपहिचान र प्रतिनिधित्वका दृष्टिकोणबाट कथाको सांस्कृतिक अध्ययनतर्फको संङ्केत भने गरेका छैनन् । यस

समालोचनात्मक लेखबाट ढकालका कथामा प्रयुक्त पात्रहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्वका सन्दर्भमा अध्ययन गर्न सहयोग मिलेको छ ।

राजेन्द्र सुवेदीले नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति (२०६८) पुस्तकमा घनश्याम ढकाललाई यथास्थितिमूलक समाजलाई रूपान्तरण गर्दै परिवर्तित दिशा प्रदान गर्ने प्रयत्नमा केन्द्रित विचारका स्रष्टाका रूपमा चिनाएका छन् । उनले ढकालका सिर्जना र समीक्षातर्फका कृतिहरूको विवरण प्रस्तुत गर्दै मौलिक सिर्जनामा आख्यान क्षेत्रमा धेरै क्रियाशील आख्यानकार भनेका छन् । उनले मार्क्सवादी विचारबाट प्रभावित ढकाल समाजमा कलालाई वर्गीय सन्दर्भमा प्रयोग गर्न सक्ने प्रतिभाका रूपमा स्थापित व्यक्तित्व हुन् भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । ढकालको स्रष्टा व्यक्तित्व र वैचारिक पक्षलाई मात्र समेटिएको यस सामग्रीको अध्ययनबाट ढकालका कथामा प्रयुक्त वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्था खोजी गर्न उपयुक्त हुने कुराको जानकारी प्राप्त भएको छ ।

अमर गिरीले 'समालोचना र सौन्दर्य चिन्तनमा घनश्याम ढकाल'(२०६९) शीर्षकको संस्मरणात्मक लेखमा घनश्याम ढकाललाई नेपाली प्रगतिवादी साहित्यमा एक माभिएका मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तकका रूपमा चिनाएका छन् । उनले सवाल्टर्न स्टडिज, नारीवाद, भाषासम्बन्धी मार्क्सवादी दृष्टिकोण आदि विषयवस्तुमा ढकालको अध्ययन र चिन्तनको फराकिलो क्षितिज फैलिएको विचार व्यक्त गरेका छन् । यस क्रममा उनले ढकालको कथाकारितामा सांस्कृतिक पक्षअन्तर्गत पर्ने पहिचान र प्रतिनिधित्वको उद्घाटन गर्नुलाई स्थान दिएका छैनन् । यस संस्मरणात्मक लेखको अध्ययनबाट ढकालका कथामा प्रयुक्त सांस्कृतिक पहिचान र प्रतिनिधित्वको खोजी गर्ने क्रममा लैङ्गिक तथा वर्गीय पक्षमाथि केन्द्रित हुन सुभावमूलक सहयोग भने प्राप्त भएको छ ।

यदुनन्दन उपाध्यायले 'आजको महाभारत कथासङ्ग्रहमा चरित्र योजना'(२०६९) शीर्षकको लेखमा घनश्याम ढकालको 'आजको महाभारत' कथासङ्ग्रहभित्र प्रयुक्त चरित्रहरूको प्रतिनिधिमूलक ढङ्गले चित्रण गरेका छन् । उनले यस सङ्ग्रहभित्रका अधिकांश कथाका चरित्रहरू समाजपरिवर्तनको प्रक्रियाप्रति सकारात्मक देखा पर्दछन् र सक्रियतापूर्वक सहभागी पनि भएका छन् भने कतिपय चरित्र यथास्थितिको पक्षपोषण गर्ने नकारात्मक छन् भनेका छन् । उत्पीडित वर्ग परिवर्तनको धारमा विश्वस्त भई सक्रिय देखिन्छन् भने शोषक वर्ग परिवर्तनकामी गतिविधिमाथि नियन्त्रण कायम गर्न प्रयत्नशील देखिन्छन् भन्ने विचार

उनले प्रस्तुत गरेका छन् । यो अध्ययन ढकालको आजको महाभारतकथा सङ्ग्रहको अध्ययनमा मात्र सीमित पूर्वकार्य हो । यस पूर्वकार्य अध्ययनबाट 'आजको महाभारत' का कथामा संयोजित पात्रको प्रतिनिधित्वको अवस्थाबारे अध्ययन गरी पाठमा निरूपित अर्थ उत्पादनको संस्कृतिबारे बुझ्न सहयोग मिलेको छ ।

सुकुम शर्माले 'सहिदको सालिकमा घनश्याम ढकाल'(२०६९) शीर्षकको लेखमा कथासम्बन्धी मान्यता, नयाँ यथार्थसम्बन्धी मान्यता, वर्ग सङ्घर्ष सम्बन्धी मान्यता, नेपाली प्रगतिवादी चिन्तनसम्बन्धी मान्यता, वैयक्तिक अठोट र मान्यताजस्ता उपशीर्षकहरू दिई घनश्याम ढकालको व्यक्तित्व तथा समाज र साहित्यप्रति उनको दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उनले ढकालका यिनै मान्यतामिश्रित अग्रगामी चिन्तनका आधारमा उनका कथाहरू सिर्जना गरिएका छन् भन्ने धारणा यहाँ प्रस्तुत गरेका छन् । यस क्रममा उनले 'सहिदको सालिक' कथा सङ्ग्रहभित्रका एघारवटा कथाहरूको अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् । वर्ग सङ्घर्षको नवीन यथार्थभित्रका अनेक पाटाको संश्लेषणमा कथाकारको दृष्टि पुगेको मान्यता उनको रहेको छ । विकास र स्वास्थ्यका नाममा गाउँ पुगेको शाही सेनाको उपस्थिति र गाउँको वातावरण, युद्धमा कार्यकर्ता भएर हिँडेका आफ्ना सन्तानसँग भेट्दाको अभिभावकको मन, भारतीय भूमिबाट नेपाली माटाको आधार खोज्दै आउँदा मृत्यु स्विकार्न परेको अवस्था, उन्माद र त्रासदको वातावरण, शान्ति सम्भौतापछि पार्टीका नेतामा देखिएको सत्तामोह र विलासीपन, बेपत्ता पारिएका खोजी नभएको, महिला सङ्घर्षको नमुना आदि जस्ता नवीन यथार्थका विविध पक्षको खास घटना सन्दर्भबाट संश्लेषण गरिएको कथाकृति 'सहिदको सालिक' हो भन्ने निष्कर्ष शर्माको रहेको छ । ढकालका सबै कथाकृतिहरू नसमेटिएको यो अध्ययन 'सहिदको सालिक' मा मात्र सीमित रहेको छ । यस समालोचनात्मक लेखको अध्ययनबाट 'सहिदको सालिक' सङ्ग्रहभित्रका कथामा सांस्कृतिक पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्थाबारे अध्ययन विश्लेषण गरी अर्थ उत्पादनको संस्कृति सम्बन्धमा जानकारी लिन मदत मिलेको छ ।

सुधा त्रिपाठीले 'सहिदको सालिक कथासङ्ग्रहमा महिला चिन्तन'(२०६९) शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा घनश्याम ढकालको 'आजको महाभारत' कथा सङ्ग्रहमा देखिएको महिलाप्रतिको चिन्तनमा 'सहिदको सालिक' सम्म आइपुग्दा आकाश जमिनकै भिन्नता देखा परेको विचार प्रस्तुत गरेकी छन् । उनले 'सहिदको सालिक' कथासङ्ग्रहलाई वर्ग सङ्घर्षको

साहित्यिक प्रस्तुतिको संज्ञा दिएकी छन् । यस सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूमा प्रस्तुत फरक वर्गहरू आ-आफ्नै स्वार्थरक्षाका लागि लागिपरेका छन् । शोषक वर्गले सत्ताधारी सेना र पुलिसलाई पोस्छन् भने शोषित वर्गहरू आफ्नो वर्गीय मुक्तिका लागि युद्धरत पक्षलाई गाँस बास दिएर सघाउँछन्; यही शोषित वर्गप्रति नै ढकालको हार्दिकतापूर्ण सहानुभूति देखिन्छ, भन्ने उनको विचार छ । उनले जम्मा एघारवटा कथा सङ्गृहीत यस सङ्ग्रहभित्रका चारवटा कथामा नारी पात्रको प्रमुख भूमिका रहेको छ र अन्य कथामा प्रयुक्त नारी पात्रहरू पनि अस्तित्वशाली छन् भनेकी छन् । यहाँ कुनै पनि कथामा नारी पात्रको प्रस्तुति उच्च वर्गीय हैसियतमा भएको छैन, सबै नारी पात्रहरू ग्रामीण व्यवहारमा नै सीमित छन्, उनीहरूले दुःख गरेर पनि आफूले सुख नपाउनुको पछाडि शोषकहरूको भूमिका रहेको कुरा बुझेका छन् र जनयुद्धमा लागेकाहरू सफल भएपछि आफूले खोजेको कुरा पाइन्छ भन्ने विश्वास उनीहरूमा छ भन्ने विचार उनले प्रस्तुत गरेकी छन् । यसैगरी लैङ्गिक चेतनाको दृष्टिकोणबाट यहाँका नारी पात्रहरू कमजोर हुनुका साथै वर्गीय चेतनाका दृष्टिकोणबाट भने उनीहरू शक्तिशाली रहेको भनाइ उनको छ । अन्त्यमा नारीप्रति लेखकको दृष्टिकोण उल्लेख गर्दै उनले वर्गसङ्घर्षका क्रममा महिलाले उक्लिसकेको खुड्किलोलाई प्रस्तुत गर्न नसके पनि नारी पात्रलाई रुन्चे, काँतर रूपमा नभई जोधाहा स्वरूपमा प्रस्तुत गर्नु यस सङ्ग्रहको नारी प्रस्तुतिको प्रशंसनीय कार्य हो भन्ने निष्कर्ष दिएकी छन् । यस अध्ययनमा पनि ढकालको एउटा मात्र कथासङ्ग्रह समेटिएको र लिङ्गीय दृष्टिकोणलाई मात्र स्थान दिइएको कुरा प्रस्ट छ । प्रस्तुत समालोचनात्मक लेखबाट 'सहिदको सालिक' कथा सङ्ग्रहभित्रका कथामा प्रयुक्त नारी चरित्रहरूको सांस्कृतिक पहिचान र प्रतिनिधित्वको अध्ययन विश्लेषण गर्नमा सहयोग पुगेको छ ।

अशोक थापाले 'विचारनिष्ठ कथासङ्ग्रह समर्पणको बाटोमा'(२०७५) शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा घनश्याम ढकालको 'समर्पणको बाटोमा' कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथाहरूको समीक्षा गरेका छन् । उनले ढकालका सबैभन्दा धेरै कथाहरू सँगालिएको यस सङ्ग्रहका कथाहरूमा गरिब चरित्रलाई प्रमुख भूमिकामा उभ्याएर गाउँले परिवेश र समाजमनोविज्ञानका पाटाहरूलाई अभिव्यक्त गरिएको छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनले 'समर्पणको बाटोमा' समर्पित भएर घनश्याम ढकालले यस सङ्ग्रहमा ६ वटा राजनीतिक विषयका, ५ वटा गाउँले परिवेशका, ४ वटा सहरी परिवेशका र १-१ वटा मनोवैज्ञानिक विषयमा कथाहरूको बुनोट गरेका छन् भनी उल्लेख गरेका छन् । मार्क्सवादी

विचारधाराको मर्मअनुसार समाजका शोषक तथा शोषितबीचको भिन्न आरेख कोर्न सफल ढकालले आफ्ना कथामार्फत गरिखाने वर्गको पक्ष र ठगीखाने वर्गको विपक्षमा लाग्न हदैसम्म आह्वान गरेको धारणा उनको छ । यसैगरी विचार पक्षलाई केन्द्रमा राखी समाजवादी यथार्थलाई भावभूमि बनाएर सिर्जित यस सङ्ग्रहका अधिकांश कथाहरू राजनीतिक विषयका छन् भन्ने मत उनको छ । समर्पण सबै क्षेत्रमा, अझ त्यसमा पनि राजनीतिक अभियानमा लागेका व्यक्तिहरूमा भन् बढी हुनु अपरिहार्य रहेको छ भन्ने मूल आशय यस कथा सङ्ग्रहभित्रका कथामा प्रवाहित छ भन्ने निष्कर्ष थापाको रहेको छ । यस अध्ययनमा कथाको विश्लेषणका क्रममा ढकालका कथाको विषयवस्तु अनुरूप वर्गीय, जातीय र लिङ्गीय अवस्थिति देखाइए तापनि पहिचान र प्रतिनिधित्वको भने चर्चा गरिएको पाइँदैन । प्रमुख भूमिकामा निम्न वर्गको स्थान, ग्रामीण परिवेश, समाजमनोविज्ञान, वर्ग सङ्घर्ष आदि पक्षबाट 'समर्पणको बाटोमा' सङ्गृहीत कथाहरूको समीक्षा गरिएको यस समालोचनात्मक लेखको अध्ययनबाट यस कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथाहरूमा संयोजित वर्गीय तथा जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको विश्लेषण गर्नमा सघाउ पुगेको छ ।

इस्मालीले 'घनश्याम ढकालका कथा : एक अवलोकन'(२०७५) शीर्षकको लेखमा ढकालको चिनारी, कथायात्रा, उनका कथाहरूको न्वारन, कथाप्रवृत्तिहरू, कथाहरूको श्रेणीकरण, कथाकारिताको सबल पक्ष, कथाकारिताको विचारणीय पक्ष, कथाको समीक्षा समालोचनाको अवस्था आदि उपशीर्षकहरू मार्फत उनका समग्र कथाहरूको एक अवलोकनात्मक अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् । उनले २०३८ देखि २०६८ सालसम्मको कथायात्रामा सिर्जित ढकालका कथाहरू राजनीतिको प्रेरणा र प्रभावमा लेखिएका राजनीतिक-सामाजिक पृष्ठभूमिका छन् भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । इस्मालीले ढकालका कथाहरूलाई राजनीतिक कथा, सामाजिक कथा, राष्ट्रियताबोधी कथा, प्रतीकात्मक कथा र विविध भनी श्रेणीकरण गरी उनलाई समकालीन कथाकारको दर्जा दिएका छन् । नयाँ समाजको निर्माणका पक्षमा उद्बोध गर्ने ढकालका कथामा कथ्य र परिवेश सुहाउँदो अग्रगामी, प्रतिगामी र अन्य पात्रहरूको छनौट गरिएको पाइनु सराहनीय कुरा हो भन्ने विचार इस्मालीको रहेको छ । यस लेखमा ढकालका पात्रहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्थाबारे विशेष अध्ययन गरिएको नभए तापनि प्रस्तुत पूर्वकार्यबाट उनका विभिन्न पात्रहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्वको सन्दर्भ जोडेर विश्लेषण गर्नमा सहयोग मिलेको छ ।

कृष्णराज अधिकारीले 'प्रगतिवादी नेपाली कथामा ढकालको योगदान'(२०७५) शीर्षकको लेखमा घनश्याम ढकालको कथायात्राका दुई चरणहरू विभाजन गरेका छन् । पूर्वार्द्धमा लेखिएका कथाहरूले नेपाली जनताको आर्थिक दुर्दशा, शोषक, सामन्त र फटाहाहरूबाट सोभा र निमुखा जनतामाथि गर्ने गरेको शोषण, दमन र उत्पीडन, आफ्नो स्वार्थका लागि वैज्ञानिक चेतनालाई निषेध गर्दै अन्धविश्वास र रुढिलाई सामन्तहरूले गर्ने गरेको प्रोत्साहन, बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापनाले आमजनताको जीवनमा कुनै परिवर्तन ल्याउन नसकेको बरु सामाजिक-सांस्कृतिक विकृति भन्ने बढ्ने गएको अवस्था, जनतामा बढ्दै गएको चेतना, आमूल परिवर्तनका लागि जनता स्वयम् उठ्नुपर्ने आवश्यकता बोध जस्ता विषयहरूलाई कतै पात्र, कतै कथ्य र कतै साङ्केतिक रूपमा व्यक्त गरिएको पाइन्छ, भने उत्तरार्द्ध चरणका कथाहरूमा दशवर्षे माओवादी जनयुद्धले सिर्जना गरेको नयाँ यथार्थको प्रतिबिम्बन गरिएको पाइन्छ; हत्या, हिंसा यातना अनि त्याग, वीरता, साहस र बलिदानजस्ता यथार्थका प्रतिरूपहरू यतिबेलाका कथामा अन्तर्वस्तु बनेर आएको पाइन्छ, भन्ने मत अधिकारीले प्रस्तुत गरेका छन् । उनले प्रगतिवादी मान्यतालाई अवलम्बन गर्ने ढकालका कथामा शोषण र उत्पीडनको यथार्थ चित्रण; अन्धविश्वास रुढिजस्ता कुसंस्कारको विरुद्ध वैज्ञानिक चेतनाको विकास, सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रमा देखिएका विकृति र वैचारिक स्वलनको चित्रण, राष्ट्रियताको उद्बोधन, वर्गप्रेमको भावना, वर्गसङ्घर्षको स्थिति र क्रान्तिको आवश्यकता, नयाँ यथार्थको खोजी, जनयुद्धपछिको स्थितिप्रति असन्तुष्टि आदि भावको संयोजन गरिएको पाइन्छ, भन्ने सन्दर्भमा ढकालका कथाहरूको विश्लेषण गरेका छन् । यसरी बाइस वर्षको कथायात्रामा भण्डै ६ दर्जन कथाहरू लेखी चिन्तनमा खिया र विचारमा खडेरी पर्न लागेको २०४६ साल पछिको प्रगतिवादी कथाको अवस्थालाई जोगाएर त्यसलाई धारिलो बनाउँदै निरन्तर अगाडि बढाउन प्रतिबद्ध कथाकार घनश्याम ढकालको प्रगतिवादी नेपाली कथामा विशिष्ट योगदान रहेको छ, भन्ने निष्कर्ष उनको छ । वर्गीय पक्षलाई मात्र समेटिएको तथा जातीय र लिङ्गीय पक्षलाई स्थान नदिइएको प्रस्तुत समालोचनात्मक लेखबाट ढकालका कथामा प्रयुक्त वर्गीय सन्दर्भको अध्ययन विश्लेषण गर्नमा सहयोग मिलेको छ ।

पुण्यप्रसाद खरेलले 'वर्गसङ्घर्षको प्रकाशमा आजको महाभारत'(२०७५) लेखमा ढकालको 'आजको महाभारत' कथासङ्ग्रहमा वर्गसङ्घर्ष कसरी गर्भित छ, भनेर चर्चा गरेका छन् । उनले 'आजको महाभारत' लाई वर्गीय भेदयुक्त कुरूप र विद्रूप स्थितिलाई जनताको

सङ्गठित शक्तिले छ्यान्नब्यान्न पारी न्यायपूर्ण समतामूलक समृद्ध सुन्दर संसार निर्माण गर्न तन, मन, धन, जनले लाग्नुपर्छ भनी समर्पित कथाकारको कथासङ्ग्रह हो भनेका छन् । उनले वर्गसङ्घर्षको चरम अवस्था २०५२ को परिवेशमा लेखिएका कथाहरू यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । द्वापर युगको महाभारतका अठारै पर्व युद्धका मात्र नभई युद्ध तयारीका पर्वहरू पनि भएभैं 'आजको महाभारत' का कथाहरूमा पनि केही कथाले वर्गीय प्रेम जगाउने, विपरीत वर्गप्रति रोष उत्पन्न गर्ने घृणा जगाउने काम गर्दछन्, वर्गसङ्घर्षको बीज बढाउँछन् भने धेरैजसो कथामा आमनेसामने वर्गीय लडाइँ नै देखाइएको छ भनी खरेलले आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । यसरी उनले 'आजको महाभारत' भित्रका कथाहरूमा प्रतिबिम्बित वर्गसङ्घर्षको प्रभावबारे समीक्षात्मक चर्चा गर्ने सन्दर्भमा सबै कथाले वर्गसङ्घर्षको मार्क्सवादी मूल मन्त्रलाई आत्मसात् गरेका छन् भने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । एउटा मात्र कथा सङ्ग्रहको विश्लेषणमा सीमित यस पूर्वकार्यको अध्ययनबाट 'आजको महाभारत' का कथामा प्रस्तुत वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्थाबारे खोजी विश्लेषण गर्नमा मदत पुगेको छ ।

भवानीप्रसाद पाण्डेले 'सहिद-मानचित्रमा नपरेको सहिद कथासङ्ग्रहको परिचयात्मकसमीक्षा'(२०७५)शीर्षकको लेखमा ढकालको यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत जम्मा सातवटा कथाहरूको समीक्षा गरेका छन् । उनले ढकाललाई जनवादी संस्कृतिका पक्षपाती अर्थात् समतामूलक वैज्ञानिक र राष्ट्रिय संस्कृतिको चाहना राख्ने स्रष्टाका रूपमा चिनाएका छन् । उनले ढकालका कथामा जीवननिर्वाहका साधनहरूको उत्पादन गर्न सिकाउने प्रकृतिको निर्भरताबाट स्वतन्त्र गराउने संस्कृतिको विश्वास प्रत्यक्ष एवम् अप्रत्यक्ष रूपमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ भनेका छन् । पाण्डेले २०४८ सालमा प्रकाशित 'सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद' कथासङ्ग्रहभित्रका सबैजसो कथाहरू एकतन्त्री पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य र संसदीय बहुदलीय व्यवस्थाको सुरुवात कालको परिवेश एवम् विषयवस्तुको सेरोफेरोमा रहेका र सापेक्ष रूपमा बहुदलीय व्यवस्था राम्रो हो भन्ने भाव अभिव्यक्त भएका पाइन्छन् भनेका छन् । मानव सम्बन्धलाई नयाँ स्वरूपमा स्थापना गर्ने, वर्गका दृष्टिले श्रमजीवी वर्गलाई शक्तिको स्रोत एवम् अगुवा मान्ने, जनताको वास्तविक सुखका लागि उल्टो संसारको आत्मसिद्धान्त बनिसकेको कर्मकाण्डी धर्मको भ्रमसुखलाई उन्मूलन गर्ने एवम् संस्कृतिलाई मानिसको दोस्रो प्रवृत्ति मान्ने तथा यसलाई बुद्धि, श्रम र प्रविधिको सहाराले आर्जन गर्न सकिने वस्तुका रूपमा हेर्नुपर्छ भन्ने ढकालको मूलमन्त्रको अभिव्यञ्जना यस

सङ्ग्रहका कथाहरूमा प्रस्तुत गरिएको धारणा पाण्डेको रहेको छ । ढकालका सम्पूर्ण कथा सङ्ग्रहहरू नसमेटिनु तथा सांस्कृतिक कोणबाट उल्लिखित कथाहरूको सूक्ष्म अध्ययन विश्लेषण नगरिनु यस पूर्वकार्यको सीमितता हो । यस लेखको अध्ययनबाट 'सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद' सङ्ग्रहभित्रका कथामा विधान गरिएका पात्रको पहिचान, प्रतिनिधित्व तथा सामाजिक-सांस्कृतिक अर्थको अध्ययन गर्नमा सहयोग प्राप्त भएको छ ।

लीलाप्रसाद अधिकारीले 'भरिया र यात्री कथासङ्ग्रहमा वर्गीय चेतना' (२०७५) शीर्षकको लेखमा सामाजिक जीवनका विविध सन्दर्भलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको 'भरिया र यात्री' कथासङ्ग्रहले २०४६ सालभन्दा अघिको परिवेशलाई केन्द्रविन्दु बनाएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले विषयगत विविधतालाई अँगालेको यस सङ्ग्रहका कथामा तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थाका पक्षधरहरूको अत्याचार, सामन्ती संस्कारको थिचोमिचो, वर्गीय भेदभावपूर्ण व्यवहार, निम्नवर्गीय किसान, मजदुरहरूले भोग्नुपरेको अभाव, अत्याचारपूर्ण अमानवीय व्यवहार, भारतीय कुटिल चालका कारण भोग्नुपरेको नाकाबन्दी आदि कुरालाई प्रमुखता दिएको पाइन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । यी कथाहरूमा ढकालले विशेषतः विचार, दर्शन, लगनशीलता, इमान्दारीमाथि हुने गरेका बलात्कारपूर्ण व्यवहारलाई परिवेशका रूपमा विधान गरी प्रगतिवादी मूल्य मान्यताका आडमा तत्कालीन समाज व्यवस्थाको चित्रण गरेका छन् भन्ने उनको मत पाइन्छ । यस क्रममा अधिकारीले 'भरिया र यात्री' सङ्ग्रहभित्रका एघारवटा कथाहरूको समीक्षात्मक विवरण प्रस्तुत गर्दै यी कथाहरूले उच्चकुलीन सामन्ती सोच बोकेका सत्ता पक्षधर चरित्र र निम्नवर्गीय स्वाभिमानी इमानदार मिहिनेती जनताहरूका बीचको अन्तरसङ्घर्षलाई आफ्नो प्रस्तुतिको केन्द्र बनाएको राय प्रकट गरेका छन् । यसका साथै उनले विचारमूलक शृङ्खलामा उनीएका यस सङ्ग्रहभित्रका सबै कथाहरूले प्रगतिवादी चिन्तनलाई मुखरित गरेको विचार प्रस्तुत गरेका छन् । यस सामग्रीको अध्ययनपश्चात घनश्याम ढकालको 'भरिया र यात्री' सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूमा प्रयुक्त चरित्रहरूको मात्र पहिचान र प्रतिनिधित्वको अध्ययन गर्न मद्दत पुगेको छ ।

सीता शर्माले 'नारीमुक्तिका दृष्टिले ढकालका कथाहरू' (२०७५) शीर्षकको लेखमा घनश्याम ढकालका पाँचवटै कथासङ्ग्रहका कथाहरूमा अभिव्यक्त नारी भूमिकाको समग्र टिप्पणी गरेकी छन् । उनले समाजमा महिलाको भूमिका तथा स्थितिबारे प्रकाश पार्दै

ढकालका कथामा महिला पात्रको उपस्थिति तुलनात्मक रूपमा कम भएको, थोरै कथामा मात्र प्रमुख भूमिका महिलाहरूलाई दिइएको, धेरैजसो महिला पात्रहरू ग्रामीण परिवेशका, पुरुषको मुखापेक्षी रहेको अवस्थामा रहेका, लैङ्गिक चेतनाको स्तरमा एकदमै कमजोर रहेका, वर्गीय चेतनाप्रति भने सचेत रहेका अवस्था सम्बन्धमा प्रस्ट पारेकी छन् । उनले पाँचवटै कथासङ्ग्रहका समग्र ६१ वटा कथाहरूमा महिलामुक्तिका दृष्टिले सचेत र सशक्त पात्रहरू जम्मा ४/५ जना भेटिनु उत्साहजनक कुरा नभएको राय प्रस्तुत गरेकी छन् । यस सन्दर्भमा पाण्डेले न्यून सङ्ख्यामा ढकालले नारी पात्रहरूको चयन गरे तापनि उनले ती नारी पात्रलाई अन्याय सहने, काँतर, अवला, निरीह भने बनाएका छैनन्, सम्मानजनक व्यवहार नै देखाएका छन् भनेकी छन् । नारीमुक्तिका दृष्टिकोणबाट मात्र ढकालका कथाहरूको चर्चा गरिएको यस पूर्वकार्य अध्ययनबाट उनका कथामा प्रयुक्त लैङ्गिक पहिचान र प्रतिनिधित्वका सम्बन्धमा जानकारी लिन सहयोग प्राप्त भएको छ ।

सुकुम शर्माले *परिचयका सन्दर्भमा घनश्याम ढकाल* (२०७६) पुस्तकमा 'कथामा :घनश्याम ढकाल'शीर्षक दिएर ढकालका पाँचवटै कथाकृतिको चिनारी दिएका छन् । यस क्रममा 'समर्पणको बाटो' मा सङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत कथाहरूलाई वर्गगत आधारमा हेर्दा वर्गद्वन्द्व बोधका लागि समर्पित यात्रा र प्रतिबद्ध जुभारु अभियानको खाँचो यस सङ्ग्रहका कथामा रहेको धारणा उनको छ । यसैगरी चरित्रगत सन्दर्भबाट 'आजको महाभारत' कथामा वर्गीय धरातल स्पष्ट भएका चरित्रहरूको प्रतिनिधित्व हुनुका साथै महिलाको भूमिका कथामा स्पष्टसँग आएको विचार उनको छ । पाँचवटै कथासङ्ग्रहहरूको चिनारीगत अध्ययनपश्चात उनले ढकाललाई सामाजिक केन्द्रबाट जीवनजगतको संश्लेषण गर्ने कथाकार, समसामयिक सन्दर्भको संश्लेषण गर्ने कथाकार, स्पष्ट विश्वदृष्टिकोण भएका कथाकार, विधागत स्वरूपमा स्पष्ट कथाकार र मूल्यबोधप्रति सचेत कथाकारका रूपमा चिनाउँदै उनका यी प्रवृत्तिगत विशेषताहरू केलाएका छन् । सामाजिक घटनाको कथनमा महत्त्व दिने ढकाल वर्गीय मूल्य र त्यसका सौन्दर्यप्रति सचेत रहने कथाकार हुन् भन्ने निष्कर्ष उनको छ । प्रस्तुत सामग्रीमा पहिचान र प्रतिनिधित्वलाई कथा विश्लेषणको आधार बनाइएको भने छैन तापनि ढकालका कथामा पात्रविधान लगायतका प्रवृत्तिगत विशेषताहरूको चर्चा गरिएको यस पूर्वकार्यको अध्ययनबाट उनका कथामा प्रयुक्त पात्रहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्वको खोजी एवम् विश्लेषण गर्नमा मदत मिलेको छ ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यहरू घनश्याम ढकालको कथाकारिताका सम्बन्धमा गरिएका अध्ययन कार्यहरू हुन् । ढकालका कथाहरूलाई सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने अभिप्रायले नै गरिएका अध्ययन यी होइनन् तर पनि कथाकारिताबारे चर्चा गर्ने क्रममा सांस्कृतिक सन्दर्भहरूको प्रस्तुति पनि कहींकतै भेटिन्छ । माथिका अध्ययनहरूमध्ये यदुनन्दन उपाध्याय, सुधा त्रिपाठी, सीता शर्मा, पुण्यप्रसाद खरेल र लीलाप्रसाद अधिकारीका पूर्वकार्यहरूमा ढकालका कथामा प्रयुक्त केही सांस्कृतिक पक्षको उद्घाटन गरिएको पाउन सकिन्छ । यी पूर्वकार्यहरूबाट ढकालका कथामा अभिव्यक्त पहिचान र प्रतिनिधित्वको विश्लेषणमा केही सहयोग पुगेको छ तर ढकालका कथामा पहिचान र प्रतिनिधित्वका कोणबाट पूर्ण अध्ययन विश्लेषण नभएकाले प्रस्तुत शोधकार्यमा पहिचान र प्रतिनिधित्वका आधारमा उनका कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य

प्रस्तुत शोधकार्यमा पहिचान र प्रतिनिधित्वका कोणबाट घनश्याम ढकालका कथाहरूको अध्ययन गरिएको छ । ढकालका कथाहरूबारे गरिएका माथि उल्लिखित विभिन्न पूर्वाध्ययनहरू यस शोधकार्यमा आंशिक रूपमा सहयोग पुऱ्याउने खालका छन् । ढकालको जीवनवृत्त, उनका कथामा प्रगतिवाद, उनका कथाकृतिहरूको मूल्याङ्कन, वर्गीय अवधारणाबाट कथाको अध्ययन अनुसन्धान भए तापनि पहिचान र प्रतिनिधित्वको कोणबाट उनका कथाहरूको अध्ययन भएको पाइँदैन । त्यसैले यस शोधकार्यमा सांस्कृतिक अध्ययन अन्तर्गत पर्ने पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवधारणा अनुसार उनका कथाहरूमा अभिव्यक्त वर्गीय, जातीय र लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको अध्ययन गरिएको छ । यस सन्दर्भमा कथामा सम्बद्ध चरित्रहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्व अनुरूप उनीहरूमा सिर्जित प्रतिरोधी चेतनाको समेत प्रस्तुति यहाँ गरिएको छ । यस विश्लेषण कार्यबाट ढकालका कथा अध्ययनको क्षेत्रमानवज्ञानको प्रतिपादन हुने भएकाले प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य तथा महत्त्व रहेको छ । यसर्थ घनश्याम ढकालका कथामा सांस्कृतिक अध्ययन गर्न चाहने अध्येता, समालोचक तथा अनुसन्धानकर्ता सबैका लागि सहयोगी हुने हुनाले यो शोधकार्य औचित्यपूर्ण र उपयोगी रहेको छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्यमा सांस्कृतिक पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध सम्बन्धी सङ्क्षिप्त परिचय दिइएको छ । घनश्याम ढकालका कथाहरूको विश्लेषणका लागि उनका पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित *भरिया र यात्री*, *सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद*, *समर्पणको बाटोमा*, *आजको महाभारत* र *सहिदको सालिक* जस्ता पाँचवटै कथाकृतिहरूको अध्ययन गरी पहिचान र प्रतिनिधित्वका दृष्टिले उल्लेखनीय कथाहरूको सोदेश्य नमुना छनोट गरिएको छ । यस क्रममा पहिचान र प्रतिनिधित्वको सैद्धान्तिक अवधारणा अनुरूप ती उल्लेख्य कथाहरूमा प्रयुक्त पहिचान, प्रतिनिधित्व तथा पाठमा सिर्जित अर्थ उत्पादनको संस्कृति र प्रतिरोधी चेतनाका सम्बन्धमा विश्लेषण गरिएको छ । पहिचान र प्रतिनिधित्वअन्तर्गत धर्म, भाषा, जाति, जनजाति, राष्ट्रियता, भूगोलजस्ताविषयको अध्ययन गर्न सकिने भए तापनि यस शोधकार्य निर्धारित कथाहरूमा प्रयुक्त वर्गीय, जातीय र लिङ्गीय पहिचान, प्रतिनिधित्व तथा प्रतिरोधी चेतनाको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । यही नै यस शोधकार्यको सीमाङ्कन हो ।

१.७ शोधविधि

शोधविधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि, सैद्धान्तिक पर्याधार र सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण विधिका बारेमा तल भिन्न भिन्न शीर्षकमा व्याख्या गरिएको छ :

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोध पूर्णतः साहित्यिक र गुणात्मक भएकाले यसका लागि आवश्यक पर्ने सामग्री सङ्कलनको मुख्य आधार पुस्तकालयीय कार्य हो । यस क्रममा प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत घनश्याम ढकालका पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित कथाकृतिहरूका साथै द्वितीयक स्रोत अन्तर्गत सम्बन्धित विषयसँग सम्बद्ध पुस्तक, लेखरचना, शोधपत्र एवम् विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको अध्ययन गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । ढकालका कथामा केन्द्रित भई अध्ययन गरिएको यस शोधकार्यमा मूल समस्याको समाधानार्थ सोदेश्य नमुना छनोट विधिको उपयोग गरिएको छ । उनका *भरिया र यात्री*, *सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद*, *समर्पणको बाटोमा*, *आजको महाभारत* र *सहिदको सालिक* जस्ता पाँचवटै कथा सङ्ग्रहभित्र सङ्कलित कथाहरूमध्येप्रत्येक सङ्ग्रहबाट पर्ने गरी पहिचान र प्रतिनिधित्वको

विषयवस्तु सशक्त भएका आधारमा विश्लेषणका लागि कथाहरूको चयनगरिएको छ । यस क्रममा वर्गीय अध्ययनका लागि भरिया र यात्रीकथा कथासङ्ग्रहबाट 'देशद्रोही' र 'भरिया र यात्री', सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिदकथा सङ्ग्रहबाट 'प्रतिगामी', समर्पणको बाटोमा कथा सङ्ग्रहबाट 'बौलाहा बाँसुरी वादक' र 'जीवनयात्रा', आजको महाभारत कथा सङ्ग्रहबाट 'ध्रुवमानको अन्त्य' र 'आजको महाभारत' र सहिदको सालिक कथा सङ्ग्रहबाट 'फलामे किल्ला' जस्ता आठवटा कथाहरू छनोट गरिएको छ । जातीय अध्ययनका लागि भरिया र यात्री कथा कथासङ्ग्रहबाट 'पट्टामा अनुवाद भएको जिन्दगी', समर्पणको बाटोमा कथा सङ्ग्रहबाट 'अनावरण' र आजको महाभारत कथा सङ्ग्रहबाट 'एउटा विद्रोह' जस्ता तीनवटा कथाहरू छनोट गरिएको छ । यसैगरी लिङ्गीय अध्ययनका लागि भरिया र यात्री कथा कथासङ्ग्रहबाट 'कुलीन घर', सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद कथा सङ्ग्रहबाट 'चङ्खमान', समर्पणको बाटोमा कथा सङ्ग्रहबाट 'तयारी' र 'अन्धकार', आजको महाभारत कथा सङ्ग्रहबाट 'ठेला' र 'बीरेन हाम्रो पारिवारिक सदस्य बनिसकेछ' र सहिदको सालिक कथा सङ्ग्रहबाट 'छेलिएको मार्चा' र 'आखिरी बाटो' जस्ता आठवटा कथाहरूको चयन गरिएको छ । यसरी सामग्री विश्लेषणका लागि यहाँ जम्मा उन्नाइसवटा कथाहरू चयन गरिएका छन् । वर्गीय, जातीय र लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको विश्लेषणका लागि उपयुक्त विषयवस्तु तथा चरित्रविधान गरिएको आधारमा शोधकार्यमा प्रस्तुत कथाहरू निर्धारण गरिएका हुन् ।

१.७.२ सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत शोधकार्यमा शोध समस्याको प्राज्ञिक समाधानका लागि पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधी चेतनाका विषयमा प्रचलित बेलायती र अमेरिकी दुवै सम्प्रदायका सैद्धान्तिक मान्यताको उपयोग गरिएको छ । सांस्कृतिक अध्ययन बहुल विषय र पद्धतिमा आधारित अध्ययन पद्धति हो । सांस्कृतिक अध्ययनको क्षेत्र व्यापक भएको हुनाले कुनै पनि साहित्यिक कृतिको विश्लेषणको आधार पनि फराकिलो हुन्छ । घनश्याम ढकालका कथामा पहिचान र प्रतिनिधित्वमूल समाधेय समस्या रहेको यस शोधकार्यमा पहिचान र प्रतिनिधित्वको विषयबाट अलग गर्न नसकिने प्रतिरोधको मान्यतालाई पनि समेटिएको छ । यसर्थ प्रस्तुत शोधकार्यमा सांस्कृतिक अध्ययनका पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधजस्ता सैद्धान्तिक सूचकहरूका आधारमा कथाको अध्ययन विश्लेषण अगाडि बढाइएको छ ।

(क) पहिचान

सांस्कृतिक अध्ययनमा पहिचानको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । पहिचानले व्यक्ति तथा समुदायको परिचय बोकेको हुन्छ । तसर्थ यो व्यक्ति र समुदायको निजत्वसँग सम्बन्धित विषय हो । व्यक्ति तथा समुदायलाई चिनाउने जाति, धर्म, लिङ्ग, पेसा, इतिहास, भाषा, भूगोल आदिजस्ता तिनीहरूका विशिष्ट गुणहरू नै तिनको पहिचानका आधार हुन् । व्यक्ति तथा समुदायको पहिचानमा सांस्कृतिक र राजनीतिक पक्षहरूको सर्वाधिक महत्त्व रहेको हुन्छ । व्यक्ति तथा समुदायका पहिचानहरू सांस्कृतिक र राजनीतिक सन्दर्भमै बन्छन्, बिग्रिन्छन्, परिवर्तन भइरहन्छन् । पहिचानमा भाषा, धर्म, लिङ्ग, जात, राष्ट्र आदि पक्षहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छन् (गिरी ३१) । व्यक्ति वा समुदायको पहिचान उनीहरूमै सापेक्षिक रूपमा निर्मित हुन्छ । तसर्थ व्यक्तिले बोल्ने भाषा, उसको जात, उसले अपनाएको पेशा, उसले बनाएका सम्बन्धहरू तथा उसले निर्वाह गर्ने भूमिकाजस्ता पक्षहरूले पहिचानको निर्माण गरेका हुन्छन् । पहिचान सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक संरचना अनुरूप बन्ने विषय हो । क्रिस बार्करका भनाइमा पहिचानहरू अस्तित्वशीलभइरहने वस्तु होइनन्, ती तात्त्विक वा सार्वभौम गुण होइनन् वरु ती विमर्शात्मक निर्मितहरू हुन् (चैतन्य १५६) । परिवर्तनशील समाजमा अवस्थित प्रतिनिधिहरूको अवस्था र भूमिकामा परिवर्तन आइरहने हुनाले तिनको पहिचानमा पनि परिवर्तन आउँदछ । पाठमा प्रयुक्त भाषा र अन्य गैरभाषिक सङ्केतहरूले विशिष्ट सन्दर्भमा अर्थको उत्पादन गर्छन् र त्यस अर्थले विभिन्न व्यक्ति, समुदाय, जाति, समूहको प्रतिनिधित्वलाई सङ्केत गर्छ । त्यस्तो प्रतिनिधित्वले तिनका विभिन्न खाले पहिचानलाई व्यक्त गर्छन् र शक्ति सम्बन्धमा तिनको हैसियतलाई स्पष्ट पार्छन् (पाण्डेय १९२) । अतः पहिचान प्रतिनिधित्वसँग जोडिएको विषय हो । समाजमा संरचित शक्तिसम्बन्ध अनुरूप प्रतिनिधिहरूले प्रभुत्वशाली वा सीमान्तकृत अर्थ बोकेका हुन्छन् । सोही अर्थअनुरूप व्यक्ति तथा समुदायको पहिचान निर्धारण भएको हुन्छ । कृतिभिन्न प्रतिनिधित्व गराइएका जाति, वर्ग, लिङ्ग, भूगोल आदि विभिन्न समुदायका पात्रहरूको पहिचान कुन रूपमा गराइएको छ भन्ने खोजी गरिन्छ (गुरुङ १०७) । कृतिभिन्न प्रतिनिधित्व ग्रहण गरेको प्रतिनिधिको स्तरलाई पहिचान अन्तर्गत हेरिन्छ । कृतिमा उनीहरूको स्तर प्रभुत्वशाली या सीमान्तकृत के कस्तो रहेको छ सोको अध्ययन गर्ने विषय पहिचान हो । पात्रहरूप्रति लेखकको कस्तो दृष्टिकोण रहेको छ भन्ने कुराको अध्ययन पनि पहिचानमा गरिन्छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनमा पहिचानले एक विमर्शको निर्माण गर्दछ । पहिचान मानिसको स्वत्व र स्वतन्त्रतासित सम्बन्धित रहेको छ । पहिचान भनेको कर्ताको स्वत्व हो । पहिचान कर्म अर्थात कामसित पनि सम्बन्धित छ (चैतन्य १५५) । व्यक्ति वा समुदायको भूमिकाका सापेक्षतामा तिनको पहिचान बनेको हुन्छ । राजनीतिलाई केन्द्रमा राखेर अध्ययन गरिने पहिचानले समाज र संस्कृतिमा व्यक्ति र समूहको परिचयको खोजी गर्छ भने समाज र संस्कृतिमा अधिकारको व्यवस्थापन पनि गर्दछ । पहिचानले समूहको प्रतिनिधित्वको अपेक्षा गर्दछ र मनोवैज्ञानिक, ऐतिहासिक र राष्ट्रिय रूपमा पछि परेको समूहलाई समावेशी धारमा समाहित हुने गरी व्यवस्थापन पनि गर्दछ (भट्टराई ८) । पहिचान व्यक्ति र समूहको परिचायक हुनुका साथै तिनीहरूको अधिकार स्थापित गर्ने आधार पनि हो । सीमान्त समुदायको अधिकारको संरक्षण गर्ने पहिचानको सन्दर्भ राजनीतिक विषयसँग जाडिएको हुन्छ । स्टुआर्ट हलका चारमा पहिचानका तीन भिन्न अवधारणा छन् (क) ज्ञानोदयकालीन कर्ता (ख) समाजशास्त्रीयकर्ता र (ग) उत्तरआधुनिक कर्ता । पहिलो प्रकारको कर्ता पूर्ण रूपमा केन्द्रीकृत, एकीकृत, तार्किक क्षमता सम्पन्न मानवीय व्यक्ति हो । आत्मको तात्त्विक केन्द्रलाई व्यक्तिको पहिचानका रूपमा लिइन्छ । समाजशास्त्रीय कर्ताको अवधारणा आधुनिक विश्वको जटिलतासितै विकसित भएको छ । यस प्रकारको कर्ताको पहिचान व्यक्तिगत स्व र समाजको अन्तर्क्रियामा आधारित हुन्छ । यस प्रकारको पहिचानले भित्री र बाहिरी, व्यक्तिगत र सार्वजनिक संस्कारका बीचको खाली ठाउँलाई भर्ने काम गर्दछ । उत्तरआधुनिक कर्ताको पहिचानलाई स्थिर, सारभूत र स्थायीका रूपमा लिइँदैन । यस प्रकारको कर्ताको पहिचान अस्थिर, गतिशील र परिवर्तनशील हुने गर्दछ । कर्ताको विभिन्न समयमा विभिन्न पहिचान हुन्छ, पहिचान आत्ममा एकीकृत हुँदैन (चैतन्य १५६) ।

शक्तिसम्पन्न र कमजोरहरूका बीचमा सधैं मनोवैज्ञानिक खेल चल्छ भन्ने दृष्टिकोण आल्थुसरको रहेको छ । यसलाई अर्थ्याउन उनले 'इन्टरपिलेसन' शब्दको प्रयोग गरेका छन् । शासनसत्ताले उपयोग गर्ने विचारधारात्मक उपकरणहरूभन्दा उनी 'इन्टरपिलेसन' को महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ भन्छन् । उनका अनुसार सत्तातन्त्रको विचारधारात्मक उपकरणले समाजलाई विभिन्न श्रेणीहरूमा विभाजित गर्छ र उनीहरूको पहिचान पनि सुनिश्चित गर्छ (गिरी २२) । मनोविज्ञानको प्रभावबाट पनि व्यक्तिको पहिचान निर्माण भएको हुन्छ । यस सन्दर्भमा वर्चस्वकारी शक्तिबाट नै मानिसको सोच र विचारको निर्धारण गरिएको हुन्छ । समाजको निश्चित विचारधारात्मक विमर्शले व्यक्ति वा समुदायको पहिचानमा विशेष महत्त्व

राख्दछ (अधिकारी ५७) । व्यक्ति वा समुदायलाई परिचालन गर्ने विचारधाराबाट तिनको पहिचान निर्मित हुन्छ । व्यक्ति वा समुदायको निजत्वसँग सम्बन्धित पहिचानको प्रकृति समाज र संस्कृतिको सापेक्षतामा निर्भर रहन्छ । व्यक्ति सामाजिक सदस्य हो । त्यसैले पहिचान पूर्णतः सामाजिक संरचना हो र यो संस्कृतिभन्दा बाहिर रहन सक्दैन (ज्ञवाली ७७) । यसर्थ पहिचान समाजमा निर्माण हुने विशिष्ट सांस्कृतिक उत्पादन हो । पहिचान अन्तर्गत व्यक्ति तथा समुदायमा निहित भिन्न-भिन्न विशेषताहरूको अध्ययन गरिन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनमा विभिन्न वर्ग, जाति, लिङ्ग, भाषा, भूगोल जस्ता विशिष्ट विशेषतायुक्त समुदायको अध्ययन गरिने भएकाले पहिचानको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ ।

(ख) प्रतिनिधित्व

सांस्कृतिक अध्ययनमा प्रतिनिधित्वसम्बन्धी मान्यतालाई एक महत्त्वपूर्ण अवधारणा मानिएको छ । प्रतिनिधित्वको केन्द्रीय विषय समाजको संरचना के कस्तो छ र त्यसमा जनताको प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ, भन्ने हो (बार्कर ८) । बार्करका अनुसार प्रतिनिधित्वको भौतिक गुणहरू ध्वनि, अभिलेख, पुस्तक, पत्रपत्रिका, टेलिभिजन कार्यक्रम आदि जस्ता विशिष्ट सामाजिक संरचनाहरूमा प्रतिबिम्बित हुन्छन् (८) । यिनै विभिन्न माध्यमहरूबाट समाजमा संरचित प्रतिनिधित्वको स्थिति प्रवाहित हुन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनको मुख्य विषय नै प्रतिनिधित्वको बोध गर्नु नै हो । यसको तात्पर्य पाठहरूले प्रस्तुत गर्ने अर्थको खोजी गर्दा प्रतिनिधित्वको खोजी गरिन्छ, भन्ने नै हो । त्यसैले साहित्यमा प्रतिनिधित्वको खोजी पाठ, सामाजिक प्रक्रिया, सङ्कथन, विचारधारा, संस्थाहरू र अर्थतन्त्रका आधारमा गरिन्छ (भट्टराई ३३६) । कुनै पनि सङ्कथन वा पाठमा अवस्थित सामाजिक सांस्कृतिक संरचनामा अर्थको सञ्चार वा उत्पादन कसरी भएको छ, भन्ने कुराको प्रस्तुतीकरण प्रतिनिधित्वले गर्दछ ।

प्रतिनिधित्वको सन्दर्भमा स्टुआर्ट हलद्वारा प्रतिपादित अवधारणा उल्लेखनीय छ । हलका अनुसार भाषाको माध्यमबाट गरिने अर्थको उत्पादन नै प्रतिनिधित्व हो (हल ६९) । पाठ अर्थात् भाषाको माध्यमबाट कुनै पनि सामाजिक संरचनामा निहित प्रतिनिधित्वबारे जानकारी मिल्दछ । हलका विचारमा भाषा समाजमा प्रचलित विम्बसँग जोडियो भने मात्र त्यसको अर्थ लाग्दछ । विम्बको निर्माण हाम्रो संस्कृतिबाट हुन्छ । सङ्केतको अभ्यास हरेक समुदायमा हुन्छ । यस अभ्यासले दिमागमा विम्ब निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । तसर्थ

अर्थ संस्कृति सापेक्ष हुन्छ । त्यो अर्थ उत्पादनको संस्कृतिको निर्माण समाजसापेक्ष प्रतिनिधित्वको तहबाट हुने गर्दछ (हल ६१/६२) । अतः प्रतिनिधित्वको प्रकृति समाजसापेक्ष हुने गर्दछ । प्रतिनिधित्वको परम्परागत मूल्य भत्किएपछि प्रतिनिधित्व के हो र यसको उपस्थिति वा प्रस्तुति कसरी भएको हुन्छ, भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुँदै गएको छ (भट्टराई ३३६) । पाठभित्र कुन वर्गलाई प्राथमिकता दिइएको छ, मूलधार वा परीधीय वर्गको प्रतिनिधित्व कस्तो छ, कुन वर्ग प्रभुत्वमा रहेको छ आदि कुराको अध्ययन प्रतिनिधित्व अन्तर्गत गरिन्छ । सामान्य अर्थमा प्रतिनिधित्वको अर्थ कुनै वस्तु वा घटनालाई प्रतिनिधित्व गर्नु वा उपस्थित तुल्याउनु हुन्छ । यो उपस्थिति समाजका विभिन्न प्रतिनिधिहरूद्वारा जनाइएको हुन्छ । प्रतिनिधि भनेको सामाजिक रूपमा स्वतन्त्र हैसियत राख्ने कुनै पनि व्यक्ति, वर्ग, समुदाय वा समूह हो । उसको त्यस प्रकारको हैसियत स्वतन्त्रताको ज्ञान, स्वतन्त्र इच्छा, सिर्जनशीलता, मौलिकता, गतिविधि आदिमा आधारित हुने गर्दछ (चैतन्य १५९) । यसर्थ प्रतिनिधि अर्थात व्यक्ति वा समुदायको ज्ञान र हैसियतका आधारमा तिनीहरूको प्रतिनिधित्व निर्धारण हुने गर्दछ ।

प्रतिनिधित्वको सन्दर्भ विचारधारासँग जोडिएको छ । आल्थुसरले कानुन, धर्म, शिक्षा, परिवार आदिजस्ता विचारधारात्मक उपकरणहरू आर्थिक अवस्था जस्तै महत्त्वपूर्ण हुन्छ, भनेका छन् (गिरी २३) । प्रभुत्वशाली वर्गले यिनै उपकरणहरूको प्रयोगबाट सीमान्त वर्गमाथि शासन गर्दछन् । यसैगरी राज्यका दमनकारी संयन्त्रहरू दण्ड व्यवस्था, सेना, प्रहरी प्रशासन आदिका माध्यमबाट पनि प्रभुत्वशाली वर्गले समाजमा आफ्नो शासक प्रतिनिधित्व कायम राख्दछ, भन्ने अवधारणा आल्थुसरको रहेको छ । प्रभुत्वशाली प्रतिनिधिहरू समाजमा आफ्नो प्रभुत्वका निमित्त वैधता प्राप्त गर्न सदैव क्रियाशील रहन्छन् । ग्राम्सीले सहमति र बल प्रयोगबाट प्रभुत्वशाली वर्गले समाजमा वर्चस्व कायम राख्दछ, भनेका छन् । प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्नो वर्चस्वको अक्षुण्णताका निमित्त वैधानिक रूपमा यस्तो सहमति निर्माण गर्छ, जसलाई शासितहरू सहज, स्वाभाविक र वैध रूपमा लिन्छन् (गिरी २३) । यस अवस्थामा निम्न वर्गका मानिसहरूको प्रतिनिधित्व मूलधारमा आउने अवस्था रहँदैन । समाजमा आफ्नो वर्चस्व राख्ने वर्गले उच्च प्रतिनिधित्व गरी सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्वलाई निम्न स्तरमा पुऱ्याएको हुन्छ ।

समाजमा अवस्थित प्रतिनिधिहरूको ज्ञान र शक्तिका आधारमा प्रतिनिधित्वको निरूपण भएको हुन्छ । फुकोको भनाइअनुसार हरेक व्यक्तिले आफ्नो प्रतिनिधित्व आफैँ मात्र गर्न सक्छ (उप्रेती २८२) । सबै वर्ग मूलधारमा आउन सक्ने हुँदैन भन्ने फुकोको विपरीत मान्यता स्पिभाकको छ । प्रतिनिधित्वको प्रश्न सीमान्तकृत समूहसँग पनि जोडिएको छ । सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक ज्ञान र शक्तिमा सीमान्तकृत समूहको पहुँच नपुगेको अवस्था रहन्छ । गायत्री स्पिभाकका अनुसार सीमान्तकृत समूहहरू आफ्नो निम्ति आफैँ बोल्न सक्दैनन् । आफ्नो प्रतिनिधित्व आफैँ गर्न सक्दैनन् । यस सामाजिक सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यमा बौद्धिक वर्गले भाषिक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट उनीहरूको प्रतिनिधित्व गरिदिनुपर्दछ (उप्रेती २८५) । अतः पाठगत समाजमा विशेषतः निमुखा वर्गको उपस्थितिको अध्ययन गर्नु प्रतिनिधित्वको अवधारणात्मक विषय हो । रञ्जित गुहाको मतमा सीमान्त समुदायको इतिहासलाई शब्द र भाषाको माध्यमबाट अर्थात् उनीहरूको प्रतिनिधित्वबाट मूलधारमा ल्याउनुपर्छ (उप्रेती २८६) । यसको अर्थ कुनै पनि वर्गको खासगरी निमुखा वर्गको इतिहास, जीवनशैली, सामाजिक, सांस्कृतिक अवस्था तथा हैसियतलाई प्रकाशमा ल्याउने माध्यम नै प्रतिनिधित्व हो । सांस्कृतिक सन्दर्भमा कुनै वर्ग, लिङ्ग, जाति, राष्ट्रियताको उपस्थिति साहित्यमा कसरी भएको छ भन्ने कुराको खोजी नै प्रतिनिधित्व हो (भट्टराई ३३६) । प्रतिनिधित्वले पाठमा प्रतिनिधिहरूको उपस्थितिबारे बोध गराउँदछ र अर्थको निरूपण गर्दछ । यस प्रकार प्रतिनिधित्वका आधारमा विभिन्न प्रकृतिका प्रतिनिधिहरू जस्तै महिला, सीमान्तकृत, अल्पसङ्ख्यक, जातजाति, अपाङ्गता, दलित तथा उपेक्षित समुदायको सामाजिक सांस्कृतिक अवस्थाका बारेमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

(ग) प्रतिरोध

सांस्कृतिक अध्ययनका सन्दर्भमा प्रतिरोधसम्बन्धी मान्यताको निकै महत्त्व रहेको हुन्छ । प्रभुत्वशाली सत्ताको सांस्कृतिक व्यवहारको प्रतिक्रिया स्वरूप सीमान्त समुदायमा प्रतिरोधी चेतनाको विकास हुन जान्छ । सीमान्त र परिधीयतामा रहेका वर्ग, जाति, लिङ्ग आदिले प्रभुत्वशाली र शक्तिमा रहेका वर्ग, जाति, लिङ्गका क्रियाकलापप्रति असहमति जनाउँदै उनीहरूलाई विस्थापित गरी आफू शक्तिमा आउन गरेको सङ्घर्ष वा शक्ति प्राप्तिका लागि गरिएको प्रयास नै प्रतिरोध हो (गुरुङ १०७) । प्रतिरोध सम्बन्धी मान्यता सीमान्त समुदायको अस्तित्वको खोजीमा केन्द्रित छ । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्त

समुदायमाथि आफ्नो वर्चस्व जमाएको स्थितिमा जैविक बुद्धिजीवीहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहने कुरा ग्राम्सीले बताएका छन् । पूँजीवादी सत्ताले सांस्कृतिक प्रभुत्वद्वारा समाजमा अधिपत्य र हैकम कायम गर्ने हुनाले उत्पीडित वर्गले पनि सांस्कृतिक प्रभुत्व कायम गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता उनको छ (बराल ४८) । उत्पीडित वर्ग प्रभुत्वमा आउन सीमान्त समुदायमा प्रतिरोधको चेतना विकसित हुनुपर्छ । यसका लागि जैविक बुद्धिजीवीहरूको भूमिका आवश्यक पर्दछ ।

कुनै पनि समाजमा दुई वर्ग हुन्छन् - प्रभुत्वशाली वर्ग र अधीनस्थ वर्ग । प्रभुत्वशाली वर्गको ज्ञान र शक्तिले समाजमा वर्चस्वकारी भाष्यको निर्माण गरेको हुन्छ । उक्त वर्चस्वबाट अधीनस्थ समुदाय शासित हुनुका साथै असन्तुष्ट पनि भएको हुन्छ । यस्तो असन्तुष्टबाट नै प्रतिरोधी चेतना विकसित हुन्छ । फुकोका दृष्टिमा सत्ता शासक वर्गको स्वत्व होइन । यो त शक्तिशाली र शक्तिहीनका बीचको असमान सम्बन्ध हो । त्यसैले जहाँ सत्ता हुन्छ त्यहाँ प्रतिरोध हुन्छ (फुको ९२, उद्धृत भट्टराई ३५७) । सत्ता अर्थात् शक्तिको चरम शासनपश्चात् अधीनस्थ समुदायबाट प्रतिरोधको जन्म हुन्छ । प्रतिरोधी चेतनाको सबलताबाट व्यावहारिक रूपमा नयाँ भाष्यको निर्माण हुन जान्छ । हलका अनुसार संस्कृतिका दुईवटा पाटा छन् । एउटा पाटो मूलधार हो । यसका मान्यताहरू निश्चित छन् । यसलाई समाजले मानक रूपमा स्थापित पनि गरेको हुन्छ । अर्को सीमान्तकृत वर्ग हो । त्यस सीमान्तकृत वर्गले त्यही संस्कृतिलाई कसरी सिर्जनात्मक ढङ्गले मोडेर प्रतिरोधात्मक संस्कृतिको रचना गर्न सकिन्छ भन्ने काम गर्छ (सुवेदी १३१) । अतः प्रतिरोधी चेतना सिर्जनशीलताको उपज पनि हो, विद्रोही अवधारणाको रूप मात्र होइन ।

प्रतिरोध पहिचानको विषयसँग जोडिएको हुन्छ । पाठमा अवस्थित कतिपय पात्र र समुदाय प्रभुत्वशाली अर्थको अस्वीकार गर्ने तथा विरोधजन्य अर्थको स्वीकार गर्ने विचारको हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा त्यस्ता पात्र वा समुदायमा प्रतिरोधी चेतना विकसित हुन्छ र उनीहरू प्रतिरोधी व्यवहार देखाउन थाल्छन् । रेमन्ड विलियम्स अनुसार भवितामुखी संस्कृतिको उत्पादक समूह अर्थात् सीमान्त समूहमा नै प्रतिरोधी चेतनाको विकास हुन्छ र नयाँ उदीयमान संस्कृतिको जन्म हुन्छ । विलियम्सले भवितामुखी संस्कृतिलाई दुई रूपमा हेरेका छन् । उनका अनुसार कि त तिनले भइरहेको संस्कृतिको अवस्थालाई चुनौति दिन्छन् कि त ती स्थापित संस्कृतिभित्रै समाहित हुन्छन् । . . . अरुमाथि कुनै पनि अर्थ र

संस्कृतिलाई लिएर प्रभुत्व जमाउने कर्म त्यहीँबाट सुरु हुन्छ । जब कुनै समूह, वर्ग वा लेखक र चिन्तकहरूले त्यो अर्थमाथि प्रश्न गर्छन्, सांस्कृतिक प्रतिरोध त्यहीँबाट सुरु हुन्छ । साहित्यमा अपेक्षित वर्ग, नारी, समालिङ्गी, शोषित श्रमिक वर्ग र शासकबाट पीडित वर्गको लेखनमा त्यही सांस्कृतिक प्रतिशोध देखिन्छ (सुवेदी १३०) । प्रभुत्वशाली संस्कृतिको वर्चस्वकारी शक्तिसम्बन्धभित्र रहेको अधीनस्थ समुदायमा विकसित प्रतिरोधको चेतनाबाट नयाँ संस्कृतिको स्थापना हुन्छ । फुकोको भनाइ अनुसार जहाँ शक्तिको अभ्यास र त्यसको प्रतिरोधलाई छुट्टाछुट्टै नभएर एउटै प्रक्रियाका दुई भागका रूपमा हेरिनु पर्दछ (उप्रेती ४१) । यसर्थ प्रभुत्व र प्रतिरोध एउटै प्रक्रियाका दुई सांस्कृतिक विचारका रूपहरू हुन् । पात्र वा समुदायको प्रभुत्व उसको पहिचान र प्रतिनिधित्वको सापेक्षतामा रहेको हुन्छ। सोही पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्थाअनुसार प्रभुत्वशाली शक्तिको प्रतिकारमा सीमान्त समुदायको प्रतिरोधी चेतना प्रभावित भएको हुन्छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनमा खासगरी सीमान्त वर्गको सांस्कृतिक पक्षलाई विशेष ध्यान दिइन्छ । यसको गहन अध्ययनका लागि प्रतिनिधित्व र पहिचानका साथै प्रतिरोधको मान्यताबाट अगाडि बढ्नु उपलब्धिमूलक हुन पुग्दछ ।

१.७.३ सामग्री विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधकार्य घनश्याम ढकालका कथाको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । यसमा पहिचान, प्रतिनिधित्व तथा प्रतिरोधी चेतनाको सैद्धान्तिक मान्यतामा आधारित भएर कथाको विश्लेषण गरिएको छ । यसै सैद्धान्तिक मान्यता अनुरूप कथामा प्रस्तुत वर्गीय, जातीय र लिङ्गीय पहिचान, प्रतिनिधित्व तथा प्रतिरोधी चेतनाको अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा मुख्यतः स्टुआर्ट हल, अन्तोनियो ग्राम्ची, रेमन्ड विलियम्स, लुइस आल्थुसर र क्रिस बार्करका चिन्तनहरूलाई आधार बनाइएको छ । सांस्कृतिक पहिचानका विषयमा उठाइएको समस्या समाधान गर्नका लागि स्टुआर्ट हल, क्रिस बार्करका चिन्तन र मार्क्सवादी मान्यतालाई आधार बनाइएको छ । पाठमा प्रयुक्त प्रतिनिधित्व तथा अर्थका सम्बन्धमा विश्लेषण गर्दा स्टुआर्ट हल, अन्तोनियो ग्राम्ची, लुइस आल्थुसर लगायतका चिन्तकहरूका सांस्कृतिक मान्यताहरूको उपयोग गरिएको छ । यसैगरी प्रतिरोधी चेतनाका सन्दर्भमा सामग्री विश्लेषण गर्दा मुख्यतः यस चेतनाका वाहक बन्ने जैविक बुद्धिजीवीहरूको अपेक्षा राख्ने ग्राम्चीको चिन्तन तथा फुको र रेमन्ड विलियम्सको चिन्तनलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । यसरी

पाश्चात्य समालोचनामा विकसित विशेषतः बेलायती मान्यताहरूको उपयोग गर्नुलाई नै यस शोधकार्यमा सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ । यसका साथै प्राप्त सामग्री सम्बद्ध रहेको स्थानीय र कालगत सन्दर्भलाई पनि आधार बनाई सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ ।

ढकालका कथामा चित्रित पहिचान र प्रतिनिधित्वको पक्षलाई प्रमुख विषय बनाइएको यस शोधकार्यमा सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गर्ने समग्र आधार मूलतः बेलायती र अमेरिकाली सांस्कृतिक मान्यता नै रहेको छ । यस क्रममा शोध्य समस्याहरूको समाधानका लागि आवश्यकता अनुसार पाठात्मक र वस्तुगत विधि अपनाइएको छ । यसै क्रममा प्रस्तुत शोधमा गुणात्मक विधिको उपयोग गर्दै पाठ र वस्तुको विश्लेषण र व्याख्या गरिने हुँदा विश्लेषणात्मक र व्याख्यात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित र सुसङ्गठित बनाउनका लागि निम्नलिखित परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ । यसका साथै आवश्यकता अनुसार परिच्छेदहरूलाई विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकहरूमा बाँडेर अध्ययन गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : घनश्याम ढकालका कथामा वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्व

तेस्रो परिच्छेद : घनश्याम ढकालका कथामा जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्व

चौथो परिच्छेद : घनश्याम ढकालका कथामा लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्व

पाँचौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थसूची

दोस्रो परिच्छेद

घनश्याम ढकालका कथामा वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्व

२.१ विषय परिचय

प्रस्तुत परिच्छेद घनश्याम ढकालका कथामा वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । यस परिच्छेदमा उनका कथाको विश्लेषणका लागि आवश्यक पर्ने वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका सम्बन्धमा सङ्क्षिप्त सैद्धान्तिक सन्दर्भ दिइएको छ । यही सन्दर्भमा आधारित भई यसमा घनश्याम ढकालद्वारा रचित विभिन्न पाँचवटा सङ्ग्रहमा सङ्कलित कथाहरूमध्ये वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका दृष्टिले सबल रहेका कथाहरूको सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ । यसअन्तर्गत *भरिया र यात्री* कथा कथासङ्ग्रहबाट 'देशद्रोही' र 'भरिया र यात्री', *सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद* कथा सङ्ग्रहबाट 'प्रतिगामी', *समर्पणको बाटोमा* कथा सङ्ग्रहबाट 'बौलाहा बाँसुरी वादक' र 'जीवनयात्रा', *आजको महाभारत* कथा सङ्ग्रहबाट 'ध्रुवमानको अन्त्य' र 'आजको महाभारत' र *सहिदको सालिक* कथा सङ्ग्रहबाट 'फलामे किल्ला' गरी जम्मा आठवटा कथाहरू समेटिएका छन् । यस क्रममा वर्गीय निर्मितिका आधारमा ढकालका कथामा सिर्जित अर्थ तथा प्रतिरोधी चेतनाको पनि विश्लेषण गर्दै त्यसलाई निष्कर्षण गर्ने कार्य गरिएको छ ।

२.२ वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालका कथाको विश्लेषण

वर्ग सामाजिक आर्थिक निर्मित हो र यही निर्मितिका आधारमा समाजका वर्गहरूका बिचमा वर्गीय सहसम्बन्ध बनेको हुन्छ । कुनै पनि समाजको विकास ऐतिहासिक भौतिकवादका सन्दर्भबाट भएको पाइन्छ । उत्पादन पद्धतिको विकाससँगै आर्थिक उत्पादन र त्यसका कारण सिर्जित विभेदले समाजमा वर्गको उदय हुन पुग्दछ । मार्क्सवादी सन्दर्भ नै वर्गको उत्पत्तिको मूल आधार हुनाले सामाजिक, आर्थिक संरचनाका मूलमा उत्पादन पद्धति आउँछ र यो उत्पादन पद्धति मानिसको श्रमको प्रक्रियाबाट अधि बढ्छ । श्रम र उत्पादनको यही सम्बन्धलाई हेर्ने र विश्लेषण गर्ने क्रममा वर्ग, वर्गीय शोषण, वर्ग सङ्घर्ष र वर्गरहित समाजको सन्दर्भ आउँछ (भट्टराई ६७) । उत्पादनका साधन र स्रोतमा पहुँच हुनेहरूले समाजमा प्रभुत्वशाली पहिचान बनाएका हुन्छन् । समाजमा उनीहरूको वर्चस्व रहेको हुन्छ

र उनीहरूले उच्च वर्गीय प्रतिनिधित्व गर्दछन् । यसैगरी उत्पादनका साधन र स्रोतमा पहुँच नहुने समुदाय उच्चवर्गीय समुदायसँग निर्भर रहेको हुन्छ । समाजमा अधीनस्थ पहिचान बनाएका उनीहरूले निम्नवर्गीय समुदायको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । पुँजीवादी समाजमा पुँजीको स्वामित्वको प्रणाली निजी हुने हुँदा व्यक्तिका सम्बन्धहरू पनि त्यसैमा आधारित हुन्छन् (आनियन १३६) । यसमा पुँजी भौतिक सम्पत्तिका रूपमा रहन्छ र जोसँग पुँजी छ त्यो उच्च वर्ग र पुँजीहीन वर्ग निम्न वर्गका रूपमा रहन्छ । आर्थिक रूपमा सशक्त रहेकाहरू उच्च वर्गीय तथा अरुमाथि निर्भर रहने श्रमिकहरूले निम्नवर्गीय पहिचान बोकी सामाजिक सम्बन्ध निर्माण गरिरहेका हुन्छन् । यी दुई उच्च र निम्न वर्गका बिचको आर्थिक प्रणालीमा सम्बद्ध मानव समुदाय मध्यमवर्गीय समुदाय हो । वर्ग मानिसको आर्थिक उत्पादनको स्थितिसँग सम्बन्धित विषय भएकाले यो अस्थिर प्रकृतिको हुन्छ । वर्गीय अवस्थिति अनुरूप समाजका मानिसहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्व कायम रहने हुँदा व्यक्ति तथा समुदायको पहिचान र प्रतिनिधित्वमा पनि परिवर्तन आउँछ । सांस्कृतिक अध्ययनका बेलायती र अमेरिकी सम्प्रदाय अनुरूप स्थापित सैद्धान्तिक मान्यताहरू पनि वर्गीय अध्ययनसँग निकट रहेका छन् । यसर्थ पहिचान र प्रतिनिधित्वको सन्दर्भमा वर्गीय मान्यताको उपस्थितिको निकै गहन महत्त्व रहेको हुन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनका सन्दर्भमा पाठमा निहित पात्रहरूले आ-आफ्नो वर्गीय चरित्र निर्वाह गरेका हुन्छन् । उच्च वर्गले आफ्नो वर्गहितका निम्ति उच्चवर्गीय वर्चस्व कायम राख्ने गर्दछ भने निम्न वर्गले त्यसको प्रतिरोध गर्दै आफ्नो वर्चस्व स्थापित गर्न सङ्घर्ष गर्दछ (भट्टराई ४) । यही नै वर्गीय अध्ययनको मूल विषय हो ।

घनश्याम ढकाल प्रगतिवादी कथाकार हुन् । उनका कथामा वर्गको चित्रण र त्यो चित्रण पहिचान र प्रतिनिधित्वका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ । घनश्याम ढकालका कथामा पहिचान र प्रतिनिधित्वको अध्ययन गरिएको यस अध्यायमा उनका समग्र कथाको अध्ययन गरी वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका दृष्टिले सशक्त रहेका कथाहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

२.२.१ वर्गीय पहिचानका आधारमा ढकालका कथाहरूको विश्लेषण

घनश्याम ढकालका कथाहरूमा वर्गीय चेतनाको प्रस्तुति पाइन्छ । उनका 'भरिया र यात्री', 'सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद', 'समर्पणको बाटोमा', 'आजको महाभारत' र

‘सहिदको सालिक’ कथा सङ्ग्रहहरूमा सङ्कलित कथाहरूमध्ये वर्गीय पहिचानका दृष्टिले सशक्त रहेका निम्नलिखित कथाहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण यहाँ गरिएको छ :

(क) देशद्रोही

‘देशद्रोही’ भरिया र यात्री कथासङ्ग्रहमा संकलित कथा हो । यस सङ्ग्रहमा संकलित कथामा वि.सं. २०४६ सालभन्दा अघिको परिवेशलाई केन्द्रविन्दु बनाइएको छ । पञ्चायतकालमा नाकाबन्दीको समयमा निम्न वर्गका श्रमजीवी मानिसहरूले भोग्नुपरेको दर्दनाक अवस्थालाई देशद्रोही कथामा विषयवस्तु बनाइएको छ । पञ्चायती व्यवस्थाका वारेसका रूपमा रहेका वडाध्यक्षहरूले सोभ्रा मजदुरमाथि गर्ने गरेको अत्याचारको पराकाष्ठालाई ‘देशद्रोही’कथाले प्रस्तुत गरेको छ (अधिकारी ६२१) । डकमी काम गर्ने एकबहादुर मगरलाई कथामा निम्नवर्गीय पहिचान दिइएको छ भने गाउँको वडाध्यक्षलाई उच्चवर्गीय पहिचानका साथ प्रस्तुत गरिएको छ ।

एकबहादुर कामको अभावमा छटपटाएको डकमी चरित्र हो । ऊ ज्यादै निम्न वर्गको श्रमजीवी मजदुर हो । परिवार पाल्न मुस्किल पर्ने आम निम्नवर्गीय मानिसहरूको पहिचान बनाएको चरित्रका रूपमा एकबहादुरलाई कथामा यसरी उपस्थित गराइएको छ :

दुई घण्टादेखि पसिनाले निथुक्क हुँदै एकबहादुर मगर ग्यालन समातेर लाममा उभिइरहेको थियो । हिजो भैँ आज पनि ‘मट्टितेल बाँड्ने अरे’ भन्ने खबर सुनेकोले काममा जान छोडी ऊ त्यतातिर हुर्रिएको थियो । पछाडिबाट धकेलिए पनि पछि फर्किनुपर्ने त्यति जरुरी उसले ठानेको थिएन । उसको ध्यान अगाडिकै भीडमा थियो । “बीचबाट कोही नघुसून्” उसले सतर्कतापूर्वक हेरिरहेको थियो । एकेले अगाडिको अविचल लामलाई गौर गरेर हेर्‍यो । “डेढ सय जति होलान्, त्यसपछि त मेरो पालो” उसले मनमनै हिसाब लगायो (२) ।

माथिको कथांशमा एकबहादुरको वर्गीय पहिचान स्पष्ट देखिन्छ । तत्कालीन समयमा नाकाबन्दीका कारण मट्टितेलको अभाव हुँदा स्टोभ बाल्न नसकेर दुई छाक खानबाट बञ्चित हुनुपर्ने पहिचान बोकेको एकबहादुर निम्नवर्गीय श्रमिक हो । गरिब तथा निमुखाहरूलाई खान लाउन गाह्रो हुने यथार्थ स्थिति यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । काम गरेर केही पैसा जुटाए

पनि सामग्री उपलब्ध गराउने राज्य संयन्त्र निम्नवर्गप्रति उदासीन रहने सामाजिक संरचनाको उपस्थिति यहाँ पाइन्छ । राज्य पक्षबाट मट्टीतेल वितरणको खबर पाएपछि काम छोडी लाममा बस्न जाने अत्यन्त बबुरो एवम् शोषित वर्गको पहिचान एक बहादुरमा रहेको छ । पालो आउँदासम्म तेल सिद्धिने हो या पाइने हो ? त्यस बारेमा समेत पनि निश्चिन्त हुने औकात नभएको तर आशावादी हुन बाध्य पारिएको जीवनयापनकर्ताको पहिचान एकबहादुरको छ । प्रस्तुत विमर्शाभिन्न एकबहादुरलाई हेयको भावले 'एके' सम्बोधन गरिएको पाइन्छ । यसरी हेयसूचक पहिचानभिन्न समेटिएको चरित्र एकबहादुर सुत्केरी श्रीमतीलाई पेटभरि खान दिन समेत असमर्थ रहेको छ । तेल नपाएर पीडित भएको एकबहादुरले वडाध्यक्षबाट सार्वजनिक चुनौतिको आरोप भोग्न विवश भएको कुरा प्रस्तुत कथांशबाट प्रस्ट भएको छ : "आफ्ना मान्छेलाई जतिबेला पनि तेल दिने, हामीलाई भने आधा लिटर दिनु पनि ... यतिबेला एकेको स्वर अलि चर्को थियो । सार्वजनिक चुनौतीले अध्यक्षको अनुहार रिसले सोहोरियो । 'निकाल यो हुल्लडवाजलाई यहाँबाट ।' ऊ चिच्यायो । तत्कालै प्रहरीले घच्याउँदै र पिट्दै एकेलाई भीडबाट बाहिर निकाले (५) ।"

यहाँ पञ्चायती शासन व्यवस्थाबाट सताइएको निम्नवर्गीय पहिचान बोकेको एकबहादुरले सशक्त रूपमा उक्त शासन व्यवस्थाको प्रतिरोध गर्न सकेको छैन । पञ्चायती रवैयाको पहिचान बोकेको वडाध्यक्षले गाउँको सर्वेसर्वा भएर निम्न वर्गमाथि शासन गरेको छ । प्रहरी हवलदारजस्ता चरित्रहरू पनि पञ्चायती राज्य संयन्त्रभिन्नका पात्रहरू हुन् । उनीहरूले पनि वडा अध्यक्षको शक्तिशाली विमर्श निर्माणमा साथ दिएका छन् । सर्वहारा वर्गले मट्टीतेल पनि किन्न नपाउने दर्दनाक अवस्था एकबहादुरको छ । वडा अध्यक्षद्वारा राज्यबाट तिरस्कृत वर्गका रूपमा परिचित गराइएको हुल्लडवाजको आरोप खेपेर घाइते भएको एकबहादुरले प्रहरी प्रशासनको अत्याचार सहेर शारीरिक, मानसिक पीडामा जिउने सीमान्त वर्गको पहिचान बोकेको छ ।

वडा अध्यक्ष उच्चवर्गीय चरित्र हो । ऊ प्रभुत्वशाली पहिचानका साथ प्रस्तुत भएको छ । उसले तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थाको आडमा एकबहादुर जस्ता निम्नवर्गमाथि यसरी शोषण र अत्याचार गरेको छ :

'के चाहियो ?' टाउकोदेखि पैतलासम्म निहाल्दै वडाध्यक्षको रवाफिलो स्वरले उसको स्थितिबोध भयो । एके वडा अध्यक्षको अगाडि पुगेको रहेछ । उसले आफूलाई

अलि सम्हाल्यो । मुटु ढुकढुक गरि गरिरहेको थियो । लवेदा दौरासुरुवाल लगाएर फुडफुड चुरोट उडाइरहेको अध्यक्षलाई एकेले तिरस्कारपूर्वक हेरिरहेको थियो । के भनौं के नभनौं उसले निधो गर्न सकिरहेको थिएन (४) ।

उल्लिखित कथांशमा वडाध्यक्ष तत्कालीन पञ्चायती सरकारको वारेस बनेर प्रभुत्व जमाएको चरित्रका रूपमा उपस्थित छ । एकबहादुरजस्ता सीमान्तकृत समुदायमाथि शासन गरेर सत्तामा रहेको रवाफिलो वडा अध्यक्ष अत्याचारी शासक भएको कुरा प्रस्तुत कथांशबाट बुझिन्छ । वडा अध्यक्षको दमनकारी संयन्त्रभित्र एकबहादुरले आवाज उठाउन पनि गाह्रो पर्ने विमर्शात्मक संरचना यहाँ सिर्जित छ । मट्टीतेल नपाएर अन्यायमा परेको एकबहादुरले न्यायको लागि उठाएको मधुरो स्वरको ठाडै प्रतिकार गर्ने वडा अध्यक्ष निकै शोषक अनि दमनकारी पहिचान बनाएको चरित्र हो भन्ने कुरा यहाँ प्रस्ट हुन्छ :

‘के रे ? अन्याय ?? दिनदिनै आउन तँलाई कसले भन्यो ? तेरा स्वास्नी केटाकेटी पाल्न पञ्चेतले जिम्मा लिएको छ र ?’ खाउँला भने भैँ गरी अध्यक्षले भन्यो ।

‘आज पनि तेल बाँड्ने भोलि पनि तेल बाँड्ने भने पछि बोलाएको त हो नि ? अलि कामेको स्वरमा एकेले भन्यो (४) ।’

यसरी प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गका मानिसहरूलाई थर्काउने तथा सताउने प्रवृत्तिलाई वडा अध्यक्षको उच्च पहिचानबाट उद्घाटन गरिएको छ । एकबहादुरले भने श्रमिकहरू आफ्नो काम र माम खोसिँदा पनि आवाज उठाउन नसक्ने सीमान्त नागरिकको पहिचान बोकेको छ । मट्टीतेल पाउनुपर्ने आशावादी स्वर उठाइरहेको एकबहादुरलाई वडा अध्यक्षले तेलको सट्टा नेल दिने उपाय खोजेको छ । जनता पाल्ने संरक्षण गर्ने दायित्व पञ्चायत सरकारको होइन भन्ने जस्तो गैरजिम्मेवार बोली बोल्ने निर्दयी र शोषक चरित्रको पहिचान वडा अध्यक्षमा पाइन्छ । वडा अध्यक्ष एकबहादुरको विरुद्धमा प्रहरी प्रशासन चलाउने तत्कालीन राज्य संयन्त्रको चम्चे कार्यकर्ता हो । उसले एकबहादुरलाई ‘अवाञ्छित तत्त्व’ को नाम दिएको छ । एक बहादुरको गरिबी र उसको पीडाको स्वरलाई निहूँ बनाएर उसलाई देशद्रोहीको बिल्ला भिराउने (६) वडा अध्यक्षले आफ्नो इमानदारी प्रदर्शन गर्ने पञ्चायती रवैयाको पहिचान बनाएको छ ।

प्रस्तुत विमर्शमा तत्कालीन शक्ति सम्बन्धले एकबहादुरलाई ज्ञान र शक्तिविहीन तुल्याएको छ । ऊ प्रभुत्वशाली संस्कृतिको सिकार भएको छ । वडा अध्यक्ष अर्थात् प्रभुत्वशाली वर्गको शोषण, दमन, उत्पीडन र उपेक्षामा एक बहादुर परेको छ । लेखक स्वयम्ले एक बहादुरलाई 'एके' सम्बोधन गरेर उसको पहिचानलाई निम्न वर्गमा उतारेका छन् ।

(ख) भरिया र यात्री

भरिया र यात्री कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित प्रस्तुत शीर्षकथा 'भरिया र यात्री' मा निम्नवर्गका सोझा सीधा जनताहरू सामन्त वर्गबाट चरम अन्यायमा परेको कुरा समेटिएको छ । "सामन्तहरू बन्दुक देखाएर कसरी गरिबका, भरियाका पसिना प्युँछन्, प्यास मेटाउँछन् त्यो यथार्थलाई कथाले बोलेको छ (अधिकारी ६२३) ।" यहाँ भरिया, पहिलो यात्री, दोस्रो यात्री, ढाक्रे र आगन्तुक पात्र जस्ता चरित्रहरू रहेका छन् ।

भरिया सामन्ती शासक वर्गबाट शासित निम्नवर्गको पहिचान भएको चरित्र हो । जनताहरू उपेक्षित भएको सामाजिक संरचनाभित्र समेटिएको भरिया चरित्रले आम सर्वसाधारण जनताको पहिचान बोकेको छ । आफू उच्च वर्गको मारमा पिल्सिएर तत्कालीन निरङ्कुश शासन भोग्न बाध्य भएका निम्नवर्गीय समुदायलाई भरिया चरित्रले चिनाएको छ । भरिया वर्गले आफूमाथि शासन गर्ने सामन्ती नेताहरूको भयान्त्रिक बन्नुपर्ने सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाको प्रस्तुति यस कथांशमा उल्लेख गरिएको छ : "कामेका हातले आफ्नो नाक र च्युँडोबाट चुहेका पसिनाका धारामा उसले कचौरा थाप्यो । भरिएपछि नेतालाई दियो (६२) ।"

यहाँ भरियाको निकै दयनीय अवस्था रहेको कुरा बुझिन्छ । भरिया अर्थात् आम सर्वसाधारण निम्नवर्गीय मानिसहरू नेताहरूलाई शासन सत्तामा पुऱ्याउने माध्यम मात्र बनेका छन् । आफ्नो श्रम र पसिनाको मूल्य प्राप्त गर्न नसकेर परम्परादेखि अहिलेसम्म पनि उस्तै गरिब र सीमान्तकृत अवस्थामा रहेका छन् । निम्नवर्गका मानिसहरूको यही विशेषतामूलक पहिचानको उद्घाटन भरिया चरित्रले गरेको छ । उच्च वर्गले गरेको अन्याय अत्याचार खेप्नुलाई आफ्नो नियति ठान्ने स्वभाव भरियामा छ । आफ्नो जवानी, रगत, पसिना सर्वस्व उच्च वर्गका निम्ति बलिदान गर्ने भुइँमान्छेको पहिचान भरियामा छ । ऊ

आफू जति अन्यायमा परे पनि नेतागणको आश्वासनमा आशावादी रहने चरित्रको रूपमा देखिएको छ । भरिया पसिना बगाउने मात्र तर विकास निर्माणका पूर्वाधारहरूबाट सुविधा प्राप्त गर्न बन्चित हुने समुदायको परिचायक पात्र हो । आफ्नो हक, हित र अधिकार प्राप्त गर्ने बाटो आफूले चुन्न नसक्ने, चेतनाको स्तर एकदमै न्यून भएको निम्न वर्गीय पहिचान उसमा रहेको छ । आफूमा भएको ज्ञान र शक्तिको अर्थ नबुझेको, उच्च वर्गको प्रभुत्वशाली सामाजिक संरचनामा पेलिएको, भाग्यवादी सोच तथा दबिएको मानसिकताबाट ग्रसित बेसहारा गरिब जनताको पहिचान भरिया पात्रमा चित्रित छ ।

यात्री सामन्ती शासक वर्गको पहिचान बोकेको पात्र हो । सुकिलो यात्रीका रूपमा देखिएको यो चरित्रले नेताको पहिचान प्रस्तुत गरेको छ । गरिब जनतालाई विभिन्न आश्वासन बाँड्ने, शक्ति र सत्ताको उन्मादमा उनीहरूलाई धम्काउने, थिचोमिचो गर्ने, निरङ्कुश शासन व्यवस्थाका नेताको प्रतिबिम्बन यात्री अर्थात् पहिलो नेता चरित्रमा देखिएको छ । सीमान्त वर्गका श्रमिक जनहरूको पसिनाबाट आफ्नो स्वर्णिम संसार रच्ने सामन्ती संस्कृतिको परिचायक चरित्र बनेर यात्री अर्थात् पहिलो नेता कथामा यसरी प्रस्तुत भएको छ : 'यत्रो भारी माथि सक्दिन हजुर ।' भरियाले भन्यो । 'तेरो यत्रो हिम्मत ।' नेता असाध्यै रिसायो र भोलाबाट एउटा लामो तरवार निकाल्यो र भरियाको अगाडि तेर्स्याएर भन्यो –'अब पनि हिँड्दैनस् कि ?' (६२) ।

यसरी नेता चरित्र भरियाको काँधमा चढेर उसको ढाड सेक्ने सामन्ती सोचको उच्चवर्गीय चरित्र हो । जनताको पसिना पिएर शासन सत्ताको पहुँचमा पुग्ने, आफ्नो सात पुस्ताको लागि सम्पत्ति जोडेर देशको ठुकुटी रित्याउने, जनताको मतको कदर नगर्ने, जनताको हक हितका लागि काम नगर्ने भ्रष्ट तथा निरङ्कुश नेताको पहिचान सुकिलो यात्री अर्थात् नेता पात्रमा रहेको छ ।

अर्को यात्री पनि शासक तथा नेताको पहिचानसहित कथामा उपस्थित छ । उसले पनि उच्चवर्गीय सत्ता र शक्तिसम्बन्ध मजबुत बनाउने भय्याङ जनता अर्थात् भरियालाई नै बनाएको छ । थरीथरीका दल नामकरण गरी विभिन्न समूहमा बाँडिएको तर जनहितका काम नगरी आफू मात्र मोटाउने प्रभुत्वशाली वर्गको पहिचान अर्को यात्री वा अर्को नेताको रहेको छ ।

भरिया र यात्री कथाको अर्को पात्र ढाक्रे सुरुमा जनहितको लागि चेतना विस्तार गर्ने उद्देश्य लिएको जननेताको भल्को दिने चरित्रको पहिचानमा उपस्थित छ । उसमा निम्नवर्गीय समुदायको पहिचान निर्मित छ । प्रचलित शासन सत्ताको सामन्ती प्रवृत्ति समाजबाट फ्याँक्नुपर्छ भन्दै कुर्लने ढाक्रे चरित्रको पहिचान गतिशील प्रकारको रहेको छ । स्वच्छ छविका साथ सेवाको भावले राजनीति नगर्ने स्वार्थी तथा छद्मभेषी नेताको पहिचान ढाक्रेमा देखिन्छ । अन्ततः ऊ पनि जनता अर्थात् भरियाको पसिनामा आनन्द लिने नेताको भीडमा मिसिएको छ (६६) । प्रभुत्वशाली शक्तिसम्बन्धको विस्तार गर्नमा सहयोगी सिद्ध भएको ढाक्रे उच्चवर्गीय सांस्कृतिक घेराभित्र प्रवेश गर्ने नेताको पहिचान बनाएको चरित्र हो ।

कथामा आगन्तुक सम्बोधन गरिएको अर्को पात्र पनि छ । सामन्ती सत्ताको शोषण र दमनबाट मुक्ति लिनुपर्छ र आफू हिँड्ने बाटो जनता आफैले खन्नुपर्छ भन्ने जनवादी स्वर बोकेको क्रान्तिकारी योद्धाको पहिचान आगन्तुकको चरित्रमा रहेको छ । सामन्ती राज्य संरचनाबाट सिर्जित प्रभुत्वशाली सांस्कृतिक भाष्यलाई चिर्ने वैचारिक सोचयुक्त जैविक बुद्धिजीवीको पहिचान आगन्तुकमा रहेको छ । उसमा आमजनताहरूको इज्जत गर्ने र उनीहरूलाई सरसहयोग गर्ने स्वभाव छ । जनताको हक, हित र अधिकारको लागि आफूमा भएको अज्ञानता मासेर स्वयम् लड्नुपर्छ भन्दै चेतनाको प्रसार गर्ने आगन्तुक निम्नवर्गको उत्थानमा लागेको चरित्र हो भन्ने कुरा यस कथांशबाट पुष्टि हुन्छ : “तपाईंको भारी अलिकति सघाउँ कि ? नम्रतापूर्वक आगन्तुकले आग्रह गर्‍यो । ‘खै के कसरी दिऊँ ?’ जनताले भन्यो । “ऊ त्यो पोको” सबैभन्दा गहुङ्गो अज्ञानताको पोको देखाउँदै आगन्तुकले माग्यो (६७) ।”

आगन्तुक आफ्नो हक, हित र अधिकार प्राप्तिका लागि सचेत रहनुपर्छ भन्दै जनचेतना फिँजाउनेसीमान्त समुदायको चेतनशील युवाको पहिचान बोकेको पात्र हो ।

यी विविध वर्गीय पहिचानयुक्त चरित्रहरू ‘भरिया र यात्री’ कथामा समेटिएका छन् । सामन्ती सत्ताको निर्दयी एवम् दमनकारी सामाजिक सांस्कृतिक संरचना उल्ट्याउने उद्देश्य लिएको निम्नवर्गीय समुदायको आवाजकर्ता आगन्तुकको दुःखान्त अन्त्य भएको छ । यही तीतो यथार्थमूलक घटनाक्रम तथा नौलो बिहानी उदाउने सङ्केत कथामा गरिएको छ ।

(ग) प्रतिगामी

सहिद-मानचित्रमा नपरेको सहिद कथासङ्ग्रहभित्रको 'प्रतिगामी' कथाको विषयवस्तु राजनीतिक घटनासँग सम्बन्धित छ । कथामा माधवलाललाई उच्चवर्गीय पहिचान दिइएको छ । शासन सत्ताको निकट रहेको चरित्र माधवले गाउँका सीमान्त समुदायमाथि शासन गरेको छ । माधव पञ्चायती व्यवस्थाको खुँखार समर्थकका रूपमा देखिएको छ । शासन सत्ताको रवाफ देखाउँदै निम्नवर्गीय साधारण जनताहरूलाई आफ्नो वशमा राख्ने सामन्ती स्वभाव उसमा रहेको कुरा निम्नलिखित कथांशबाट थाहा पाउन सकिन्छ :

भुसतिघेहरूलाई दानापानीले लोभ्याएर वा गुलियो चखाएर इच्छित व्यक्तिको मरम्मत गराउनु शक्ति प्रदर्शनको तवरतरिका थियो । कहिलेकाहीं माधवलाललाई शक्तिले भरिपूर्ण देख्न सकिन्थ्यो अरु समयमा भन्दा यसैबेला उसको मुखबाट व्यवस्था भक्तिका अविरल धाराहरू एकातिर बर्सिरहेका हुन्थे भने अर्कोतिर मानिसहरूलाई डढाउन वा सडाउन विषको आगो पनि बर्सिरहेको हुन्थ्यो (५६) ।

यहाँ माधवलालले भुसतिघेहरूको सहाराबाट आफ्नो शक्ति प्रदर्शन गर्ने तथा रवाफ देखाउने गरेको कुरा प्रस्ट छ । माधवलालले उच्चवर्गीय अहम्का साथ भुसतिघेहरूलाई किनेर व्यवस्था विरोधीका नाममा निम्नवर्गीय मानिसहरूको हक अधिकार हनन गर्ने काम गरेको छ । साधारण मानिसहरूलाई दुःख दिएर आफूचाहिँ सधैं शक्तिमा रहने माधव सामन्ती पहिचानको चरित्र हो । व्यवस्थाविरोधी भनेर निम्नवर्गीय बेसहारा गाउँलेहरूको लिस्ट बनाउने माधवले धेरै मानिसहरूलाई जेलको हावा खुवाउने एवम् पुलिस प्रशासनबाट चुटाउने काम गरेको छ । प्रतिकार समितिको नेतृत्व गरेको माधवमा भने भौतिक रूपमा जाइलाग्ने शूरोपना पाइँदैन । आन्दोलनको सफलतापछि प्रजातन्त्रवादी बनेर उच्च स्थान ग्रहण गर्ने माधव अवसरवादी चरित्र हो । उच्चवर्गीय हैसियतकै कारण माधव उक्त समाजमा आफ्नो ज्ञान र शक्तिको प्रयोग गर्न समर्थ भएको छ । पञ्चायतकालमा प्रतिकार समितिमा बसेर जनताका छोराछोरीलाई व्यवस्था विरोधीको सजाय दिलाउने अनि आन्दोलन सफल भएपछि प्रजातन्त्रवादी बनेर विजयोत्सवमा आसीन हुने माधवलाल गतिशील पहिचान भएको उच्चवर्गीय सामन्ती चरित्र हो ।

गोपाल पञ्चायतविरोधी आन्दोलनमा सक्रिय एक स्वाभिमानी क्रान्तिकारी युवा हो । गोपाल माधवलालले हड्पेको चारसय रोपनी चउर फुक्का गराउन चाहने निम्नवर्गीय पहिचानको चरित्र हो । सीमान्त समुदायको गाँस, बास र कपासका लागि लड्ने साधारण युवक गोपाल सामन्ती शासनका विरुद्ध समर्पित भएको कुरा यहाँ स्पष्ट पारिएको छ :“गोपाल आन्दोलनमा जुट्यो । आफ्ना गाउँलेहरूलाई जुटायो । उनीहरूले प्रतिरात राँके जुलुसहरू निकाल्न थाले । काला भण्डाहरू गाडे । पञ्चायतको मुर्दालाई एकोहोरो शङ्ख बजाउँदै मसानघाटमा लगेर पोले । गाउँको विद्यालयमा हडताल गराए । अन्धकारको लाटोकोसेरो विरुद्ध उनीहरू आक्रोशित बन्दै गए (४८) ।”

यहाँ गोपाल सामन्ती शासनको बाहक पञ्चायती व्यवस्था विरोधी आन्दोलनमा सक्रिय भएर लागेको कुरा बुझिन्छ । प्रजातन्त्रको प्राप्तिपछि सीमान्त वर्गको उत्थान हुने विश्वास लिएको गोपाल गाउँलेहरू सहित क्रान्तिमा होमिएको कुरा यहाँ प्रस्ट छ । अन्धकाररूपी पञ्चायती व्यवस्थाबाट मुक्ति लिने दृढ अठोट गोपालको समुदायमा रहेको देखिन्छ । घर परिवार तथा गाउँघर सबैमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाप्रति भरोसा राख्न आह्वान गर्ने गोपाल गरिबको मुक्तिका लागि क्रान्ति गर्ने निम्नवर्गीय पहिचानको युवक हो ।

प्रस्तुत कथामा उच्चवर्गीय सामन्ती संस्कारको हावी रहेको पाइन्छ । माधवलालको वर्चस्वकारी शक्तिसम्बन्ध भित्र गोपालको सीमान्त समुदाय शासित भएको छ ।

(घ) बौलाहा बाँसुरी वादक

समर्पणको बाटोमा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत 'बौलाहा बाँसुरी वादक' सामाजिक विषयवस्तु समेटिएको कथा हो । भीमकान्त र भक्तमान जस्ता प्रमुख चरित्रहरू रहेको यस कथामा सशक्त वर्गसङ्घर्ष देखिन्छ । कथामा भीमकान्त अर्थात् भीमे निम्नवर्गीय पात्रका रूपमा उपस्थित छ । उच्चवर्गीय चरित्र भक्तमानसँग आफ्नो घरबारी लुटाएर विक्षिप्त भएको भीमलाई बौलाहाको पहिचान दिइएको छ । भक्तमानको सामन्ती व्यवहारबाट पीडित भीमले गाउँ, समाज कोही कसैको साथ र समर्थन पाएको छैन । घरबारी लुटाउनु अघि चाहिँ भीमकान्त एक सामान्य जीवनशैलीमा बाँचेको किसान भएको कुरा यहाँबाट बुझिन्छ : “केही वर्ष अगाडिसम्म भीमकान्त मानसिक रूपमा सबल थियो, तन्दुरुस्त थियो । उब्जनीबाट जीविका नचल्ने भए पनि अलिकति जमीन थियो, घर थियो । स्वास्नी र छोरी

थिए । अहोरात्रको परिश्रममा दशनंग्रा खियाएर येनकेन उसले घरगुजारा चलाएको थियो भन्नुपथ्यो (५) ।”

उल्लिखित कथांशबाट भक्तमानले घरबारी कब्जा नगर्दासम्म भीमे भीमकान्त रहेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । ऊ स्वस्थ, तन्दुरुस्त एवम् मानसिक रूपमा सबल थियो । उसको पारिवारिक जीवन सुन्दर रहेको कुरा बुझिन्छ । यहाँ भीमेले आफ्नो परिश्रमको फल खाने निम्नवर्गीय किसानको पहिचान बनाएको छ । उच्चवर्गीय चरित्र भक्तमानको अत्याचारी कदमपछि भीमकान्त भीमे बौलाहाका रूपमा चिनिन बाध्य भएको चरित्र हो । भक्तमानद्वारा घरबारी खोसिएपछि भीमे निकै विक्षिप्त भएको छ । भक्तमानको जबरजस्तीबाट घरबारी राजीनामा सही छाप गर्न बाध्य पारिएको दयनीय चरित्रको रूपमा भीमे कथामा चित्रित छ । भीमेले आफ्नो जीवन स्वतन्त्र भएर बाँच्न नपाउने, सम्पत्तिको उपभोग गर्न नपाउने तथा उच्चवर्गको दास भएर विक्षिप्त जीवन जिउने निम्नवर्गीय समुदायका मानिसको पहिचान बनाएको कुरा तलको कथांशबाट बुझिन्छ :

‘हुँदैन ! घिच्रो अठ्याएँ पनि यो कागजमा म सही छाप गर्दिन ।’ बेहोशमा बर्बराएभै भीमेको मुखबाट एउटा मात्र वाक्य निस्कन सक्यो । त्रास र क्रोधले ऊ थरीथरी कामिरहेको थियो । चिच्याउन खोज्यो, किन्तु ओंठबाट बाहिर आवाज निस्कन सकेन । अवज्ञावापत ऊ भक्कुमार चुटियो । अब उसको इच्छा-अनिच्छाको कुनै अर्थ रहेन, भोलि मालमा पास गराउने तमसुकमा औँठाको ल्याप्चे लगाइयो (३) ।

भीमे सामन्ती संस्कारबाट पेलिएको निम्नवर्गीय पात्र हो । उसको समाजमा सामन्ती शक्तिसम्बन्ध बलियो रहेको छ । तसर्थ यहाँ वर्गीय समाजको दयनीय चरित्र भीमे शोषक भक्तमानको रजाइँ भोग्न बाध्य भएको छ । उसले भक्तमानको जबरजस्तीबाट आफ्नो सम्पत्ति लुटाएको छ । भीमे आफू अन्यायमा पर्दा पनि कसैबाट सहयोग नपाएको बेसहारा चरित्र हो । भक्तमानको दमनकारी घटनाबारे जानकार नभएकी स्वयम् भीमेकै श्रीमती अनि सम्पूर्ण गाउँलेमाझ उसले गलत पहिचान बनाएको छ । उसले अचानक घरजग्गा बिक्रेताको (४) परिचय बोकेको छ र ऊ बौलाहामा गनिन बाध्य भएको छ । भीमे खराब व्यवस्थाको सिकार भएको पात्र हो । उसले उच्च वर्गमै आश्रित अनि त्रसित रहने निम्नवर्गीय समुदायको पहिचान पाएको छ । उसले निम्नवर्गीय मानिसका लागि

राज्यव्यवस्था तथा न्याय व्यवस्था सबै निरर्थक छन् भन्ने कुरा प्रस्ट पारेको छ (५) । भक्तमानको जालसाजीपूर्ण व्यवहारबाट लुटिएको घरबारी फिर्ता गराउन प्रयासरत रहेको भीमे पागलको संज्ञा भोग्न बाध्य भएको छ ।

भीमेले अदालतमा पनि न्याय पाउन सकेको छैन । अदालतबाट उसको फिराद फाल्नु सावित भएको छ । उसले ऐन, कानून भनेको गरिब वर्गले मात्र पालन गर्नुपर्ने नियम रहेछन्, भक्तमान जस्ता सामन्त वर्गका लागि ती कुरा चैन मिल्ने माध्यम बन्दा रहेछन् भन्ने कुरा बुझेको छ (५) । तसर्थ तत्कालीन सामाजिक न्यायिक व्यवस्थाभित्र जीवन गुजारेका, न्यायबाट ठगिएका निम्नवर्गीय समुदायका मानिसहरूको पहिचान भीमेमा प्रतिबिम्बित छ । शासन प्रणाली, त्यसभित्रको न्यायप्रणाली, स्थानीय परिवेश तथा समाज व्यवस्था आदि कहीं कतैबाट पनि गरिब वर्ग नै उपहासको पात्र बन्नुपर्ने कुराको उदाहरणीय चरित्र भीमे बनेको छ । भक्तमानको अत्याचार सहेको भीमेले प्रतिरोधी स्वर बर्बराउने तथा मुरली बजाएर आफ्नो व्यथा अनि विद्रोह पोख्ने गरेको छ । मुलुकमा जुन तन्त्र आए पनि निम्नवर्गीय समुदाय उही सामन्ती परिवेशमै पि्लिसनुपर्ने अवस्था भीमेको चरित्रमा निकै मर्मस्पर्शी ढंगले पहिचान गर्न सकिन्छ (७) । राजाको सवारीमा पुगेर स्वयम् राजासँग न्याय माग्ने जमर्को गरेको भीमे अन्ततः राजद्रोही सावित भएर शारीरिक तथा मानसिक पीडा सहन गर्न बाध्य भएको छ । ऊ भक्तमानको उपहास तथा रिसको सिकार भएको कुरा प्रस्तुत कथांशबाट स्पष्ट हुन्छ –“राजद्रोही” भक्तमानले घाँटी च्यातिने गरी नारा भट्यायो । मास्छौं ! मास्छौं ! वरिपरिका सुकिला मानिसहरूको सामूहिक स्वर ध्वनित भयो (७) । ”

कथामा भीमेलाई भक्तमानको सामन्ती संस्कृतिबाट शासित निम्नवर्गीय किसानको पहिचान दिइएको छ ।

भक्तमान उच्चवर्गीय पात्र हो । ऊ गाउँको शोषक सामन्तको भूमिकामा छ । भीमकान्तलाई बौलाहा बाँसुरी वादक भीमेमा परिणत गर्ने अत्याचारी चरित्रको पहिचान उसमा रहेको छ । भक्तमान गाउँघरलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राखी गरिब निमुखामाथि शासन गर्ने पात्र हो । ऊ तत्कालीन सामन्ती राज्य संचरनाको संरक्षक हो । स्थानीय स्तरमा रवाफ देखाउने भक्तमान सामन्ती संस्कार र परम्पराको आडमा निम्नवर्गमाथि अधिनायकत्व प्रदर्शन गर्ने उच्चवर्गीय पहिचान बनाएको चरित्र हो । भीमेको जीविकाको माध्यम उसको घरबारी हडप्ने अत्याचारी प्रवृत्ति भक्तमानमा रहेको छ भन्ने कुरा यहाँबाट बुझिन्छ : “ए

हजुर पो त ! यति राती किन ? अन्यमनस्क भावले भक्तमानलाई देखे बित्तिकै उसले अभिवादन गर्‍यो । आगन्तुकहरूले मुख र नाकबाट त्वासत्वास्ती गन्ध ओकलिरहेका थिए (३) ।”

यस कथांशबाट भक्तमानको शोषक सामन्ती पहिचान प्रस्ट हुन्छ । ऊ रातको समयमा भीमेको घरमा उसको घरबारी खोस्ने मनसाय लिएर आएको छ । यसर्थ भक्तमानमा भीमेको निम्नवर्गीय समुदायलाई त्रासमा राख्ने तथा उनीहरूमाथि शासन गर्ने उच्चवर्गीय पहिचान रहेको छ । आफ्नो संरक्षक तथा सहयोगी लठैतहरू लिएर गरिबको गाँस बास लुट्न तत्पर रहेका तत्कालीन शोषक वर्गको पहिचान उसमा पाइन्छ । विभिन्न निहुँमा गरिब वर्गलाई सताउने, उनीहरूको पारिवारिक जीवन तहसनहस पार्ने र गरी खाने मेलो मेटाइदिने भक्तमानको ज्ञान र शक्तिले उक्त समाजमा सामन्ती विमर्श सिर्जना भएको छ । यही सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशमा उसले भीमलाई जबरजस्ती गरी घरबारी राजीनामा सही छाप (ल्याप्चे) गराएको छ । यसरी उसमा निम्न वर्गको सम्पत्ति खाएर मोटाएका निर्लज्ज सामन्ती चरित्रको पहिचान रहेको छ । भक्तमानमा निम्नवर्गको घाँटी थिचेर, उनीहरूलाई मरणासन्न अवस्थामा पुऱ्याएर आफ्नो सम्पत्ति, धाक, रवाफ बढाउने उच्च वर्गका अत्याचारी वर्गको पहिचान प्रतिबिम्बित छ (३) । भक्तमान उसको सामन्ती समाजको प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो । गाउँ पञ्चायत, न्यायालय अनि गाउँ समाज जहाँसुकै उसको पहुँच पुगेको छ । भीमलाई जुन कुनै माध्यमबाट फुस्ल्याएर उसको घरबारी हडप्ने शक्तिशाली भूमिका भक्तमानमा छ । ऊ आफ्नो अत्याचारबाट पीडित भीमेको निरीह अवस्थालाई मजाक बनाउने सामन्ती चरित्र हो भन्ने कुरा कथाको अंशबाट पुष्टि भएको छ : “मिलेन अदालतमा न्याय? भक्तमानले भीमे उपर उपहास वाण प्रहार गरेर खित्का छोड्यो (५) ।”

भक्तमान निम्नवर्गीय समुदायका मानिसलाई सताउने र उनीहरूको पीडामा रमाउने शोषक चरित्र हो तर जनआन्दोलनको सफलतासँगै तत्कालीन राजनीतिक सांस्कृतिक परिवेश परिवर्तनकारी दिशामा बढेपछि भक्तमानको पहिचानमा पनि परिवर्तनको सङ्केत देखिएको छ । प्रजातन्त्रको उदयसँगै उसले आफ्नो भूमिकामा अलिकति फरकपन ल्याएको देखिन्छ । पछिल्लो समयमा उसले भीमलाई कुट्न पिट्न छोडेर उसका कुरा सुनेजस्तो मात्र गरेको छ (८) । वास्तवमा जुनकुनै व्यवस्था आए पनि उच्च वर्गका मानिसहरू सदैव

निम्नवर्गको खुसी र सपनाहरूमाथि शासन सत्ता लादने सुविधाभोगी वर्ग नै रहन्छन् भन्ने कुराको पहिचान भक्तमानले बोकेको छ ।

प्रस्तुत कथामा भक्तमानको अधीनमा रहेका गाउँपञ्चायतको अध्यक्ष, न्यायाधीश, प्रहरीहरू आदि चरित्रहरूमा उच्चवर्गीय सामन्ती संस्कारको संरक्षकको पहिचान रहेको छ । भीमेकी श्रीमतीमा चाहिँ निम्नवर्गीय परिवारकी स्वास्नी मान्छेको पहिचान प्रतिबिम्बित छ ।

(ड) जीवनयात्रा

समर्पणको वाटोमा कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित 'जीवनयात्रा' कथामा भूमिपति र भूमिहीनबीचको वर्गसङ्घर्षको विषयवस्तु समेटिएको छ । भूमिपति उच्चवर्गीय समुदायबाट भूमिहीन निम्नवर्गीय समुदाय मारमा परेको सामाजिक यथार्थ यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

कथाको प्रमुख पात्र विमानसिंह एक भूमिहीन निम्नवर्गीय किसान हो । ऊ उच्चवर्गीय समुदायको भूपालसँग अचानक मितेरी साइनोमा गाँसिएको छ । निम्नवर्गीय पहिचानको विमानसिंह भूपालकै ढुङ्ग्यान भूभागमा घरबार जोडी आफ्नो परिवार बसाएको चरित्र हो । भूपालबाट प्राप्त ढुङ्ग्यान भूमि आफ्नो नाममा दर्ता नगरी भोग चलनयोग्य बनाउने विमानसिंह सीधासाधा भएको कुरा निम्नलिखित कथांशबाट प्रष्ट भएको छ :

‘को मर्दो, को बाँच्दो, घरसारको राजीनामा त गर्नुपर्ला कि ?’

‘फरक पर्दैन । यस्ता नुन छरेजस्तो ठाउँमा म फेरि दावी गर्न आउँछु र ? तपाईंलाई यसै बस्न खसखस लाग्यो भने यसपालि जोतेको मजुरी नलिनुहोला, जग्गाको मूल्य त्यही हुन्छ ।’ भूपालले आत्मीयता दर्शायो । विमानसिंहराजी भयो । आजभोलि गर्दा गर्दै राजीनामाको कुरा पुरानिँदै गयो र भुलियो पनि (१०) ।

माथिका कथांशबाट विमानसिंहको गरिबी, इमानदारी र सोभोपनको परिचय पाइन्छ । भूपालको चट्टानी जग्गा लिइसकेपछि घरसारको राजीनामा गर्ने कुरामा ऊ सचेत पनि रहेको छ तर पनि मित भूपालको कुरामा विश्वास गर्ने तथा उसको सामन्ती नजर पहिचान गर्न नसक्ने पात्रका रूपमा विमानसिंह देखिएको छ । जमिनदार भूपालको देखावटी आत्मीयतामा कागजी प्रक्रिया अगाडि नबढाएको कुरा यहाँ प्रष्ट छ । चट्टान फोडेर

घरबारी आवादी गर्ने विमानसिंह कडा परिश्रमी किसान हो । उसले जमिनदार भूपालको खेतबारी जोतेर परिवार पालेको छ । छोराहरूलाई सबल पहिचान बनाउन उत्प्रेरित गर्ने उसको चरित्रमा वर्गीय चेतना भएको कुरा यस कथांशबाट पुष्टि हुन्छ : “मैले त अर्काकै करिया भएर जिन्दगी गुजारें, तिमीहरूले अब स्वतन्त्र जीवनको खोजी गर्नुपर्छ ।’ एकदिन विमानसिंहले छोराहरूलाई भन्यो (१२) ।”

यहाँ विमानसिंहले स्वतन्त्र जीवन प्राप्तिका लागि आह्वान गरेको छ । उच्च वर्गको दास बनेर जीवन खेर फाल्न नहुने विचार उसमा छ । उसले आत्मनिर्भर भएर बाँच्ने आकाङ्क्षा साटेको छ । वर्गीय चेतना भए पनि उसको गरिबी तथा सामाजिक संरचनाका कारण भूपालको छहारीमा जीवन जिउन विवश भएकोसीमान्तवर्गीय पहिचान उसमा निहित छ ।

छोरो प्रतापसिंहको जागिरे जीवनबाट हर्षित बाबुको पहिचान प्राप्त विमानसिंह वर्गीय हिसाबले भूपालबाट निकै ठगिएको छ । ऊ भूपालको सामन्ती संस्कृतिबाट पेलिएको छ । उसको समाज उच्चवर्गीय ज्ञान र शक्तिबाट परिचालित छ । त्यसैले विमानसिंह जमिनदार भूपालको अन्याय सहन बाध्य भएको छ । यसर्थ उक्त वर्चस्वकारी सामाजिक संरचनामा टिक्न नसकेको विमानसिंहमा निम्नवर्गीय पहिचान रहेको छ ।

प्रतापसिंह विमानसिंहको कान्छो छोरो हो । ऊ पनि आफ्नो बाबुकै सहयोगी भएर जीवनयापन गर्ने निम्नवर्गीय पात्र हो । बाबु विमानसिंहद्वारा दासताबाट मुक्ति लिनुपर्ने जस्ता उपदेश सुन्दै हुर्किएको प्रतापसिंहले पुलिसको जागिर अँगालेको छ । नयाँ पुस्ता र समयको भए पनि ऊ वर्गीय स्तरमा निम्न नै रहेको छ । ऊ जमिनदार भूपालको छलकपटपूर्ण व्यवहारमा मिचिएको पात्र हो । बाबुले किनेको जग्गाको स्वामित्व भोग्नबाट वञ्चित पारिएको प्रतापसिंहमा वर्गीय चेतना केही मात्रामा रहेको बुझिन्छ : “बालाई औषधि गर्न त सकेको छैन, कहाँबाट दिने पैसा ? बाले ठीकै भन्नुभएको थियो । जति म मूर्ख हुने हो भइसकें । मैले दिने होइन, मीत बाले मेरो पैसा फिर्ता गर्नुपर्छ । प्रताप आवेशको प्रथम खुड्किलोमा थियो (१६) ।”

प्रतापसिंह अनाहकमा आफूमाथि शोषण गर्न नछाड्ने मितवा भूपालको अत्याचारी प्रवृत्तिमाथि जाइलाग्ने चरित्र हो । आफ्नो सम्पत्ति र अधिकारको प्राप्तिका लागि प्रभुत्वशाली शक्तिसँग नभुक्ने अठोट गरेको प्रतापसिंहले निम्नवर्गीय पहिचान बोकेको छ ।

भूपाल गाउँको जमिनदार हो । ऊ विमानसिंहसँग मितेरी गाँसेर श्रमशोषण गर्ने शोषक सामन्ती चरित्र हो । उसमा गरिब वर्गमाथि एकदमै पापी, निर्दयी सोच राखेर व्यवहार गर्ने स्वभाव रहेको छ । उसमा चट्टान, भिराला, पाखे जग्गाहरूमा गरिबको पसिना लगानी गराएर जग्गा आवादी गर्ने (१०) उच्चवर्गीय अत्याचारी जमिनदारको पहिचान रहेको छ । विमानसिंहमाथि पनि यस्तै अत्याचारी व्यवहार गरेको कुरा यस कथांशबाट प्रस्ट हुन्छ :“एउटै कित्ता बनाए हुन्छ फोर्न जरुरी छैन ।” भूपाल पनि ऊसँगै उभिन पुग्यो । ‘तपाईंको र मेरो जग्गाको एउटै कित्ता कसरी हुनसक्छ ?’ विमानले शड्का प्रकट गर्‍यो (१४) ।”

यहाँ उब्जनी नहुने चट्टानी जग्गा विमानसिंहको मिहिनेत र पसिनाबाट आवादी भएको कुरा स्पष्ट छ । विमानको पसिना र अर्थले आर्जेको उक्त जग्गा उब्जनीयोग्य भएपछि भूपालले हडपेर पुनः उसलाई भूमिहीन बनाउने जस्तो घृणित र अन्यायपूर्ण व्यवहार गरेको छ । अतः भूपाल उच्चवर्गीय शोषक सामन्ती पहिचानको चरित्र हो ।

निर्मल भूपालको सहयोगी चरित्र हो । ऊ समाजमा उच्च वर्गीय ज्ञान र शक्तिको वर्चस्व जोगाइराख्ने भूमिकामा आएको पात्र हो भन्ने कुरा निम्नलिखित कथांशबाट बुझिन्छ:

जग्गाको मूल्य नै गर्ने हो भने त पचास हजार घटीको छैन । फेरि तँ आफ्नै मान्छे, हाम्रै हलो जोतेर हुर्केको पैँतीस हजारभन्दा एक पैसा लिन पाउँदैन यसले । निर्मल भूपालतिर फर्क्यौ र भन्यो ‘कसो चित्त बुझ्छ कि बुझ्दैन ?’ ‘मर्का त मलाई हुनसम्म परेको छ । मीत बैगुनी निस्के पनि मैले त धर्म छोड्नु भएन ।’ भूपालले स्वीकृति जनायो (१५) ।

यहाँ निर्मल विमानसिंहको परिवारलाई सताउने भूपालको योजनाबद्ध कदममा सशक्त साथ दिने पात्रका रूपमा देखिएको छ । उसमा पनि उच्चवर्गीय अहम् र अन्यायपूर्ण कूटनीति रहेको छ । विमानको छोरा प्रतापलाई छलकपटमा पारी पहिला नै

बेचिसकेको जग्गा पुनः उसैसँग बेचेर फाइदा खाने ठग र सामन्ती परिपाटी मिलाउने कर्ताको पहिचान उसमा रहेको छ ।

(च) ध्रुवमानको अन्त्य

आजको महाभारतसङ्ग्रहमा संकलित 'ध्रुवमानको अन्त्य' कथामा वर्गीय विषयवस्तु समेटिएको छ । अमानसिंहलाई आफ्नो घरमा कमारो जस्तै बनाएर बिस वर्षदेखि राखेर उसकोजीवनको सम्पूर्ण श्रम उमेर निखार्दा पनि ध्रुवमानको शोषणको तिर्खा मेटिन्न । यसैले असह्य किसिमको अत्याचार भएपछि ध्रुवमानमाथि भौतिक कारबाही नै गर्नुपरेको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ (उपाध्यायः ३००) ।" यस कथामा शोषण, दमन र उत्पीडनकारी गतिविधिको प्रतिरोध गर्नुपर्ने चेतनाको प्रस्तुति छ ।

अमानसिंह ध्रुवमानको घरमा काम गर्ने कमारो हो । ऊ ध्रुवमानबाट लिएको ऋणको भारीले थिचिएको छ । उसले ध्रुवमानसँगको तमसुक फछ्यौट गर्न सकेको छैन । यसर्थ अमानसिंहलाई निम्नवर्गीय पात्रका रूपमा यसरी चिनाइएको छ : "गत बीस वर्षदेखि अमानसिंहले उसको घरमा काम गर्दै आएको थियो । आफ्नै घरमा बसे पनि ऊ ध्रुवमानको कमारोसरह नै थियो । सबै काम उसले गर्नुपर्दथ्यो, ध्रुवमानको काम नसकी अन्यत्र जान पाउँदैनथ्यो । बृद्धावस्थाले गर्दा अब उसले त्यति राम्रो काम दिन सकिरहेको थिएन (८६) ।"

यहाँ अमानसिंहले आफ्नो जिन्दगी ध्रुवमानसामू बन्धक राखेको भाव प्रस्तुत गरिएको छ । अमानसिंह ध्रुवमानको घरको सम्पूर्ण काम भ्याउने यन्त्रसरह बनेको छ । यसकारण उसले आफ्नो स्वतन्त्र जीवन पाएको छैन । ऊ बुढेसकालसम्म पनि उही पुरानो तमसुककै हिसाब पूरा गर्न नसकेको पात्रका रूपमा परिचित छ । ऊ ध्रुवमानको गलत अर्थात् शोषणकारी हिसाबकितावको सिकार भएको छ ।

गरिबीका कारण ध्रुवमानको कमारो हुन बाध्य पारिएको अमानसिंहले ध्रुवमानबाट छुटकारा लिन चाहेको छ । ऊ आफूले कष्ट भोगे तापनि अर्को पुस्ता (छोरो) साहूको गुलामी भएको हेर्न नचाहने अधीनस्थ पहिचानको पात्र हो ।

ध्रुवमान साहू उच्चवर्गीय पात्र हो । उसले अमानसिंहको निम्नवर्गीय समुदायमाथि शासन गरेको छ । ऋण उपलब्ध गराएको बहानामा अमानसिंहहरूको श्रमको फल खाने

धुवमान शोषक चरित्र हो । उसमा प्रभुत्वशाली पहिचान रहेका कुरा यस कथांशबाट स्पष्ट हुन्छ :

धुवमान कौसीमा बसेर कागजपत्र हेर्दै थियो । तमसुकहरू पुराना र नयाँ दुवै थिए । ती कति थिए, उसले आजसम्म गनेको थिएन । अनुमानमा त्यस्तै हजार जति हुन सक्थे । कसको भाका नाघिसक्यो र कसलाई ताकेता गर्ने भन्ने कुरा नै अहिलेको छनौटको आधार थियो । पचासवटा यस्ता तमसुकहरू छुट्याउनुपर्छ भन्ने उसलाई लागेको थियो, तर अमानसिंहको तमसुक भने भर्खरै नखोजी भएको थिएन (८६) ।

यहाँ धुवमानको सामन्ती पहिचानको उद्घाटन गरिएको छ । ऊ हजारौं तमसुकहरू बनाएर गाउँका निम्नवर्गीय किसानहरूलाई सताउने शोषकका रूपमा देखिएको छ । ऋण दिएको नाममा किसानहरूबाट ब्याजको स्याज लिएर वर्षौंवर्ष काम गराएर आफू मालिक हुने प्रवृत्ति धुवमानमा देखिन्छ । ऋणको भाका नाघेको धम्की दिएर अन्ततः सोझा र गरिव किसानहरूको घरजग्गा हडप्ने र उनीहरूको उठीबास लगाउने धुवमानको प्रभुत्वशाली पहिचान रहेको छ । धुवमानले अमानसिंहमाथि यस्तै शोषण गरेको देखिन्छ । धुवमान अमानसिंहको पुरानो तमसुकको हिसाबमा उसको छोरा पदमलाई समेत कजाउने मनसाय राखेको (८७) सामन्ती चरित्र हो । अमानसिंहको परिवारमाथि आफ्नो प्रभुत्व जमाउन असफल भएपछि उसको घरबारी कब्जा गरेको धुवमान साहू अत्याचारी शोषकका रूपमा उपस्थित छ ।

धुवमानको सामन्ती व्यवहारबाटउक्त समाजको सामाजिक सांस्कृतिक संरचनामा उसकै वर्चस्व रहेको छ । तत्कालीन राज्य व्यवस्था, प्रहरी प्रशासन र सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य मान्यताहरू सबैमा धुवमानको पकड रहेको अवस्था छ । शक्तिको उन्मादका कारण धुवमानले गाउँले किसान परिवारमाथि शासन गरेको छ । गाउँका छोरीचेलीमाथि कुदृष्टि लगाउने धुवमानमा व्यभिचारी चरित्र रहेको कुरा तल दिइएको कथांशबाट प्रस्ट हुन्छ :

‘आखिर तँ हाडफोरा नै परिस, तेरै भलाइको लागि भन्दैछु, केही धन खर्च गरेर भए पनि यसलाई कसैको जिम्मा लगाइदे’ धुवमानले आत्मीयता प्रदर्शन गर्दै सुझाव दियो ... ‘तर कहाँ पाउनु धन ?’ विनबहादुरसँग फुटे कौडी थिएन ।

यही जारी पर्वमा ऋण हालेको नाममा बिनको घरबारी धुवमानले आफ्नो नाममा बनाएको थियो र बुहारी अर्केलाई भिराएको थियो (८८) ।

यहाँ धुवमानले बिनबहादुरको परिवारलाई पनि सताएको कुरा बुझिएको छ । बिनबहादुरकी बुहारी धुवमानको व्यभिचारी प्रवृत्तिको सिकार भएकी छ । धुवमानले आफूले गरेको पापकर्मको आरोप स्वयम् बिनबहादुरलाई लगाएर उसकी बुहारीको जीवन बरबाद पार्ने दुष्कर्म गरेको छ । बिनबहादुरकी बुहारी अर्केको जिम्मा लगाउन उसलाई ऋण हालिदिएको बहानामा घरबारी कब्जा गर्ने धुवमानले चरम शोषक सामन्ती पहिचान बोकेको छ । पचास वर्ष काटेको धुवमान गाउँमा हैकम जमाएको, विलासी जीवन बिताउने, पापी र व्यभिचारी प्रवृत्तिको उच्चवर्गीय पात्र हो ।

पदम अमानसिंहको छोराको भूमिकामा रहेको छ । ऊ धुवमानजस्ता अत्याचारीहरूको सामन्ती सत्ता ढाल्ने उद्देश्य बोकेको युवा हो । निम्नवर्गीय परिवारको पदम “साहुको कमारो हुन जानुभन्दा त्यसबाट मुक्ति खोज्नुपर्छ (८६)” भन्ने सोच राखेको जनयोद्धाका रूपमा उपस्थित गराइएको पात्र हो । धुवमानको वर्चस्वकारी ज्ञान र शक्तिको उच्छ्रितो काढ्ने पदम नयाँ शक्तिको पर्याय बनेको छ । उसमा धुवमानको सामन्ती शासनका विरुद्धमा प्रतिरोधी चेतना व्याप्त छ । माओवादी छापामारको पहिचान बनाएको पदम धुवमानको वर्चस्वलाई समाप्त पार्ने सफल योद्धाका रूपमा चिनिएको छ ।

यसैगरी बिनबहादुर र उसकी बुहारी पनि निम्नवर्गीय पात्रहरू हुन् । उनीहरू पनि धुवमानको सामन्ती चपेटामा परेका किसान परिवारका सदस्यहरू हुन् ।

(छ) आजको महाभारत

आजको महाभारत कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित ‘आजको महाभारत’ मा एउटा गाउँको कथा समेटिएको छ । द्वन्द्वकालीन परिवेश समेटिएको प्रस्तुत कथामा नेपालको समसामयिक पर्यावरण कुरुक्षेत्रमा परिणत भएको अवस्थाको चित्र उतारिएको छ । एउटा समाजका र परिवारका सन्तानहरू परस्परमा विद्वेष र मारणमा जुट्नाले मानसिक रूपमा विभीषणीय र भौतिक रूपमा दुःशासनीय चरित्रका संवाहक बनेको स्थिति कथाले उद्घाटन गरेको छ ।

शर्मा र सुवेदी ३१) । मानवता हराएको स्वार्थी संसारको वर्गीय जालोको यथार्थ प्रस्तुत गरिएको यस कथामा समाजका कुरूप यथार्थमाथि व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ ।

प्रस्तुत कथात्मक विमर्शमा दुर्गासिंहलाई उच्चवर्गीय पात्रका रूपमा उपस्थित गराइएको छ । गाउँका सबैलाई आफ्नो अधीनमा राखेको र राखिरहन चाहेको दुर्गासिंह त्यहाँको सर्वेसर्वा नेता हो । माओवादी जनयुद्धको प्रभाव बढ्दै जाँदा उसका असीमित अधिकारहरूमा धक्का लाग्ने सङ्केत बढेको देखिन्छ । यसर्थ दुर्गासिंह माओवादी क्रान्तिको विरुद्धमा रहेको गाउँको धनीमानी सामन्ती शासक पहिचानको चरित्र भएको कुरा निम्नलिखित कथांशबाट बुझिन्छ :

किन आइपुगेन दले ?” उसको शङ्का बेमनासिबको थिएन । किनभने आजभोलि गाउँमा घटनाहरू तिलस्मि ढङ्गले घट्ने गर्दथे । दन्त्य कथामा भूतको बथान प्रकट भएभैं हूलका हूल मानिसहरू एकाएक देखिन्थे र अर्को दिशाबाट गायब हुन्थे । यस अगाडि विहेमा, मेला-जात्रामा र चुनावमा झडप हुन्थ्यो र हात मिसामिस हुन्थ्यो । कतिका हातखुट्टा मरमत हुन्थे र टाउका फुट्थे । जस्तोसुकै मूल्यमा पनि ती भगडाहरू दुर्गासिंहको विजयमा टुङ्गिन्थे अथवा सामसुम बनाइन्थे (३८) ।

यहाँ दुर्गासिंहको प्रभुत्वशाली उपस्थिति रहेको कुरा प्रस्ट पारिएको छ । गाउँमा उसको वर्चस्व यथावत राखिरहन उसले दलेजस्ता सुराकीको सहयोग लिएको बुझिन्छ । विहे, मेला जात्रा, चुनाव जहाँकतै भएका विवाद र झडपमा दुर्गासिंहकै समूहको मनपर्दी हुने गरेको अवस्था रहेको छ । माओवादी गतिविधि बढेसँगै दुर्गासिंह आफ्नो वर्चस्व जोगाउन तथा बढाउन प्रयत्नरत रहेको कुरा यहाँ स्पष्ट छ ।

जुन शासन आए पनि गाउँमा दुर्गासिंह असीमित अधिकारका साथ प्रस्तुत हुने पात्र हो । गाउँलेहरूलाई आवश्यकता अनुसार ऋण बोकाउने, इच्छामुताविक चेलिबेटीमाथि हातपात गर्ने, खेतबारीमा अरुलाई मनगरे कजाउने तथा चुनावमा बुथ कब्जा गरेर सबैको मतदान आफैले गर्ने (३८) दुर्गासिंहमा सामन्ती शासकको पहिचान रहेको छ । माओवादीको उच्छित्तो काढ्ने अभिप्राय राखेर दुर्गासिंहले सारा प्रहरी प्रशासन आफ्नो इशारामा चलाएको छ । ऊ माओवादीको वर्गीय युद्धमोर्चामा होमिएका निम्नवर्गीय आनन्दहरूको समूहलाई मार्न

तत्पर रहेको छ । यसका लागि प्रहरी प्रशासनको टोलीसँगै रातारात सक्रिय भई हिँड्ने (४१) दुर्गासिंह उच्चवर्गीय प्रभुत्वशाली पहिचानको संरक्षक पात्र हो ।

सुनन्दा निम्नवर्गीय समुदायको किसान हो । सुनन्दा दुर्गासिंहको सामन्ती शासनबाट पीडित भएको छ । सुनन्दाको परिवार नै दुर्गासिंहको शासन ढाल्नमा होमिएको पाइन्छ । वृद्ध अवस्थाको सुनन्दा सामन्ती शासन व्यवस्थाको अन्त्य गर्ने चाहना राख्ने पात्र हो । निम्नलिखित कथांशबाट सुनन्दाको पहिचान यसरी गराइएको छ :

होचो कद र बाटुलो अनुहारको सुनन्दा भने भात खाँदै थियो । साठी वर्ष पुगेर पनि अब्भै हट्टाकट्टा, रातोपिरो थियो र राम्रैसँग काम गर्न सक्थ्यो । जेठो छोरो जेल परेको एक महिना भइसकेछ । कान्छो पुलिसबाट छिप्न घर आँदैनथ्यो । परिवारको भरथेग गर्ने जिम्मा आफूमाथि परे पनि बूढोले केही जस्तो मानेको थिएन । उसको एउटै मात्र शारीरिक कमजोरी के थियो भने राती अँध्यारोमा हिँड्न आँखाले त्यति मेसो पाउँदैनथ्यो । दुर्गासिंह पाप र कलङ्को घडा हो, त्यसलाई फुटाउनै पर्छ - ऊ बारम्बार भन्ने गर्थ्यो । हामी काम गरेर, हात पाखुरा बजारेर खानेलाई कसैले माया मानेर दिने त होइन, किन भुक्ने अरुसँग ? यो संसार काम गर्नेकै पाखुरामा टिकेको छ, तर हामी काम गर्नेले नै कुरा बुझेका छैनौं र रोएर हिँड्नु परेको छ । हामीहरू नै संसारका सर्वश्रेष्ठ मान्छे हौं - यो सुनन्दाको धारणा हो । यसबाट उसलाई कसैले विचलित बनाउन सक्दैनथ्यो । परेको खण्डमा पाखुरा सुर्की सुर्की दिनभरि पनि बहस गर्न तयार हुन्थ्यो ऊ (४०) ।

यहाँ सुनन्दा स्वावलम्बी र स्वतन्त्र अवधारणा भएको निम्नवर्गीय पात्र हो भन्ने कुरा स्पष्ट पारिएको छ । साठी वर्ष पुग्दासम्म पनि दुर्गासिंहको सामन्ती व्यवस्थाको प्रतिकार गर्नमा अग्रसर रहने सुनन्दाको जोस र हिम्मत उदाहरणीय छ । सुनन्दाले आफ्नो पाखुरीको कमाइ खाने निम्नवर्गीय समुदाय कसैको अधीनमा परेर पुस्तौंपुस्ताको जीवन बरबाद पार्ने परम्पराबाट मुक्त हुनुपर्छ भन्ने विचार राखेको छ । यसर्थ छोराहरूलाई प्रतिगामी शासन व्यवस्थाको प्रतिकार गर्न उत्प्रेरित गर्ने सुनन्दाले दुर्गासिंहलाई कलङ्को घडा ठानेको छ । दुर्गासिंहको अन्त्य गर्नेपर्छ भन्ने दृढ अठोट सुनन्दाले लिएको छ । आफ्नो पौरखबाट जीवनयापन गर्ने निम्नवर्गीय मानिसहरू नै सर्वश्रेष्ठ मानिस भएको विश्वास सुनन्दामा

रहेको छ । सुनन्दाले अब आउँदो पुस्तालाई दुर्गासिंहको बन्धनबाट छुटकारा दिलाई स्वतन्त्र र सर्वश्रेष्ठ जीवनप्राप्तिमा अग्रसर हुन आह्वान गरेको छ ।

दुर्गासिंहको अत्याचारी कदमको विरोध गर्ने माओवादी समूहको क्रान्तिकारी विचारमा सहमति जनाउने सुनन्दा एक अभिभावकको पहिचानमा उपस्थित छ । सुनन्दाले क्रान्तिकारी समूहलाई छलफलका लागि आफ्नो घरमा उपयुक्त वातावरण मिलाइदिएर सहयोग गरेको छ । यस बापत सुनन्दा दुर्गासिंहको अत्याचारी शासन व्यवस्थाको सिकार भएको छ । आफूमाथि बन्दुक तेर्स्याउँदासम्म पनि उसले दुर्गासिंहको विरोध गर्न छाडेको छैन । निम्नवर्गीय पहिचानको सुनन्दामा सामन्ती शासन व्यवस्थाको जरो काट्ने उच्च आकाङ्क्षा रहेको पाइन्छ ।

आनन्द र विशाखा सुनन्दाका छोराछोरीको भूमिकामा उपस्थित छन् । आनन्दले माओवादी छापामारको पहिचान बोकेको छ । ऊ दुर्गासिंहको सामन्ती सत्ता ढाल्ने लक्ष्यका साथ भूमिगत क्रान्ति गर्ने प्रखर योद्धाको भूमिकामा रहेको छ । विशाखा दाजु आनन्दको कदममा साथ दिने पात्र हो । उनीहरू दुर्गासिंहको सामन्ती शासनबाट मुक्ति लिने बाटोमा हिँडेका छन् ।

यसैगरी सूर्यनाथ प्रभुत्वशाली पहिचानको उच्चवर्गीय पात्र हो । ऊ दुर्गासिंहको प्रतिद्वन्द्वी सरहको देखिन्छ । उक्त सामाजिक सांस्कृतिक विमर्शमा शासक बन्ने दाउमा पालो कुरेर बसेको अवसरवादी नेताको पहिचान सूर्यनाथमा रहेको छ ।

दले, प्रहरी जवानहरू तथा असईजस्ता पात्रहरू दुर्गासिंहको लक्ष्यलाई गन्तव्यमा पुऱ्याउन सहयोग गर्ने उसका अधीनस्थ चरित्रहरू हुन् ।

(ज) फलामे किल्ला

सहिदको सालिककथासङ्ग्रहमा सङ्कलित 'फलामे किल्ला' युद्ध र आक्रमणको विषयवस्तु समेटिएको कथा हो । यहाँ माओवादी सेनालाई मजबुत र सरकारी सेनालाई कमजोर जागिरे सेनाका रूपमा चित्रण गरिएको छ (लामिछाने २३८) । द्वन्द्वमय परिवेश विधान गरिएको यस कथामा माओवादी सेना निम्नवर्गीय पहिचानमा र सरकारी सेना उच्चवर्गीय पहिचानमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

कथामा माओवादी सेनालाई जनहितको लागि लड्ने जनवादी सेनाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यो समूहले निम्नवर्गीय मानिसहरूको उत्थानका लागि आफ्नो जीवन सुम्पिएको छ । माओवादी पार्टीको नियम र अनुशासनमा रहने जनवादी सेनाले वर्गीय रूपमा तल्लो स्तरका मानिसहरूको सहयोग र सद्भाव प्राप्त गरेको छ । कथामा म (हरि सर), विकास र कुल्ली चरित्रहरू जनवादी सेनासमूहको विचारमा आवद्ध रहेका छन् ।

विकास माओवादी पार्टीको पूर्णकालीन कार्यकर्ताको पहिचान बोकेको पात्र हो । ऊ प्रतिगामी सरकारको पतन गर्ने उद्देश्य राखी युद्धमा होमिएको छ (२०) । विकास सरकारी सेनाको प्रतिद्वन्द्वी समूह जनवादी सेनाको एक महान योद्धा कमरेड हो । उसमा विवेकले विचारको लडाइँ लड्ने जनयोद्धाको पहिचान रहेको छ ।

म (हरि सर) र कुल्ली माओवादी सेनाको समर्थकको पहिचानमा उपस्थित गराइएका पात्रहरू हुन् । उनीहरू माओवादी सेनाको जितमा खुसी हुन्छन् । माओवादी सेनाको जित हुँदा गरिबका सजिला दिन नजिक आएको विचार राख्छन् । हरि सर र कुल्ली युद्धका क्रममा हुने सफलता, असफलता, शङ्कास्पद क्षति तथा अन्योलका परिस्थितिहरूप्रति चिन्ता र चासो लिने पात्रहरू हुन् भन्ने कुरा प्रस्तुत कथांशबाट स्पष्ट भएको छ : “कति प्रिय, कति आनन्ददायक सन्देश सुनाइस् मेरो साथी !” आवेगमा मैले उसलाई अँगालो मारें । आत्माभिन्न प्राण सञ्चार भयो र खुशीले उफ्रौँउफ्रौँजस्तो लाग्यो । टाउको हलुङ्गो भएभैं भयो । निस्सासिएको गहिरो खाडलबाट एकाएक खुला र स्वच्छ संसारमा निस्केको अनुभूति भयो मलाई (२१) ।”

यहाँ हरिले विकासबाट माओवादी सेनाको सफलताको खबर सुनेको र ऊ डरलाग्दो शङ्काबाट मुक्त भएको खुसीको अवस्थालाई सङ्केत गरिएको छ । सरकारी सञ्चारमार्फत नेपाली सेनाबाट माओवादी सेनाको अपूरणीय क्षति भएको खबरले निस्सासिएको हरि जनयोद्धा विकासको यथार्थ जानकारीबाट ढुक्क भएको छ ।

निम्नवर्गको उत्थानका लागि लड्ने पात्र विकासलाई जनयोद्धाको पहिचान दिएर उपस्थित गराइएको छ । यसैगरी हरि र कुल्ली पात्र माओवादी सेनाको समर्थकको पहिचानमा छन् ।

सरकारी सेना अर्थात् शाही नेपाली सेना प्रतिक्रियावादी राज्य संयन्त्रको पक्षधरका रूपमा परिचित समूह हो । सरकारी सेनालाई निम्न वर्गमाथि धावा बोल्ने उच्चवर्गीय सामन्ती संस्कृतिको संरक्षकको पहिचान दिइएको छ । सरकारी सेनालाई माओवादीको निर्मूल गर्ने सरकारी एजेन्डा बोकेर ग्रामीण सर्वसाधारणको जीवन तहसनहस गर्ने राक्षसी प्रवृत्तिको वाहक बनाइएको छ । उल्लिखित कथांशबाट सेनामा जनतामाथि शासन गर्ने असिमित शक्तिको अधिकार रहेको कुरा बुझिन्छ : “कहाँ हाँछ सेना ? इजरायलबाट गुरिल्लाविरोधी तालिम लिएका जवानहरू छन् । प्यारासुटबाट खसी माओवादीहरूलाई ध्वंस बनाउन सक्छन् । एक घन्टामा दश हजार गोली हान्न सक्ने मेसिनगन छ, सेनासँग (१७) ।”

यहाँ सरकारी सेनालाई निकै बलियो र शक्तिसम्पन्न रूपमा चिनाइएको छ । विभिन्न स्रोत साधनयुक्त तालिमप्राप्त सेना प्रतिगामी सरकारको सामन्ती नेतृत्वलाई अक्षुण्ण राख्न सदैव अगाडि बढ्न सक्छ भन्ने विश्वास व्यक्त गरिएको छ । सरकारी सेना यसै विश्वास र असीमित सुविधा तथा अधिकारको प्रयोग गरी ग्रामीण निम्नवर्गीय समुदायमाथि प्रहार गर्न प्रयत्नरत रहेको कुरा यहाँ स्पष्ट छ ।

सरकारी सेनाकै कारण गरिब जनताहरू मारमा परेको कुरा कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । यो सेना समूह सर्वसाधारणहरूमाथि प्रहार गर्ने पीडकको रूपमा देखिएको छ । सरकारी सेना ग्रामीण जनतालाई माओवादी भनेर मार्ने (२०) सामन्ती शासकीय प्रवृत्तिबाट परिचालित रहेको छ । यसर्थ सरकारी सेनामा आदेशको तामेली गरी लड्ने सरकारी योद्धाको पहिचान रहेको छ ।

कथामा माओवादी सेना निम्नवर्गीय समुदायको हितका लागि लड्ने र सरकारी सेना सामन्ती शासकको हितका लागि लड्ने फौजी समूहका रूपमा चिनाइएका छन् ।

२.२.२ वर्गीय प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालकाकथाहरूको विश्लेषण

प्रस्तुत शीर्षकअन्तर्गत घनश्याम ढकालका कथाहरूको वर्गीय प्रतिनिधित्वका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । ‘भरिया र यात्री’, ‘सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद’, ‘समर्पणको बाटोमा’, ‘आजको महाभारत’ र ‘सहिदको सालिक’ गरी

पाँचवटा कथा सङ्ग्रहहरूमा सङ्कलित वर्गीय चिन्तनमा आधारित कथाहरूमध्ये यस दृष्टिकोणबाट सबल रहेका निम्नलिखित कथाहरूको विश्लेषण यहाँ गरिएको छ :

(क) देशद्रोही

भरिया र यात्री कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित 'देशद्रोही'कथामा पञ्चायती व्यवस्थाको पालनकर्ता तथा संरक्षक वर्गले सोभा मजदुरमाथि गर्ने गरेको अत्याचारको पर्दाफास गरिएको छ । कथामा वडा अध्यक्ष र एकबहादुर प्रमुख पात्र रहेका छन् भने प्रहरी, हवलदार, एकेकी श्रीमती र छोराछोरी गौण पात्रका रूपमा आएका छन् ।

वडा अध्यक्ष प्रभुत्वशाली संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गर्ने उच्चवर्गीय पात्र हो । उसमा पञ्चायती शासन व्यवस्थाको शक्तिको मात चढेको छ । गाउँमा शासन चलाउने अभिभारा बोकेको वडा अध्यक्ष पञ्चायती व्यवस्था संयन्त्रभित्रको वारेसयुक्त सदस्य हो । पञ्चायत सरकारका नीति नियमहरू गाउँका श्रमजीवी वर्गमा लादेर अत्याचारी दमनकारी शासन गर्ने शोषक वर्गको प्रतिनिधित्व वडा अध्यक्षले गरेको छ । गाउँमा वडा अध्यक्षको ज्ञान र शक्तिको वर्चस्व रहेको छ । वडा अध्यक्षले एकबहादुर जस्ता निम्नवर्गीय समुदायको आग्रहमूलक मर्म सम्बोधन गर्न मानेको छैन । वडा अध्यक्षको प्रतिनिधि चरित्रले कथामा सीमान्तकृत वर्गको आवाज बोलिदिने सांस्कृतिक चलनको अभाव रहेको सामाजिक संरचनाको विमर्श तयार भएको छ : “तेरो आदेशले तेल बाँडिने हो र ?” राता आँखा बनाउँदै कामेको मुटुले भीडतिर हेरी अध्यक्षले भन्यो (५) ।”

यहाँ वडाअध्यक्षले एकबहादुरलाई हेपेर बोलेको छ । उसले तेल पाइने आश्वासन बाँडेर दैनिक लाममा बोलाएर रिक्त हात फर्काउने अन्यायपूर्ण व्यवहार गरिरहेको बुझिन्छ । यसरी एकबहादुरजस्ता सीमान्त समुदायमाथि शासन सत्ता लादेर आफू वर्चस्वमा पुग्ने वडाअध्यक्ष तत्कालीन राज्य व्यवस्थाको प्रतिनिधि चरित्र हो । वडा अध्यक्षको वर्चस्वकारी सामाजिक संरचनाभित्र सीमान्तवर्गीय एकबहादुरको अवस्था दयनीय रहेको देखिन्छ ।

एकबहादुर निम्न वर्गका श्रमिकहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने डकर्मी हो । ऊ तत्कालीन परिवेशमा नाकाबन्दीका कारण इन्धन अभाव भएको परिस्थितिबाट पीडित भएको छ ।

मट्टीतेल नपाएर सुत्केरी श्रीमती र छोराछोरीलाई खान दिन नसकेको एक बहादुर मजदुर वर्गको प्रतिनिधि चरित्र हो । डकर्मी काम गरेर जुटाएको केही पैसा भएर पनि मट्टीतेल पाउन नसकेको एक बहादुरले राज्यबाट तिरस्कृत सर्वसाधारणहरूको निरीह जीवनको प्रतिनिधित्व गरेको कुरा यहाँबाट बुझिएको छ :

बाहिरको गर्मीले स्वाभाविक रूपमा काम गरिरहेको भए तापनि भित्रको औँडाहाले ऊ बढी तातेको थियो । निधारबाट पसिनाका धाराहरू बगेका थिए । देब्रे हातले ग्यालन समातेर निधारको देब्रेपट्टि छेउमा चोरऔँला राखी पसिनालाई दाहिनेपट्टि सोहोऱ्यो । अनि पसिना भार्न हावामा औँला फडकाऱ्यो । ऊ लामबाट बाहिर निस्कन चाह्यो तर पाइलो चलेन । ‘दाउरा लिन पनि यस्तै हो, तै पनि दाउराबाट पकाउन पाए पनि त केही हलुङ्गो हुन्थ्यो कि ?’ भित्रभित्र ऊ भुट्भुटियो । ‘आज पनि तेल लान नसके त ?’ त्यसपछि उसको अगाडि पारिवारिक चलचित्र नाचन थाल्यो (३) ।

यस कथांशमा एकबहादुरको निरीह जीवनको प्रतिबिम्ब उद्घाटन गरिएको छ । एकबहादुरले गरिब भएर जन्मिएपछि प्रभुत्वशाली वर्गको शक्ति सम्बन्धको जालोमा जकडिनुपर्ने यथार्थ परिवेशको प्रतिनिधित्व गरेको छ । दुई छाक खान र परिवार पाल्न कठिन हुने घरमूलीको प्रतिनिधि चरित्र एकबहादुर मट्टीतेलको विकल्प दाउरा प्राप्त गर्न सक्ने कुरामा पनि ढुक्क हुन सकेको छैन । ऊ सामान्य ढङ्गले पारिवारिक वातावरण सहज बनाएर गुजारा गर्न असमर्थ निम्नवर्गीय चरित्रको प्रतिनिधि पात्र हो ।

एकबहादुरमा प्रभुत्वशाली वर्गको दमनकारी भाष्यलाई चिर्ने सामर्थ्य पुगेको छैन । वडा अध्यक्षको अधीनमा परेको चरित्र एकेले उच्चवर्गीय बर्बरता सहन बानी परेका सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ । उसमा वडा अध्यक्षको अत्याचारी शासनबाट मुक्त हुने चाहना रहेको बुझिन्छ । यसर्थ उसले आफ्नो समुदायको हितका लागि वडा अध्यक्षसामू आवाज उठाउने साहस पनि गरेको कुरा यस कथांशबाट थाहा पाइन्छ : “आफ्ना मान्छेलाई जतिबेला पनि तेल दिने, हामीलाई भने आधा लिटर दिन पनि ... (५) ।”

एकबहादुरले निम्नवर्गीय समुदायमाथि उच्चवर्गको प्रभुत्व मेटाउन आतुर सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ । उसले वडा अध्यक्षको भेदभावजन्य

व्यवहारको प्रतिरोध गर्न चाहेको छ तर उसको सबाल्टन आवाज दबेको छ । एकबहादुरले राज्यको दमनकारी संयन्त्र सशक्त रहेको सामाजिक संचरनाको मारमा परेको सबाल्टन समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ । एक बहादुरलाई वडा अध्यक्षको आदेशमा हुल्लडवाज तथा देशद्रोही बनाइएको छ । प्रभुत्वशाली वर्गको वर्चस्वकारी शक्ति संरचनाभित्र ऊ घाइते भएको छ । बौद्धिक बुद्धिजीवीहरूको सामाजिक सांस्कृतिक फेरोले बाँधिएको एकबहादुरको जीवनस्तर निकै दर्दनाक रहेको कुरा यहाँ प्रस्ट पारिएको छ :

के सम्भेभै गरी एक बहादुरले अचानक आफ्नो गोजी छाम्न पुग्यो । त्यहाँ पैसा थिएन । ऊ छाँगाबाट खसेजस्तो भयो । पिटाइको पीडा र तेल नपाएको आक्रोश सामसुम भए । 'सुईय्य ...' उसले सुस्केरा हाल्यो । हवल्दारतिर हेर्दै रिसले मुठी कस्यो । तर किन हो कुन्ति उसका मुठी पलभरमै खुला भए र शून्यभावले चारैतिर हेर्यो । फेरि एकचोटि सुत्केरी स्वास्नी र केटाकेटी उसको दृष्टिमा देखा परे (६) ।

यस कथांशमा एकबहादुरको निरीहपनको उद्घाटन गरिएको छ । यहाँ तत्कालीन राज्य व्यवस्थाका अधीनस्थ चरित्रहरू वडा अध्यक्ष, प्रहरी, हवल्दारहरूको प्रतिनिधित्वबाट उक्त समाजमा बौद्धिक बुद्धिजीवीहरूको भाष्य बलियो रहेको देखिन्छ । वर्चस्वकारी शक्तिसम्बन्ध भएको उक्त विमर्शात्मक संरचनामा जैविक बुद्धिजीवीहरूको भाष्य निर्माण हुन सकेको छैन । एक बहादुर जैविक बुद्धिजीवीको प्रतिनिधित्व गर्ने चरित्र भए तापनि ऊ प्रतिरोधी भाव व्यवहारमा परिणत गर्न नसक्ने निरीह रूपमा देखिएको छ । एकबहादुर वर्गीय हिसाबले अक्षम, अशक्त र आजित भएको पात्र हो । ऊ सीमान्तकृत समुदायको हित गर्ने नयाँ भाष्य निर्माण गर्ने साहस गुमाउन बाध्य भएको छ । अत्याचार र शोषणको प्रतिकार गर्ने इच्छा अनि साहस भएर पनि पञ्चायती निरङ्कुशताको बन्धनभित्र जकडिन बाध्य पारिएका निम्नवर्गीय मानिसहरूको प्रतिनिधित्व एकबहादुरले गरेको छ । वडाअध्यक्षले राज्यको दमनकारी संयन्त्रको प्रयोग गरेको छ । उसले प्रहरी प्रशासन आफ्नो हातमा लिएको छ । प्रभुत्वशाली भाष्यको निर्माण गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने प्रहरी तथा हवल्दारहरू राज्य व्यवस्थाको केन्द्रमा रहेको शासक वर्गको अधीनस्थ रहने चरित्रका प्रतिनिधि पात्रहरू हुन् ।

‘देशद्रोही’ कथामा वडा अध्यक्षको सामन्ती प्रतिनिधित्वबाट प्रभुत्वशाली अर्थको सिर्जना भएको छ । प्रहरी तथा हवलदारहरूले वडा अध्यक्षको वर्चस्व जोगाउन गरेको सक्रिय प्रतिनिधित्वबाट सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको छ । वडा अध्यक्षको सामन्ती शासनको सशक्त प्रतिकार गर्न असमर्थ एकबहादुरको प्रतिरोधी चरित्रबाट यहाँ विरोधजन्य अर्थ प्रबल हुन सकेको छैन ।

(ख) भरिया र यात्री

भरिया र यात्री कथासङ्ग्रहभित्र रहेको शीर्षकथा ‘भरिया र यात्री’ वर्गीय विषयवस्तु समेटिएको कथा हो । भरिया र यात्री जस्ता वर्गीय चरित्रहरूको कथावस्तु समेटिएको यस कथामा भरिया, यात्री अर्थात् नेता, अर्को नेता, ढाक्रे र आगन्तुक जस्ता चरित्रहरू उपस्थित गराइएका छन् ।

भरिया चेतनाको स्तर कमजोर भएका निम्नवर्गीय जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । उसले पुख्रिँपुखादेखि सामन्ती शासन व्यवस्थाको सिकार भएको सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ । उच्च वर्गीय शक्तिसम्बन्ध भएको सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाभित्र जीवनयापन गर्ने भरिया निम्नवर्गीय चरित्र भन्ने कुरा यहाँबाट बुझिन्छ : “भरिया चुपचाप हिँड्न थाल्यो । उसले गर्दन समातिरहेका नेताका औंला छाम्यो । एकपटक थर्थर काम्यो । ती हातका नङ त चार पाँच इन्च लामा थिए(६२) ।”

भरियाको चित्रण गरिएको प्रस्तुत कथांशबाट उसको निम्नवर्गीय प्रतिनिधित्व प्रस्ट भएको छ । भरियाले राजनीतिक र सांस्कृतिक थिचोमिचो सहेर बाँच्ने वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ऊ नेताहरूलाई शक्ति र सत्ताको शिखरमा चढाउने माध्यम मात्र भएको कुरा यहाँ स्पष्ट भएको छ । नेताहरूको भ्रष्ट आचरण र अत्याचारी व्यवहारको फलभोक्ता आम सर्वसाधारण सुकुम्बासी जनसमुदायको प्रतिनिधित्व भरियाले गरेको छ । नेताको आश्वासन, धम्की र इशारामा हिँड्ने भरिया उच्च वर्गकै बन्धनभित्र बाँधिँएको वर्गीय चरित्र हो । आफू खुसी आफ्नो जीवन जिउन असमर्थ सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व उसले गरेको छ । नेता अर्थात् उच्च वर्गको ज्यादतीको प्रस्ट प्रतिरोध गर्न नसक्ने (६३) भरिया उनीहरूकै गलत आश्वासनमा चुप लागेर बस्ने दयनीय चरित्रको प्रतिनिधि पात्र हो ।

भरियाले नेता अर्थात् यात्रीहरूको भन्दा बनेर उनीहरूलाई सुखसत्तामा पुऱ्याउने निरीह समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ऊ आफ्नो जीवनको रेखा कोर्ने साहस र हिम्मत नभएको चेतनाबिनाको गरिब हो । नियतिवादमा विश्वास गर्ने भरियाले नयाँ आगन्तुक पात्रको विचारमा भरपर्दो आशा राख्ने बेसहारा निम्नवर्गीय जनसमुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

यात्री उच्चवर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । उसलाई कथामा सुकिलो, सफा र सम्पन्न स्वरूपमा देखिएको एक नेताको प्रतिनिधि पात्र बनाइएको छ । यात्री अर्थात् नेताले जनतालाई फुस्ल्याएर उनीहरूको रगत पसिनामा मोजमस्ती गर्ने (६२) वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । आफ्नो शक्ति र सत्ताको जग बलियो बनाउन भरियाहरूकै काँधमा चढेर शिखरको यात्रा गर्ने नेता उच्चवर्गीय प्रभुत्वशाली चरित्र भएको कुरा यहाँ स्पष्ट छ :

‘आहा ! कति पोसिलो र मीठो पानी ! कति चिसो !’ अपार आनन्दमा नेता डुब्न थाल्यो । जनताको माया र ममता मिसिएर उसको छातीभित्र गण्डकी बग्गन थाल्यो । उसले जनताको महिमा गाउन थाल्यो ‘कति शान्ति र विकासप्रेमी जनता । कति धैर्यवान ! हाम्रो संस्कृति र परम्पराका सच्चा पुजारी (६३) ।’

प्रस्तुत कथांशमा जनताप्रति यात्री अर्थात् नेताको सामन्ती क्रुर व्यवहार मुखरित भएको छ । जनताको पसिना पिएर आफ्नो सुखसयल निर्माण गर्ने, जनमतको उपहास गर्ने, विकास निर्माणको बजेट आफैले पचाउने, जनतालाई परम्परा र संस्कृतिको जालमा पारेर प्रभुत्वशाली शक्तिसम्बन्धको जगेर्ना गरिरहने उच्चवर्गीय समुदायको प्रतिनिधित्व नेताले गरेको छ । नेता जनताको श्रम शोषण गरेर आफ्नो परिवार र हितैषीहरूको जीवनस्तर सुधार्ने पात्र हो । समाजमा प्रभुत्वशाली अर्थको स्थापना गर्ने भूमिका नेताको रहेको छ । ऊ समाजमा आफ्नो हैकम जमाउन परम्परागत धर्म, संस्कार, सांस्कृतिक रीतिरिवाजलाई साधन बनाएर उच्च वर्गमा विराजमान भएको छ । निम्नवर्गीय जनतालाई सधैँभरी अन्धकारमा रहन बाध्य गराउने निरड्कुश शासक वर्गको प्रतिनिधित्व नेताले गरेको छ ।

कथामा उपस्थित चरित्र अर्को यात्रीले जनताको अधिकार, स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रको नारा लिएर जनताको सेवक हुँ भन्दै जनताकै ढाड सेक्ने शासक वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको

छ । ऊ पनि उच्च वर्ग अर्थात् शासक वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो । पहिलो नेता र दोस्रो नेता दुवैले भरिया समुदायलाई धम्की र त्रासमा राखेर प्रभुत्वशाली सामाजिक विमर्शको स्थापना गरेका छन् । उनीहरूले उच्चवर्गीय सामन्ती संस्कारको पूर्णतः अवलम्बन गरेको आशय प्रस्तुत कथांशमा प्रस्ट भएको छ : “मलाई चुन् ।’ बन्दुकको नाल कन्चटैनेर सोभ्याएर पहिलो नेताले जनतालाई भन्यो । ‘बन्दुक भन्दा मत बलियो हुन्छ, मलाई चुन् ।’ मुड्की देखाउँदै दोस्रोले भन्यो । भरियाका गोडा काम्न थाले । डरले आँखा चिम्ल्यो । उसले हातले छामी बन्दुकमा छाप लगाइदियो (६२) ।”

यसरी अर्को यात्री वा अर्को नेताले पनि सामन्ती संस्कारको पालनकर्ताहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

ढाक्रे चरित्रले जनताको पक्षमा लड्ने, जनभावनाको कदर गर्ने नेताको रवाफ देखाएर जनतामाथि नै शासन गर्ने उद्देश्य भएका नेताहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । तत्कालीन निरङ्कुश राज्य व्यवस्थाको अधीनस्थ चरित्रको प्रतिनिधि पात्र ढाक्रे हो । यसर्थ ढाक्रे चरित्रको प्रतिनिधित्वबाट उक्त समाजमा सहमतीय अर्थको स्थापना भएको छ । यसका साथै उसले उच्च वर्गको शासन सत्ता लम्ब्याउने काममा मलजल थपेको छ । जनतामा हक अधिकारको प्रत्याभूति गराएर विकास निर्माणका कार्यमा जुट्ने नारा बोकेको ढाक्रे चरित्र छद्मभेषी नेता हो । ऊ जनता भुक्त्याएर सामन्ती शासकको समूहमा मिसिने परम्परागत मूल्यमा समाहित भएको उच्च वर्गीय जीवनशैली अपनाउने गतिशील चरित्रको प्रतिनिधि पात्र हो । भरियाजस्ता निम्नवर्गीय जनताहरूलाई मुक्तिको शिखरमा पुग्न उकालो हिँड्नुपर्छ र आफ्नो हक, अधिकार र स्वतन्त्रताको उपभोग गर्नुपर्छ भन्दै निम्न वर्गीय समुदायको प्रतिनिधिजस्तो देखिने ढाक्रेले अन्ततः उच्च वर्गीय जीवनशैली अङ्गीकार गरेको छ भन्ने कुरा यस कथांशबाट प्रस्ट हुन्छ : “उकालोपछि शिखर आउँछ, भन्ने वाईयात कुरा हो । त्यो सपनामा लठ्ठीन कोही तयार छैन (६६) ।”

अन्ततः प्रस्तुत कथात्मक विमर्शमा ढाक्रेको प्रतिनिधित्वबाट निम्नवर्गीय समुदायमा प्रभुत्वशाली अर्थको नै सञ्चार भएको छ । उसले स्वार्थ र पदलोलुपतामा बिकने गतिशील नेताको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

कथामा उपस्थित आगन्तुक निम्नवर्गीय जनताको प्रतिनिधि पात्र हो । उसले जनताको जीवनस्तर माथि उकास्न उनीहरूलाई आफ्नो हक र अधिकारको कुरा सिकाउने, क्रान्तिकारी चेतनाको उज्यालो फिजाउने समाजसुधारक एक योद्धाको प्रतिनिधित्व गरेको छ । उसले सामन्ती सत्ता र शक्तिसम्बन्धको ज्यादतीयुक्त खेल समाप्त गर्ने लक्ष्य लिएको छ । ऊ परम्परा, धर्म, संस्कृति, नियति आदि जस्ता कुसंस्कारलाई आधार बनाएर सामन्ती थिचोमिचोलाई आफ्नो जीवनशैली ठान्ने सीमान्त वर्गको अज्ञानता मेटाउन तत्पर निस्वार्थी जननेताको प्रतिनिधि चरित्र हो (६७) । सामन्ती शक्ति संरचनायुक्त समाजमा आगन्तुकको उपस्थितिले उक्त समाजमा विरोधजन्य अर्थ उत्पादन भएको छ । उसमा उच्च वर्गप्रतिको प्रतिरोध गहिरो छ र सो प्रतिरोधी चेतना भरिया वर्गमा प्रसारण गर्ने उच्च उद्देश्य रहेको छ भन्ने कुरा उल्लिखित कथांशमा उल्लेख गरिएको छ : “मिलेर लागिपरेपछि नसकिने के छ ?” आगन्तुकले घन र गैँची बजारन थाल्यो । थकाई मार्दा उनीहरू नेल खियाउने प्रयत्न गर्दथे । यतिबेला जनताको हिँडाइको गति फरक हुन थाल्यो । यसले गर्दा डोकोमा मस्तसँग सुतेका नेताहरूको निद्रा भङ्ग भयो (६७) ।”

यसरी आगन्तुक पात्र भरिया समुदायलाई उच्चवर्गीय नेताको नेलबाट मुक्त गराउन प्रयत्नशील रहेको छ । जनताहरूले आफू हिँड्ने बाटो आफैले खन्नुपर्दछ भन्ने चेतना छर्ने काम गरेको छ । यसर्थ आगन्तुकले उक्त समाजमा जैविक बुद्धिजीवीको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । आगन्तुक र भरिया समुदायको प्रतिरोधी प्रयत्नबाट डगमगाउन खोजेको उच्चवर्गीय प्रभुत्वशाली सत्ताले आगन्तुकलाई बढार्ने निष्कर्ष निकालेको छ । अन्ततः भरिया समुदायको उत्थानका लागि सकारात्मक सङ्केत गर्दै आगन्तुकको अन्त्य भएको छ ।

उच्चवर्गीय पात्रहरू नेता, अर्को नेता र ढाक्रेको प्रतिनिधित्वले उक्त सामन्ती ज्ञान र शक्तिले वर्चस्व जमाएको समाजमा प्रभुत्वशाली अर्थ शक्तिशाली रहेको छ । यसैगरी भरिया र आगन्तुक जस्ता निम्नवर्गीय चरित्रको प्रतिनिधित्वबाट त्यहाँ विरोधजन्य अर्थको बीजारोपण मात्र भएको छ ।

(ग) प्रतिगामी

सहिद-मानचित्रमा नपरेको सहिद कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित ‘प्रतिगामी’ कथामा निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य र बहुदलीय व्यवस्थाको आगमन हुने

बेलाको सङ्क्रमित स्थितिलाई परिवेश बनाइएको छ । यस कथामा माधवलाल र गोपाल गरी दुई प्रमुख प्रतिनिधि पात्रहरू रहेका छन् ।

माधवलाल उच्चवर्गीय सामन्ती पहिचानको प्रतिनिधि पात्र हो । ऊ तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थाको सत्ता र शक्तिको प्रयोक्ताका रूपमा देखिएको छ । राज्यबाट संरक्षण पाएको माधवलालले सार्वजनिक सम्पत्ति हडप्नेजस्ता अपराधिक कार्यहरू गरेको छ । अड्डा, अदालत र सरकारी कार्यालयहरू सबैतिर सम्बन्ध बढाएको माधवलाल पञ्चायती व्यवस्थाको संरक्षक तथा पालनकर्ताको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । उसले तत्कालीन समयमा व्यवस्थाविरोधी तत्त्व भन्दै कतिपय निर्दोष तथा निम्नवर्गीय मानिसहरूलाई थुनाउन र कुटाउन (५५) सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेको छ । माधवलालको चरित्रले सत्ताको जूठो खाने सि.आइ.डी.को प्रतिनिधित्व गरेको छ । माधवलालले सत्ताको आडमा निम्नवर्गीय समुदायमाथि चरम शोषण गरेको छ । माधवलाल आफ्नो शोषणबाट पीडित भएको समुदायको आक्रोशित आवाजबाट आत्तिएको स्थिति पनि यहाँ देखिन्छ । प्रस्तुत कथांशबाट यो कुरा स्पष्ट भएको छ : “हे भगवान् ! यो के भएको होला ? मेरो घरमै आक्रमण गर्ने त होइनन् ?” माधवले लामो सुस्केरा हाल्यो । उसलाई संरक्षण दिन पुलिस पनि यतिबेला कताबाट आइपुग्न सक्छन् र (५७) ?”

यहाँ पञ्चायती शासन सत्ताको आड पाएको माधवलाल विरोधी समूहको साहसी आन्दोलनबाट आतङ्कित भएको कुरा बुझिएको छ । माधवलाललाई सीमान्त तहका मानिसहरूमा चेतना पलाएको स्थितिबाट पञ्चायती सामन्ती शासन व्यवस्थामा आँच आउन थालेको महसुस भएको छ । यस स्थितिबाट ऊ हतोत्साहित र शिथिल भएको छ । माधवलालले आफ्नो उच्चवर्गीय अहम्माथि आन्दोलित पञ्चायतविरोधी निम्नवर्गीय पात्र गोपालप्रति आक्रोश पोखेको छ । गोपाल पक्षधर आन्दोलन सफल हुँदा समेत समाजमा माधवलालको वर्चस्व रहेको देखिन्छ । माधवलाल समय र व्यवस्था परिवर्तनसँगै आफ्नो पहिचान पनि परिवर्तन गर्ने चरित्र हो (६०) । हिजो पञ्चायतविरोधी भनेर सीधा गाउँलेहरूको नामका लिस्ट शासककहाँ पुऱ्याउने माधवलालले आज प्रजातन्त्रवादीको पहिचान बनाएको छ । माधवलाल दुवै व्यवस्थामा शक्तिशाली पहिचानका साथ उपस्थित भएको छ । माधवलालले जुन व्यवस्था आए पनि उच्चवर्गीय रवाफका साथ सीधासाधा निम्न वर्गमाथि शासन गर्ने अवसरवादी चरित्रहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

गोपाल पञ्चायती व्यवस्थाविरोधी राजनीतिमा सक्रिय कार्यकर्ताको प्रतिनिधि चरित्र हो । निम्नवर्गीय समुदायका क्रान्तिकारी युवाहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने गोपालले गाउँबाट माधवलालको मनपरीतन्त्रको अन्त्य चाहेको छ । प्रजातन्त्र प्राप्तिको लक्ष्यमा पुग्ने आकाङ्क्षा लिएको गोपालले माधवलालको अत्याचारी कदमको बदला लिने दृढ अठोट गरेको छ भन्ने कुरा यहाँबाट बुझिन्छ : “गोपालले लामो कुरा गरेन । छोटकरीमा बाबुलाई भन्यो - ‘अरु केही गर्ने होइन, जनताको प्रजातन्त्र ल्याएर माधवलालले हडपेको चार सय रोपनीको चउरलाई हामीजस्ता जग्गा नहुनेले बाँडेर खेती गर्ने (५८) ।”

उल्लिखित कथांशमा गोपालले सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको कुरा स्पष्ट छ । माधवलालको विरुद्ध लागेर प्राणको बाजी नलगाउन आग्रह गर्ने आफ्नो बाबुलाई गोपालले वर्गीय उत्थानका लागि आफू लड्ने कुरा बताएको छ । निम्नवर्गीय गोपालको समुदायलाई उपेक्षा गरेर सार्वजनिक जमिन हडप्ने सामन्त माधवलालबाट उक्त जमिन फुक्का गराउने अठोट गोपालमा रहेको छ । यसका लागि ऊ प्रजातन्त्र ल्याउने आन्दोलनमा लागेको छ । प्रजातन्त्र ‘प्रजाको तन्त्र’ नै हो भन्ने विश्वास उसमा रहेको बुझिन्छ । गोपाल अन्यायको विरुद्धमा जाइलाग्नु पर्दछ, सहेर बस्नु हुँदैन (५९) भन्ने सोच राख्ने पात्र हो । प्रजातन्त्र प्राप्तपछि सबै वर्गका मानिसहरूले आफ्नो हक र अधिकारको प्रत्याभूति गर्न पाउनेछन् भन्ने विश्वास उसमा रहेको छ । सुकुम्बासीहरूलाई काम गरेर खाने जग्गाको आपूर्ति हुनेछ भन्ने सपना बोकेर पञ्चायतको विरुद्धमा आन्दोलित गोपाल सीमान्त वर्गको उत्थानका लागि लड्ने युवाहरूको प्रतिनिधि चरित्र हो । गोपाल आन्दोलनमा सफलता पाएपछि भने आफ्नै समूहबाट उपेक्षित भएको छ । ऊ निम्नवर्गीय मानिसहरूको रगत, पसिना र बलिदानी निरर्थक हुने तीतो यथार्थ भोग्ने (६१) निरश चरित्र हो । व्यवस्था परिवर्तन हुँदा वर्गीय उत्थान हुन नसक्ने यथार्थको उदाहरण बनेको गोपालले परिवर्तनका लागि आफ्नो बलिदान गर्ने निम्नवर्गीय युवाहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । गोपालको बाबुले चाहिँ निरङ्कुश पञ्चायती शासन व्यवस्थामा अन्धकारमय जीवन जिउन बाध्य पारिएका (५७) सीमान्त समुदायका वृद्ध अभिभावकहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

प्रस्तुत कथामा माधवलालको अवसरवादी चरित्रबाट ऊ सदैव सत्ता र शक्तिको केन्द्रमा रहेको देखिन्छ । माधवलालको प्रतिनिधित्वबाट यहाँ प्रभुत्वशाली अर्थको निष्पत्ति

भएको छ । निम्नवर्गीय तथा उपेक्षित समुदायको पात्र गोपाल दुवै व्यवस्थाबाट ठगिएको छ । आन्दोलनमा प्रयोग गरिएको गोपाल उच्चवर्गीय सामन्ती शासन व्यवस्थाबाट शासित भएको छ । उसले उच्चवर्गीय सामन्ती शासन व्यवस्था विरुद्ध चालेको प्रतिरोधी कदमको प्रतिफल पाउन सकेको छैन । उसले आफ्नो वर्गीय उत्थानमा सफलता पाउन सकेको छैन । यसर्थ गोपालको प्रतिनिधित्वबाट यहाँ विरोधजन्य अर्थको उत्पादन भए तापनि त्यसले प्रभावकारी रूप लिन सकेको पाइँदैन । गोपालको बाबु व्यवस्थाविरुद्ध जानुभन्दा आफ्नो मेलो गरेर बाँच्न चाहने पीडित चरित्रका रूपमा देखिएको छ । उच्चवर्गीय सामन्ती शासकको अधीनस्थ भएर बाँच्ने उसको प्रतिनिधित्वबाट यहाँ सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको छ ।

(घ) बौलाहा बाँसुरी वादक

समर्पणको बाटोमा कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित 'बौलाहा बाँसुरी वादक' विभिन्न वर्गीय चरित्रहरू समेटिएको कथा हो । यस कथामा भीमकान्त र भक्तमानजस्ता प्रमुख पात्रहरू रहेका छन् ।

भीमकान्तले निम्नवर्गीय किसानको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ऊ भक्तमानजस्ता शोषकको फन्दामा परेको पात्र हो । भक्तमानको प्रभुत्वशाली समाजमा ऊ अपहेलित, शोषित र दमित पात्रका रूपमा उपस्थित छ । भीमकान्त अर्थात् भीमे उच्चवर्गीय सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशको सिकार बनेको छ । उसले वर्चस्वकारी शक्ति सम्बन्धभित्र पीडित भएर बाँचेका सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ऊ गाउँको उच्चवर्गीय चरित्र भक्तमानको अत्याचारबाट मानसिक रोगी भएको छ । उसको आफ्नो सुन्दर पारिवारिक जीवन तथा गृहस्थ जीवन तहसनहस भएको छ । उसले गरिबीकै कारण सबैतिरबाट हेपिनुपर्ने तथा आफ्नो गरिखाने मेलो घरबारी पनि लुटाएर बाँच्न बाध्य हुने सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व यसरी गरेको छ : "ढोका खोल् !" निस्पृह अन्धकारको नीरवतालाई चिर्दै कर्ण-प्रवेश गरेको शब्द ध्वनिले भीमेको निद्रा खलबलियो । स्वास्नी माइत गएको थिई । गृहद्वार बाहिर उसको घर संसारलाई उजाड पार्ने उद्दण्ड आँधीको सुसाइसँग, ऊ बेखबर थियो (३) ।"

उल्लिखित कथांशबाट भीमेको भयावह अवस्था छर्लङ्ग भएको छ । भक्तमान र उसका लठैतहरू भीमेको घरबारी कब्जा गर्ने दुराशय बोकेर उसको जीवन तहसनहस

गर्न पुगेको कुरा यहाँ स्पष्ट भएको छ । यसर्थ सामन्ती सत्ताको चङ्गुलमा परेका निम्नवर्गीय बेसहारा सुकुम्बासी समुदायको प्रतिनिधित्व भीमेले गरेको छ । उसको प्रतिनिधित्वबाट उक्त समाजमा प्रभुत्वशाली अर्थको दबदबा रहेको कुरा स्पष्ट छ । भीमे भक्तमानको साम्राज्यभित्रको निरीह पात्र हो । भक्तमानको अत्याचारी व्यवहारको फलभोक्ता पात्र भीमेले आफ्नो आफ्नो विक्षिप्तता कसैलाई बुझाउन सकेको छैन । स्वयम् उसकै श्रीमती पनि भीमेको प्रतिकारात्मक कमजोरीप्रति असन्तुष्ट छ (४) । भक्तमानको निर्मम प्रहारको सशक्त प्रतिकार गर्न नसकेको भीमेले उसको अत्याचारी व्यवहारबाट मुक्त हुन प्रयास गरेको कुरा यहाँबाट बुझिन्छ : “भक्तमानले करकापले गरेको सहीछाप बदर गरी पाउँ । गाउँ पञ्चायत कार्यालयमा पर्सिपल्ट उसले उजुरी गयो (४) ।”

प्रस्तुत कथांशमा भीमेले आफ्नो अधिकार रक्षाका लागि केही प्रयास गरेको देखिन्छ तर उसले भक्तमानको सत्तामा न्याय पाउने सामर्थ्य राखेको छैन । उच्चवर्गीय सामाजिक संरचनाका नीति नियम र संस्कृतिबाट पिल्सिएको भीमे अन्यायको सिकार बन्ने निम्नवर्गीय प्रतिनिधि पात्र हो । गाउँ पञ्चायत लगायत न्यायालयमा पनि निम्नवर्गको हितका लागि स्थापित राज्य संयन्त्र नरहेको यथार्थलाई भीमेले यसरी प्रतिनिधित्व गरेको छ – “यो त अर्को अन्याय भयो !” भीमेले जिरह गयो । न्यायाधीशले सुरक्षा गार्डलाई संकेत गयो । गार्डले भीमकान्तलाई समातेर न्यायालयको सङ्घारबाट बाहिर गलहत्ती लगाइदियो (५) ।”

यसरी उच्चवर्गीय दमनको प्रतिशोध लिन कदम चालेको पात्र भीमे असफल भएको छ । सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक हरेक क्षेत्रमा उच्चवर्गीय प्रभुत्व रहेको उक्त समाजमा भीमेजस्तो निम्नवर्गीय पात्र गाँस बास लुटाएर बस्न बाध्य हुनुपर्ने स्थितिको विमर्श यहाँ सिर्जित छ । यसर्थ उच्चवर्गीय प्रभुत्वशाली सत्ताका सिकार बन्नुपर्ने संस्कृतिभित्र रुमलिएका निम्नवर्गीय सर्वसाधारण जनताहरूको प्रतिनिधित्व भीमेले गरेको छ । उसले आफ्नो पिर, व्यथा अनि विद्रोही धुन पोख्ने सहारा बाँसुरी बनाएको छ । ऊ व्यवहारतः उच्चवर्गीय शासन सत्ताको प्रतिरोध गर्न नसकेको चरित्र हो । राजाबाट समस्याको समाधान खोज्न चाहेको भीमे राजाविरोधी तत्त्वका नाममा भक्तमानद्वारा नै निर्घात कटिएको छ र जेल सजाय भोग्न बाध्य पारिएको छ । कैदमा परेको समय अनि प्रजातन्त्रोदयपछि कैदमुक्त भएको समय दुवै समयमा न्याय नपाएको

अवस्था भीमेको रहेको छ (८) । यसरी उच्चवर्गीय सामाजिक, सांस्कृतिक शक्ति संरचनाभित्र जुनकुनै व्यवस्था आए पनि विसङ्गत जीवन जिउन बाध्य भएका निम्नवर्गीय समुदायको प्रतिनिधित्व भीमेले गरेको छ ।

कथाको अर्को पात्र भक्तमानले उच्चवर्गीय शोषक सामन्ती चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ । उसले गाउँको सर्वेसर्वा भएर गाउँ पञ्चायत, अदालत लगायत तत्कालीन निकायहरूमा वर्चस्व जमाएको छ । उसले सोझा सीधा जनताको जमिन हडप्ने अत्याचारी चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ । भक्तमानले भीमेको घरबारी कब्जा गरी उसलाई अन्यायमा पारेको छ । उसलाई पीडा दिएर विक्षिप्त बनाएको भक्तमान शोषक चरित्र भएको कुरा यहाँ स्पष्ट छ :

यस्तो बाखाको खोरजस्तो छ, दुईजना बस्न हुने ठाउँ छैन, पिँढीमै बसौं कि बरु ?
ढोकाको पलेंटो उघ्ने बित्तिकै ह्वारह्वारती भित्रिएका भक्तमानहरूलाई अतिथि
ठानेर उसले विनम्र सत्कार गर्‍यो । ‘हामी बस्न आएका होइनौं । लो यो घरबारीको
राजीनामामा सही छाप गर । खाएपछि तिर्न पनि जान्नुपर्छ ।’ लाइट बालेर
भक्तमानले मृत्युपत्र अगाडि साय्यो (३) ।

यस कथांशबाट भक्तमानको सामन्ती चरित्र उद्घाटन गरिएको छ । निम्नवर्गीय पात्र भीमेलाले तर्साएर उसको घरबारी हडप्ने दुष्ट चरित्र भक्तमानमा देखिन्छ । गरिब भीमेको आतिथ्यता ग्रहण गर्न आएको होइन भन्ने धम्कीका साथ उसको घरबारी राजीनामामा ल्याप्ने लाउन दबाव दिने भक्तमान उच्चवर्गीय सामन्ती चरित्र हो । भक्तमानले भीमेजस्ता निम्नवर्गीय समुदायका लागि यमराज बनेका उच्चवर्गीय शोषक सामन्ती संस्कृतिको परिपालकहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

भक्तमान भीमेको जीवनमाथि खेलवाड गर्ने शोषक चरित्र हो । उसको अत्याचारी व्यवहारको प्रतिकार गर्ने परिवेश उक्त समाजमा शून्य रहेको छ । गाउँ समाजमा आफ्नो वर्चस्वकारी तथा दमनकारी प्रभाव फैलाएको भक्तमान भीमेको विक्षिप्त प्रतिरोधी स्वरलाई दबाइदिने शक्तिशाली चरित्रको प्रतिनिधि पात्र हो । भक्तमानमा भीमेको तड्पाइमा रमाउने, उसलाई न्यायको खोजीमा भौँतारिएको हेर्ने र उसको पीडामा उपहास

गर्ने निर्दयी स्वभाव रहेको कुरा यस कथांशमा प्रस्ट हुन्छ : “मिलेन अदालतमा न्याय?” भक्तमानले भीमेउपर उपहास वाण प्रहार गरेर खित्का छाड्यो (५) ।”

यसरी भक्तमानले भीमेलालाई सताएको छ र उसलाई विक्षिप्त अवस्थामा पुऱ्याएको छ । तत्कालीन राजनीतिक, सामाजिक, तथा सांस्कृतिक संयन्त्रलाई आफ्नो हातमा लिएको सामन्ती चरित्रको प्रतिनिधित्व उसले यसरी गरेको छ : “तैले घर खाली गरिदिनुपर्छ ।” त्यस घटनाको पर्सिपल्ट भक्तमानले प्रधानपञ्चलाई साक्षी राखेर भीमेकी स्वास्नीलाई भन्यो । तर भीमकान्तकी स्वास्नीले घर छोड्न इन्कार गरी (८) ।”

यहाँ उच्चवर्गीय सामन्ती भक्तमानको क्रुर व्यवहारको उद्घाटन गरिएको छ । निर्दोष भीमेलालाई कैदमा हालेर उसको परिवारलाई घरनिकाला गरी उक्त घरबारी कब्जा गर्ने दुर्नियत भक्तमान देखिन्छ । उसले तत्कालीन सामाजिक संघरनाका उच्चपदस्थ पदाधिकारीहरूलाई अधीनमा लिएर गाउँघरका निम्नवर्गीय जनताहरूमाथि सामन्ती शासन लादने उच्चवर्गीय समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यसैगरी उसले राजतन्त्र अनि प्रजातन्त्र जुन तन्त्र आए पनि गाउँमा आफ्नो शक्ति र सत्ताको प्रभुत्व कायम राखिरहनका लागि अवसरवादी भूमिका निभाउने शोषक सामन्त चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

भीमेकी श्रीमतीले सामान्य निम्नवर्गीय नारीको प्रतिनिधित्व गरेकी छे । घरबारी गुमाएपछि पीडित उसले प्रजातान्त्रिक व्यवहार लागू हुने भए पछि भक्तमानको विरोधमा उत्रिने निर्णय गरेकी छ (८) । गाउँ पञ्चायतको अध्यक्ष, न्यायाधीश र प्रहरी प्रशासन सबै भक्तमानको इशारामा चलेका छन् । यी तत्कालीन राज्य संयन्त्रभित्रका अधीनस्थ चरित्रका प्रतिनिधि पात्र हुन् ।

प्रस्तुत कथामा विभिन्न वर्गीय प्रतिनिधिमूलक चरित्रहरूले उक्त समाजमा विभिन्न प्रकारको अर्थ उत्पादनको स्थिति सिर्जना गरेका छन् । भीमे र उसकी श्रीमतीको प्रतिनिधित्वबाट उनीहरू उच्चवर्गीय शक्तिसम्बन्धभित्र अधीनस्थ रहेको बुझिन्छ । भक्तमानको वर्चस्वकारी कदम विरुद्ध उनीहरूको प्रतिरोधी व्यवहार सशक्त हुन सकेको छैन । तसर्थ यहाँ विरोधजन्य अर्थको सङ्केत मात्र पाइन्छ । भक्तमानको सामन्ती प्रतिनिधित्वबाट सशक्त प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको छ । यसैगरी भक्तमानको

ईशारामा चलने गाउँ पञ्चायतका अध्यक्ष, न्यायाधीश र प्रहरी प्रशासनको प्रतिनिधिमूलक उपस्थितिबाट प्रस्तुत कथात्मक विमर्शमा सहमतीय अर्थको स्थिति रहेको छ ।

(ड) जीवनयात्रा

समर्पणको बाटोमा सङ्ग्रहमा समेटिएको 'जीवनयात्रा' कथामा विभिन्न वर्गीय चरित्रहरू रहेका छन् । विमानसिंहले निम्नवर्गीय किसान मजदुरको प्रतिनिधित्व गरेको छ । विधवा विवाह गरेको ऊ क्रान्तिकारी विचारधाराको पात्र हो । ऊ गाउँको जमिन्दार भूपालसँग मितेरी साइनोमा गाँसिन पुगेको भूमिहीन व्यक्ति हो । ऊ भूपालको काम नलाग्ने चट्टानी जग्गामा अथाह परिश्रम गरेर घरबारी सिर्जेको गरिब पात्रका रूपमा उपस्थित छ । भूपालको कुटनीति र छलकपटपूर्ण योजनामा ऊ त्यति गम्भीर हुन सकेको छैन । अतः विमानसिंहले स्वच्छ मन भएको इमानदार निम्नवर्गीय किसान मजदुरको प्रतिनिधित्व गरेको छ, जुन कुरा यहाँबाट प्रस्ट भएको छ : “विमानसिंह गृह निर्माणको तयारीमा जुट्यो । घन, छिनो, गल र बाउसो लिएर घडेरी विराउन थाल्यो (१०) ।”

प्रस्तुत कथांशमा विमानसिंह भूपालसँग किनेको भिरालो चट्टानी जग्गा आवादी गर्न जुटेको कुरा स्पष्ट छ । यसका लागि विमान आवश्यक औजारका साथ बस्ने बासको व्यवस्था मिलाउने तयारीमा लागेको छ । यसर्थ विमानसिंह गाँस, बास र कपासका लागि उच्च वर्गको साथमा रहने गरिब समुदायको प्रतिनिधि चरित्र हो । बाध्यताले गर्दा ऊ भूपालको दास भएको छ । उसलाई उक्त वर्चस्वकारी सामाजिक संचरनामा चित्त बुझाइ छैन । उसले प्रभुत्वशाली सांस्कृतिक बन्धनबाट मुक्ति लिने तीव्र आकाङ्क्षा राख्ने सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व यसरी गरेको छ : “दासताबाट मुक्तिको अर्थ हलो छोड्नु होइन । श्रम त हाम्रो जीवनपद्धति नै हो । अपमान र तिरस्कारले घायल नभएको संवेदनशून्य हृदयले मुक्तिको सपना देख्न सक्दैन । पहिला त तिमीहरूले यही सपना देख्न सिक (१२) ।”

उल्लिखित कथांशबाट विमानसिंह परिश्रमको पूजारी भएको कुरा प्रस्ट हुन्छ । उच्च वर्गको तिरस्कार र अपमानजन्य व्यवहारको सामना गरी दासताबाट मुक्तिको बाटो खोज्नुपर्छ भन्ने विचार उसमा रहेको छ । यसप्रकार आफ्नो वर्गप्रति प्रेमभाव राख्ने, वर्ग उत्थानका लागि तत्पर रहने ऊर्जावान् सीमान्त आवाजको प्रतिनिधित्व विमानसिंहले गरेको छ । ऊ उच्चवर्गको दास हुने जीवनबाट फड्को मारी स्वतन्त्र जीवन प्राप्तिका लागि

आफ्ना छोराहरूको पुस्तालाई उत्प्रेरित गर्ने पात्र हो । उच्चवर्गीय शक्ति र सत्ताको सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशमा जीवनयापन गर्ने विमानसिंह जमिनदार भूपालबाट शोषित पीडित छ । विमानसिंह भूपालबाट प्राप्त चट्टानी जमिनमा समय, श्रम र अर्थ लगानी गरी काम लाग्दो बनाए लगत्तै त्यसमाथिको स्वामित्व गुमाउन विवश निम्नवर्गीय प्रतिनिधि चरित्र हो भन्ने कुराको जानकारी यस कथांशबाट प्राप्त हुन्छ : “यहाँ मैले पसिना बगाएँ, रगत सुकाएँ र हाड भिजाएँ । यो मेरो जीवन हो । यसलाई छोड्न परे म ज्यान छोड्छु ।” विमानसिंहले छातीमा मुड्की बजाउँ भन्यो(१५) ।”

यहाँ निम्नवर्गका मानिसहरूको रगत, पसिना र श्रमको कुनै मूल्य नराख्ने सामाजिक संरचना भएको कुरा प्रस्ट हुन्छ । भूपालले आफ्नो जग्गालाई खेतीयोग्य बनाउन रचेको जालभिन्न विमानसिंह परेको अवस्था यहाँ छ । उच्चवर्गीय सामन्ती संस्कृति व्याप्त समाजमा निम्नवर्गका मानिसहरूको श्रम र समय मात्र नभई ज्यानको समेत मूल्य नहुने तीतो यथार्थ यहाँ प्रस्तुत छ । यस्तै दर्दनाक जीवनयापन गर्ने भूमिहीन निम्नवर्गीय समुदायको प्रतिनिधित्व विमानसिंहले गरेको छ ।

विमानसिंह जमिनदार भूपालको अत्याचारी कदमको विरोध गर्ने चरित्रका रूपमा पनि देखिएको छ । ऊ आफूमाथि घात गर्ने तथा छोरो प्रतापसिंहबाट पुनः जग्गाको मोल फुत्काउने भूपालको षडयन्त्र मान्न तयार छैन भन्ने कुरा यस कथांशबाट स्पष्ट हुन्छ : “हुँदैन चार पैसा पनि दिन्न । जग्गाको मोल मैले तिरिसकेको छु ।” निर्मललाई झण्डै झण्डै भौँ गरी विमानसिंहले भन्यो (१५) ।”

विमानसिंहको यो प्रतिरोधले उक्त समाजमा भूपाल समुदायको प्रभुत्वशाली भाष्य चिर्न सकेको छैन । विमानसिंहको निम्नवर्गीय समुदाय उही शोषण, दमन र अत्याचारमा पिल्सिन बाध्य छ । अतः उच्चवर्गीय सामन्ती संस्कृतिको विरोध गर्ने विमानसिंह छोराको पुस्ताले आफ्नो वर्गको उत्थानका लागि जेल नेल भोगेको हेर्न पनि तयार रहने मानसिकताको प्रतिनिधि पात्र हो ।

भूपाल उच्चवर्गीय पात्र हो । उसले गाउँको जमिनदार वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ऊ प्रशस्त जग्गा जमिन भएको धनीमानी व्यक्ति हो । गाउँघरमा रवाफ भएको भूपाल उक्त समाजमा वर्चस्वकारी हैकम चलाउने व्यक्ति हो । उसले पाखा, भिराला, चट्टानी

जग्गाहरू निम्न वर्गबाट आवाद गराई उब्जनीयोग्य भएपछि आफूले कब्जा गर्ने सामन्ती चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ । उसले विमानसिंहसँग पनि यही अत्याचारी खेल खेलेको कुरा प्रस्तुत कथांशबाट प्रस्ट हुन्छ : “मैले त बस्न र कमाउन मात्र दिएको हुँ, घर जग्गा त मेरै हो नि ! मैले नै तिरो तिरेको छु, रसिद मेरै नाउँमा छन् ।’ शान्तपूर्वक भूपालले जवाफ दियो (१४) ।”

यहाँ भूपालले विमानसिंहको श्रम र पसिनामाथि खेलवाड गरेको देखिन्छ । उसले मितको आत्मीयता देखाउँदै राजीनामा सही छाप नगराई पहिला नै बेचिसकेको चट्टानी जग्गा उब्जनीयोग्य भएपछि खोस्ने व्यवहार देखाएको छ । उसले गरिब विमानसिंहको घरजग्गा, पारिवारिक जीवन र उसको सपनामाथि प्रहार गरेको कुरा यहाँ प्रस्ट छ । यसप्रकार भूपालले गरिब जनताको रगत पसिना चुस्ने उच्चवर्गीय सामन्ती चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ । उसले तत्कालीन राज्यसंयन्त्रका सम्पूर्ण निकायहरूलाई आफ्नो प्रभावमा पारेको छ । उक्त समाजमा भूपाल समुदायको प्रभुत्वशाली शक्तिसम्बन्धको प्रणाली विद्यमान रहेको छ । यहाँ उच्चवर्गीय सामाजिक, सांस्कृतिक विमर्शको बलियो स्थापना भएको बुझिन्छ । फलतः भूपाल विमानसिंहको जागिरे छोरो प्रतापसिंहसँग जग्गाको पैसा फुत्काउन उद्यत रहेको छ । यसर्थ ऊ निकै स्वार्थी र अत्याचारी प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । ऊ सयकडा छत्तीसको ब्याजदरमा ऋण उपलब्ध गराएर पहिलै बेचिसकेको जग्गा पुनः उसैसँग बेच्ने दाउ गरेको शोषक चरित्र हो (१५) । यसप्रकार उच्चवर्गीय पात्र भूपालले विमानसिंह र प्रतापसिंह जस्ता गरिब दुःखी वर्गलाई सदैव मुठ्ठीमा कसेर राख्ने शोषकहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

कथाको अर्को पात्र निर्मल भूपालकै सहयोगी पात्र हो । उसमा पनि उच्चवर्गीय रवाफ रहेको छ । उसले उच्चवर्गीय सामाजिक सांस्कृतिक प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ऊ विमानसिंहको परिवारलाई सताउने भूपालको योजनालाई मूर्त रूप दिन तत्पर रहेको छ । उसमा विमानसिंहको छोरो प्रतापसिंहमाथि अन्यायपूर्ण व्यवहार गरेर गन्तव्यमा पुग्न प्रयत्नरत भूमिका रहेको कुरा यहाँ स्पष्ट देखिन्छ : “हेर कान्छा ! तेरा बाबुको लिँडेढिपीले काम चल्दैन । यत्रो घरबारी गुमाउनुभन्दा मीतबालाई पत्रम—पुष्पम् गरेर आफ्नै नाउँमा दर्ता गरा । दुई चार पैसा नपुग भए म खोजिदिन्छु ।’ परम हितैषी बनेर निर्मलले प्रतापलाई सल्लाह दियो (१५) ।”

यहाँ निर्मलले गरिव प्रतापको बुद्धि भुट्न खोजेको कुरा प्रस्ट छ । उसले प्रतापबाट थप पैसा खाने योजना सफल बनाउन खोजेको छ । निर्मलले गरिव प्रतापलाई ऋणको व्यवस्था गरिदिने हितैषीको नाटक गरेर उसको जग्गा अनि ब्याजको नाममा थप रकम कुम्ल्याउने सामन्ती चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ । निर्मल पनि भूपालको उच्चवर्गीय सामन्ती संस्कारको रक्षक पात्रका रूपमा उपस्थित छ ।

प्रतापसिंह विमानसिंहको छोरो हो । ऊ निम्नवर्गीय समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । प्रतापसिंह बाबुकै सल्लाहबमोजिम पुलिस जागिरमा रहेको पात्र हो । ऊ बाबुको पुस्तादेखि भएको घरबारी विवादमा उच्चवर्गीय पात्र भूपालबाट शोषित भएको छ । विवाद साम्य पार्न केही रकम खोज्नतिर लागेको प्रतापले आफू उच्चवर्गीय शोषणको सिकार भएको महसुस गरेको छ । फलतः प्रताप उच्चवर्गको शोषक सामन्ती संस्कारको प्रतिरोध गर्ने पात्रका रूपमा देखिएको छ । उसको उपस्थितिले भूपालको वर्चस्वकारी भाष्यलाई निस्तेज पारिदिने लक्ष्य लिएको सङ्केत यहाँ देखिन्छ : “बालाई औषधि गर्न त सकेको छैन, कहाँबाट दिने पैसा ? बाले ठीकै भन्नुभएको थियो । जति म मूर्ख हुने हो भइसकें । मैले दिने होइन, मीतबाले मेरो पैसा फिर्ता गर्नुपर्छ ।” प्रताप आवेशको प्रथम खुडकिलोमा थियो (१६) ।”

प्रस्तुत कथांशमा प्रतापले निम्नवर्गीय समुदायको प्रतिरोधी आवाजको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यहाँ उसले आफूले उपयोगमा ल्याउन नसकेको चट्टानी जग्गा गरिवको पसिनाबाट खेतीयोग्य भएपछि थप रकमसहित हडप्ने सामन्ती प्रवृत्तिको घोर विरोध गरेको छ । प्रतापको प्रतिरोधात्मक प्रतिनिधित्वबाट उक्त समाजमा विरोधजन्य अर्थको अवस्था देखिएको छ । प्रताप उच्चवर्गीय ज्ञान र शक्तिको वर्चस्व कायम राख्ने भूपाल र निर्मलको अमानवीय व्यवहारको प्रतिरोध गर्ने पात्रका रूपमा देखिएको छ । ऊ उच्चवर्गको प्रभुत्वलाई मेटाउन आइलाग्ने माथि जाइलाग्ने पात्र हो भन्ने कुरा यस कथांशबाट प्रस्ट हुन्छ : “टेदैँन यसले ...? निर्मल गोरु भ्रम्टन पुग्यो र एउटा गोरु फुकाइदियो । प्रताप क्रुद्ध भएर हल रोक्यो । लौरो माटोमा गाड्यो र उफ्रेर अगाडिपट्टि गयो । उसले निमेषभरमै भड्का दिएर निर्मललाई तान्यो र एक कान्लो तल हुत्याइदियो (१७) ।”

प्रतापसिंह यहाँ जैविक बुद्धिजीवीहरूको प्रतिनिधि चरित्र बनेर आएको छ । पुस्तौँपुस्तादेखि निम्नवर्गीय समुदायमाथि रजाइँ गर्दै आएका उच्चवर्गीय सामन्ती संस्कृतिको विमर्श तोड्ने उच्च लक्ष्य प्रतापमा रहेको बुझिन्छ ।

उच्च तथा निम्न वर्गका यी विभिन्न चरित्रहरू संयोजन गरिएको प्रस्तुत कथात्मक विमर्शमा उच्चवर्गीय प्रभुत्वशाली अर्थ सशक्त रहेको देखिन्छ । भूपाल र निर्मलजस्ता उच्चवर्गीय सांस्कृतिक प्रतिनिधि चरित्रहरूले प्रभुत्वशाली अर्थको संरक्षण गरेका छन् । यसैगरी विमानसिंह र प्रतापसिंहले निम्नवर्गीय चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यिनीहरूको प्रतिरोधात्मक उपस्थितिबाट उक्त सामाजिक विमर्शमा विरोधजन्य अर्थको सञ्चार भएको छ । यहाँ विमानसिंहले भन्दा पनि प्रतापसिंहले व्यावहारिक रूपमा भूपालको सामन्ती शासनको प्रतिरोध गरेको पाइन्छ । कथामा गौण रूपमा उपस्थित नापी अधिकृत उच्चवर्गीय संस्कृतिभित्र रुमलिएका अधीनस्थ चरित्रको प्रतिनिधि पात्र हो । उसले भूपालको आदेश अनुसार काम गरेको छ । उसको भूमिकाबाट सहमतीय अर्थात् सम्भौतावादी अर्थको संकेत मिल्दछ ।

(च) ध्रुवमानको अन्त्य

आजको महाभारत सङ्ग्रहमा सङ्कलित 'ध्रुवमानको अन्त्य' कथामा ध्रुवमान, अमानसिंह, विनबहादुर र पदमजस्ता वर्गीय चरित्रहरूको उपस्थिति पाइन्छ ।

ध्रुवमान उच्चवर्गीय साहू महाजनको रूपमा चित्रित पात्र हो । समाजमा वर्चस्वकारी भूमिका जमाएको ध्रुवमानमा शोषक सामन्ती प्रवृत्ति रहेको छ । अमानसिंह र विनबहादुरजस्ता निम्नवर्गीय सोझा किसानहरूको घरव्यवहार तहसनहस गरी उनीहरूमाथि शासन गर्ने ध्रुवमानले प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । आठ-दश पाथी अन्न दिएको हिसाबमा गरिब किसानहरूलाई वर्षौँवर्ष कमारो गराउने र अन्ततः उनीहरूको घरबारी कब्जा गर्ने ध्रुवमान यहाँ महासामन्तका रूपमा देखिएको छ :

“हिसाबमा केही गडबडी छैन । अर्कालाई अँठ्याएर खाने मान्छे म होइन, फेरि तँ आफ्नै घरको मान्छे ... ।” ध्रुवमानले एकएक गरेर फेरि हिसाब सुनायो । उसका अगाडि इनकारीको कुनै अर्थ हुँदैन भन्ने जान्दा जान्दै पनि अमानसिंहको आत्माले

मानेन र अन्तसम्म विरोध गर्दै रह्यो । आफ्नो परिवारबाहेक उसको आवाज सुन्ने त्यहाँ कोही भएन । 'आजदेखि मेरो हक कायम हुन्छ यो घर जग्गामा ।' धुवमानले सार्वजनिक फैसला सुनायो । एक छिनसम्म कसैको आवाज आएन र शून्यतामा अमानसिंहको हृदयको हाहाकार मात्र मडारियो (८७) ।

यहाँ धुवमानले अमानसिंहमाथि अन्याय गरेको कुरा प्रस्ट देखिन्छ । उसले बोलीमा मीठास दलेर अमानसिंहलाई उठीबास लगाउन खोजेको छ । धुवमानको कमारो भएर आफ्नो पसिना जवानी सम्पूर्ण त्यहीं मिटाएको अमानसिंहको विरोधजन्य स्वर दबाइएको स्थिति यहाँ छ । प्रभुत्वशाली ज्ञान र शक्तिको दबदबा रहेको उक्त सामाजिक संरचनामा धुवमानकै वर्चस्वले जरा गाडेको छ । फलस्वरूप अमानसिंहको घरजग्गामा धुवमानले आफ्नो हक अधिकार कायम गर्न सफल भएको अवस्था यहाँ देखिन्छ । यसर्थ गरिव किसानहरूमाथि शासन गर्ने धुवमानले प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । उसले अमानसिंहको हृदयको रोदनलाई केही वास्ता गरेको छैन ।

गाउँका छोरी चेलीको इज्जतमाथि खेलवाड गर्ने धुवमान व्यभिचारी प्रवृत्तिको छ । उसले सारा गाउँलाई आफ्नो सामन्ती, व्यभिचारी र विलासी दुर्व्यवहारको सिकार बनाएको छ । गरिव किसानहरूको उठीबास लाउने, गाउँले बुहारी छोरीको इज्जत लुटी उनीहरूको जीवन बरबाद गर्ने जस्ता अमानवीय हर्कतहरू गर्ने धुवमान शक्तिको उन्मादले मात्तिएको उच्चवर्गीय चरित्र हो । उसको यस आततायी प्रभुत्वशाली प्रतिनिधित्वलाई मत्थर पार्न माओवादी छाापामारको टोलीले पटकपटक प्रयास गरेको पनि बुझिन्छ (९०, ९१) । धुवमान समाजमा संरचित आफ्नो प्रभुत्वशाली भाष्यको जगेर्ना गर्न हरदम प्रयत्नरत चरित्रको प्रतिनिधिका रूपमा देखिएको छ । जाली तमसुकको व्यापार गरेर निम्नवर्गीय किसानहरूमाथि शासन गर्ने धुवमान पछिल्लो समयमा उदीयमान शक्ति माओवादी छाापामारहरूसँग केही लत्रिएको कुरा तलको कथांशबाट स्पष्ट हुन्छ :

त्यसपछि धुवमान कहिल्यै पनि एकलै गाउँ डुलेन । पुलिस वा अङ्गरक्षक लिएर मात्र घुमफिर गर्दथ्यो । पहिले भन्दा ऊ अझ उन्मत्त हुन थालेको थियो । पुलिसबाट नसमातिन वा समातिएको भए छुट्न उसले हाकाहाकी पैसाको माग गर्दथ्यो । आफ्नो जीवनको अन्तिम घडीमा धुवमान असाधारण रूपले सक्रिय भएको थियो । आफ्ना बैरीको जरो टुप्पो मास्न ऊ कृतसङ्कल्पित थियो (९२) ।

यसप्रकार पछिल्लो समयमा धुवमानको प्रभुत्वशाली सत्ता केही डगमगाएको स्थिति रहेको छ । धुवमान पुलिस वा अंगरक्षकको साथमा बाहिर निस्कन थालेको बुझिन्छ तर यति हुँदा पनि शक्तिको उन्मादले धुवमान अन्धो भएर मात्तिएको स्थिति रहेको छ । समाजमा जैविक बुद्धिजीवीको प्रतिनिधित्व गर्ने माओवादी छापामारहरूको अन्त्य गर्न धुवमान जीवनको अन्तिम समयसम्म पनि सक्रिय रहेको कुरा यहाँ स्पष्ट पारिएको छ । यसप्रकार प्रभुत्वशाली भाष्यको संरक्षक तथा पालक धुवमान उच्चवर्गीय सामन्ती प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो ।

अमानसिंह गरिब किसानको प्रतिनिधि चरित्र हो । ऊ धुवमानको कमारो हो । धुवमानको पन्द्रहजार ऋण बोकेको अमानसिंह आफ्नो वैयक्तिक स्वतन्त्रता समेत गुमाउन बाध्य भएको छ । धुवमानको घरको काम नसक्दासम्म उसले अन्यत्र कहीं कतै जान मौका पाउँदैनथ्यो । वृद्धावस्थासम्म पनि धुवमानको ऋणको भारी बोक्न विवश अमानसिंहले सामन्ती संस्कारबाट थिचिएका निम्नवर्गीय किसानहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । सावाँ ब्याज तिरेर वर्षौँवर्षको श्रमदान गर्दा पनि धुवमानको चङ्गुलबाट मुक्ति पाउन नसकेको अमानसिंह एक सबाल्टन श्रेणीको प्रतिनिधि पात्र हो । धुवमानको लोभीपापी दुर्व्यवहारको सिकार बनेको अमानसिंह सामन्ती सत्ताबाट मुक्तिको चाहना राख्ने किसान हो । धुवमानसँग जाली तमसुकको बन्धक बनेको अमानसिंह उसको अत्याचारी खेलको जालमा परेको कुरा तल उल्लिखित कथांशबाट बुझिन्छ : “बृद्ध अमानसिंहका कानले विश्वास गरनेन् । ‘कसरी हुन्छ यत्रो रकम ?’ प्रतिवाद गर्दै उसले भन्यो –‘सालसालै ब्याज तिरेको छु, अन्नपात ल्याएको सट्टा मैले काम गरेको छु ।’ लेखापढी गर्न उसले जानेको थिएन, तर लेनदेनको हिसाब कण्ठ थियो, त्यसमा भ्रम थिएन (८७) ।”

यहाँ अमानसिंह धुवमानको सामन्ती प्रवृत्तिको मारमा परेको कुरा प्रस्ट छ । धुवमानले तमसुकमा जालसाजी गरी अमानसिंहलाई मोटो रकममा फसाएर उसको घरजग्गा कब्जा गरेको निर्णय सुनाएको छ । यस पीडाबाट रन्थनिएको अमानसिंहको प्रतिवादी स्वरको सुनुवाई हुने अवस्था यहाँ छैन । धुवमानको उच्चवर्गीय प्रभुत्वशाली विमर्शभिन्न अमानसिंहको स्वरको मूल्य छैन । यसरी आफू अन्याय र अत्याचारमा पर्दा पनि सशक्त प्रतिरोध गर्न नसक्ने अमानसिंहले सामन्ती शासनमा पिल्सिएका निम्नवर्गीय चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

बिनबहादुर अर्थात बिने निम्नवर्गीय किसानको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । बिने पनि सामन्त ध्रुवमानको अन्यायमा परेको छ । यहाँ ध्रुवमानबाट बिने स्वयम् आफ्नी बुहारीको बलात्कारी भएको आरोप सहन बाध्य पारिएको छ ।

‘हे भगवान् ! यो के सुन्नुपरेको हो ?’ बिनबहादुर मूर्च्छा परेभै भयो । उसलाई यो कुराको सुईको सम्म पनि थिएन । ‘यस्तो पापकर्म मबाट हुन सक्दैन’ उसले प्रतिवाद गर्‍यो । नौनाडी फत्रक्क गले । ऊ बुङ्गो भए पनि इज्जतसँग डराउँथ्यो, अन्याय र पापसँग डराउँथ्यो । उसले यस किसिमको अपराध कहिल्यै गर्न सक्दैनथ्यो । वास्तवमा बुहारी ध्रुवमानकै बलात्कारमा परेकी थिई (८७) ।

यसप्रकार ध्रुवमानको व्यभिचारी प्रवृत्तिबाट सताइएको बिनबहादुर आफ्नो इज्जतको ख्याल राख्ने एउटा गरिब किसान हो । बिने गरिबीकै कारण ध्रुवमानको असत्य आरोप खेप्न विवश भएको छ । यसर्थ बिनबहादुरले ध्रुवमान जस्ता दुष्ट र व्यभिचारी शासनबाट घरबार भत्ताभुङ्ग भएको सहन बाध्य पारिएका निम्नवर्गीय परिवारका बेसहारा अभिभावकको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

अमानसिंहको छोराको भूमिकामा रहेको पदम ध्रुवमानको प्रतिद्वन्द्वीका रूपमा आएको युवाशक्ति हो । पदम सामन्ती शासन व्यवस्थाको विरुद्धमा उत्रिएको एक माओवादी छाापामार हो । ध्रुवमानको ज्ञान र शक्तिको सञ्चारबाट सशक्त भएको प्रभुत्वशाली भाष्यको दबदबालाई मत्थर पार्न उपस्थित गराइएको पदम जैविक बुद्धिजीवीहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । पदम पुस्तौँ पुस्ता ध्रुवमानको कमारो भएर बाँच्नुहुँदैन भन्ने सोच राखी बाबु अमानसिंहलाई मुक्तिको बाटो हिँड्न उत्प्रेरित गर्ने युवक हो । ध्रुवमानको अत्याचारी कदमको हिसाबकिताब खोज्ने पदम अमानसिंह र बिनबहादुरको घरजग्गा फिर्ता गराउने र ध्रुवमानलाई उसका काला कर्तुतहरूको सजायको भागीदार गराउने कार्यमा तत्पर रहेको जोसिलो छाापामार प्रतिनिधि हो । प्रभुत्वशाली शासन व्यवस्था सक्रिय रहेको उक्त समाजमा पदमलाई उच्चवर्गीय सामन्ती चरित्र ध्रुवमानको लिस्टमा परेको एक अभियुक्तका रूपमा चिनाइएको छ :

चारैतिर सन्नाटा छायो र गाउँ युद्धभूमिभै अस्तव्यस्त भयो । ‘अब कोही चुईक्क गर्ने छैन’ ध्रुवमान एक किसिमले ढुक्क भए पनि पदमहरू फेला नपरिसकेकाले ऊ

त्यति निश्चिन्त हुन सकिरहेको थिएन । बाह्य रूपमा हेर्दा उसले सोचेजस्तै थियो, किन्तु भित्रबाट गाउँको वातावरण ध्रुवमानको काबुबाट बाहिर गएको प्रतीत हुन्थ्यो (९०) ।

यहाँ उदीयमान शक्तिको प्रादुर्भाव भएको सङ्केत प्रस्ट बुझिएको छ । उदीयमान शक्तिलाई नष्ट गर्न चाहने प्रभुत्वशाली सामन्ती साम्राज्यको पतन हुने कुरा निश्चिन्त रहेको बुझिन्छ । ध्रुवमानको वर्चस्व डगमग भइसकेको अवस्था यहाँ छ । माओवादी छापामारहरू अर्थात् पदमको वर्गले निम्नवर्गीय समुदायको हक अधिकारको संरक्षण गर्ने क्रम बढ्न थालेको सङ्केत गरिएको छ । अब ध्रुवमान गाउँको सिंहबाट विरालोको स्थानमा भरिसकेको स्थिति यहाँ अवगत गराइएको छ । यसरी ध्रुवमानको प्रभुत्वशाली आख्यानलाई चिर्ने पदमले नयाँ आख्यानको शुभारम्भ गर्ने जैविक बुद्धिजीवीहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ऊ निम्नवर्गको उत्थानका लागि सामन्ती शासन संस्कारको प्रतिरोध गर्ने एक प्रतिरोधी चरित्र हो । ध्रुवमानको दुष्ट व्यवस्थाको सशक्त प्रतिरोध गरी निम्नवर्गीय जनतालाई उसको वर्चस्वबाट छुटकारा दिलाउने पदम स्वयम् निम्नवर्गीय एक युवा प्रतिनिधि हो । उसमा राजनीतिक चेत व्याप्त रहेको छ । फलस्वरूप ऊ अमानसिंह र बिनबहादुर जस्ता सबाल्टर्न आवाजको प्रतिनिधित्व गराउने वातावरण सिर्जना गर्न सफल पात्रका रूपमा देखिएको छ ।

कथामा सम्बद्ध वर्गीय चरित्रहरूमध्ये ध्रुवमानको सामन्ती प्रतिनिधित्वबाट उक्त समाजमा प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको छ । अमानसिंह र बिनबहादुरको उपस्थितिबाट सहमतीय अर्थको अवस्था सिर्जना भएको छ । ध्रुवमानको रवाफ र चिप्लो शोषणबाट उनीहरू ध्रुवमानको शासन व्यवस्थाभित्र समाहित छन् । पदमको सशक्त प्रतिरोधी प्रतिनिधित्वबाट विरोधजन्य अर्थको उत्पादन भएको छ । उसको प्रतिरोधी कदमबाट सामन्ती ध्रुवमान संस्कृतिको अन्त्य भएको छ ।

(छ) आजको महाभारत

द्वन्द्वकालीन परिवेश समेटिएको शीर्षकथा 'आजको महाभारत'मा दुर्गासिंह, सुनन्दा, आनन्द, विशाखा, असई, प्रहरी, सूर्यनाथजस्ता वर्गीय पात्रहरू रहेका छन् ।

दुर्गासिंह प्रभुत्वशाली भूमिकाको उच्चवर्गीय पात्र हो । ऊ त्यस गाउँमा एकदमै शक्तिशाली शासकका रूपमा स्थापित छ । जनयुद्धको गतिले विस्तार पाएपछि अलिकति हतोत्साहित भएको दुर्गासिंह आफ्नो शासकीय व्यक्तित्वलाई सशक्त गराउन लागिपरेको छ । दुर्गासिंह समाजमा शक्तिको केन्द्रमा रहेको प्रभुत्वशाली अर्थको प्रतिनिधित्व गरेको जल्दोबल्दो शासकका रूपमा चित्रित छ । उसमा शासकीय संस्कृति छ । दुर्गासिंहले सुराकी र प्रहरी प्रशासनको माध्यमबाट वर्चस्वकारी सांस्कृतिक भाष्यको निर्माण गरी त्यस गाउँका सर्वसाधारण नागरिकहरूमाथि शासन चलाएको छ । गाउँ उसकै हैकमवादी व्यवहारबाट नियन्त्रित छ । गाउँमा मेलाजात्रा, भोजभतेर, चुनावमा होहल्ला तथा झडप हुँदा जस्तोसुकै अवस्थामा पनि ती झगडाहरू दुर्गासिंहकै विजयमा टुङ्ग्याइने वा सामसुम बनाइने (३८) प्रवृत्ति विद्यमान छ । दुर्गासिंहले दमनकारी राज्यसंयन्त्रको उपभोग गरी गाउँका सर्वसाधारण तथा सीमान्तकृत नागरिकहरूमाथि एकछत्र रजाइँ गरेको छ । उसले गाउँमा आफ्नो वर्चस्व कायम राख्नका लागि दण्ड व्यवस्था, सेना, प्रहरी सबैलाई आफ्नो हातमा लिएको छ । फलस्वरूप गाउँमा उसकै दबदबा छाएको स्थिति यस कथांशबाट स्पष्ट भएको छ : “ऊ हिजो निर्दल थियो र पूरै गाउँ निर्दल हुनुपर्थ्यो । आज ऊ शासक दल हुनाले पूरै गाउँ शासकदल नै हुनुपर्ने उसको मान्यता थियो (३८) ।”

यहाँ दुर्गासिंहले समग्र गाउँको व्यवस्थामाथि आफ्नो प्रभूता जमाउन तत्पर रहेको शक्तिशाली शासकको प्रतिनिधित्व गरेको छ । गाउँमा जनयुद्धको प्रभाव बढेपछि आफ्नो शासकीय मान्यतामा खलल पुग्न नदिन दुर्गासिंहको जोडदार प्रयास रहेको बुझिन्छ । हिजो ऊ निर्दल हुँदा पूरै गाउँ निर्दल हुनुपर्ने र आज ऊ शासकदल हुनाले पूरै गाउँ शासक दल हुनुपर्ने प्रभुत्वशाली मान्यता उसमा रहेको देखिन्छ । यही मान्यता अनुरूप ऊ आफू विरुद्ध आउन खोज्नेहरूसँग धीत मरुन्जेल बदला लिन मौका कुरेर बसेको छ ।

दुर्गासिंह माओवादी कम्युनिष्टका रूपमा चिनिएका सीमान्त समुदायका आनन्दको समूहबाट मुक्त हुन सके मात्र गाउँ भूस्वर्ग बन्ने धारणा राख्ने शासक हो । यसका लागि ऊ दमनकारी भूमिकामा सशक्त भएको स्थिति यहाँबाट बुझिन्छ : “चकमन्न रातमा दुर्गासिंहले प्रहरी डफ्फालाई अगुवाई गरिरहेको थियो । सबै विरालाको चालमा पाइला सार्दै थिए । पदचापको सुस्त-सुस्त ध्वनिभन्दा अरु केही सुनिएको थिएन । साह्रै अँध्यारो भएको खोल्साखोल्सीमा मात्र उनीहरूले लाइटको प्रयोग गर्ने गर्थे (४१) ।”

उल्लिखित कथांशमा दुर्गासिंहले विरोधीहरूलाई सिध्याउने लक्ष्य राखेर मिसनको अगुवाई गरेको छ । विरोधीहरू सुनन्दाको घरमा जम्मा भएको सुराक पाएर तिनीहरूलाई सिध्याउने विश्वासका साथ उसले डफ्फालाई सक्रिय बनाएको छ । यहाँ ऊ आफ्नो प्रतिकार गर्न मैदानमा उत्रिएकाहरूको हत्या गरेर त्रासयुक्त वातावरण सिर्जना गरी सारा गाउँलाई अधीनमा राख्ने उत्कट इच्छा परिपूर्तिका लागि क्रियाशील रहेको देखिन्छ ।

दुर्गासिंहले सुनन्दा र आनन्दको सीमान्तीकृत समुदायमाथि दमनकारी संयन्त्र लादेको छ । ऊ सोभ्रै पीडकको भूमिकाबाट सीमान्तकृत समुदायमा गतिशील छ । आफ्नो सत्ता सुरक्षित गर्नका लागि सुराकी र प्रहरी प्रशासनको आडमा सीमान्तकृत समुदायमाथि दमनकारी आतङ्क फैलाएको छ । उनीहरूका विरुद्ध भौतिक कारवाही गर्नऊ उद्यत रहेको छ : “बुभ्नुभो असई साप ....’ गिलासमा रक्सी खन्याउँदै दुर्गासिंहले भन्त थाल्यो “यिनीहरूलाई त गोलीले भुटनुपर्छ, हाँडीमा मकै भुटेभ्रै (३८) ।”

यहाँ प्रभुत्वशाली अर्थको सांस्कृतिक जीवनपद्धति ग्रहण गरेको प्रतिनिधि चरित्र दुर्गासिंहको भनाइ प्रस्तुत गरिएको छ । यस भनाइबाट उसले सीमान्तकृत समुदायको विचारधारामाथि अङ्कुश लगाएर उनीहरूको आवाज बन्द गर्ने र समाजबाट उनीहरूको अस्तित्व नै नष्ट गरिदिने उद्योगमा आफ्नो सम्पूर्ण बल प्रयोग गरेको कुरा स्पष्ट भएको छ । यसर्थ सामन्ती प्रतिगामी शासन व्यवस्थाको प्रतिनिधि चरित्र दुर्गासिंहको शोषक प्रवृत्तिले प्रभुत्वशाली उच्चवर्गीय प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

यसैगरी आनन्द, सुनन्दा र विशाखा विरोधजन्य अर्थको प्रतिनिधित्व गर्ने सीमान्तकृत चरित्रहरू हुन् । उनीहरूलाई कथामा माओवादी कम्युनिस्टका रूपमा चिनाइएको छ । दुर्गासिंहका लागि उनीहरू संसारभरिका खराब जन्तु मानिएका छन् । प्रस्तुत विमर्शमा विरोधजन्य अर्थको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रमुख पात्र आनन्द हो । ऊ गाउँलाई दुर्गासिंहको सामन्ती शासन व्यवस्थाबाट छुटकारा दिलाउन क्रान्तिमा होमिएको छ । दुर्गासिंहको प्रभुत्वशाली भाष्यलाई चिर्नका लागि आनन्दले आफ्नो प्रतिभाष्य समानान्तरमा अगाडि बढाएको छ । आनन्द दुर्गासिंहको सामन्ती व्यवस्थाको विरुद्धमा बढेको प्रतिरोधी पात्र हो । आनन्द नयाँ सोच, स्वतन्त्रता र समानताको चेतनासहित उदीयमान सांस्कृतिक धारलाई स्थापित गर्नमा सङ्घर्षरत रहेको कुरा उसको यस भनाइबाट पुष्टि हुन्छ : “पहिलेजस्तो होइन, पार्टी कमान्डरीमा हामी मोर्चा कस्छौँ । शास्त्र चेतनाले शस्त्र जुटाउँदै जानेछ । अब

हामी निरस्त्र युद्ध मात्र लड्दैौ . . . विरोधी किल्लाको कमान्डरलाई घेने हुक्के, बैठके र चम्चेहरूलाई नभेटेसम्म उसलाई भेट्न सकिँदैन । आज अर्कै नरराक्षसले आफ्ना कुकर्मको हिसाबकिताब जनतालाई बुझाउनेछ (४१) ।”

माथिको कथांशमा आनन्दले दुर्गासिंहको सामन्ती व्यवस्थाप्रति आक्रोश पोख्दै उसको सुराकी नरराक्षस दलेमाथि घृणाको भाव व्यक्त गरेको छ । अबका दिनमा कूटनीति र सैन्य सुदृढीकरणका साथ युद्ध गरी दुर्गासिंहको प्रतिगामी शासन पल्टाउने उसको दृढ विश्वास यहाँ पाइन्छ । यसको लागि सबभन्दा पहिला दुर्गासिंहको चम्चे दलेलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिएर दुर्गासिंहको सारा कर्तुत पत्ता लगाउने उसको योजना छ । यही योजनाअनुसार युद्ध मैदानमा उत्रिएर समाजबाट प्रभुत्वशाली अर्थलाई भत्काउने प्रतिरोधी विचार सशक्त देखिएको छ । वास्तवमा प्रभुत्वशाली प्रतिनिधि दुर्गासिंहका असीमित अधिकारहरूको अर्थलाई आनन्दको विरोधजन्य अर्थको प्रतिनिधित्वद्वारा अर्थहीन बनाइएको छ । आनन्दको प्रतिरोधी व्यवहारबाट उक्त सामाजिक संरचनामा घट्ने घटनाहरू दुर्गासिंहको वशबाट मुक्त हुन थालेको अवस्था बढिरहेको छ ।

सुनन्दा साठी वर्ष उमेर पुग्दासम्म पनि दुर्गासिंहको सामन्ती शासनको विरुद्धमा बोल्ने निम्नवर्गीय चरित्र हो । उसले क्रान्तिकारी युवा समूहको समर्थन गर्ने वृद्ध अभिभावकको प्रतिनिधित्व गरेको कुरा यहाँ स्पष्ट हुन्छ :

दुर्गासिंह पाप र कलङ्कको घडा हो, त्यसलाई फुटाउनै पर्छ - ऊ बारम्बार भन्ने गर्थ्यो । हामी काम गरेर, हातपाखुरा बजारेर खानेलाई कसैले माया मानेर दिने त होइन, किन भुक्ने अरुसँग ? यो संसार काम गर्नेकै पाखुरामा टिकेको छ, तर हामी काम गर्नेले नै कुरा बुझेका छैनौं र रोएर हिँड्नुपरेको छ । हामीहरू नै संसारका सर्वश्रेष्ठ मान्छेहरू हौं (४०) ।

यहाँ सुनन्दाको प्रतिरोधी विचारधाराबाट त्यहाँको सीमान्तकृत समुदाय दुर्गासिंहको अधीनबाट आफ्नो जमिन, दासता र बन्धन चुँडाएर स्वराज्य निर्माणका लागि सक्रिय र सशक्त बनेको भन्ने कुरा बुझिन्छ । उनीहरू आफ्नो जीवनमूल्यको पहिचान गर्न र आफ्नो अस्तित्व रक्षा गर्नमा चेतनशील भएर लागेका छन् ।

विशाखा पनि दुर्गासिंहको शासनबाट मुक्ति चाहने निम्नवर्गीय परिवारकी छोरी हो । विशाखा आफ्नै अभिभावक सुनन्दा र आनन्दले देखाएको प्रतिरोधी बाटोमा हिँडेकी छ । अवसरवादी नेता सूर्यनाथको चिप्लो ढाडसबाट सान्त्वना लिन इन्कार गरेकी विशाखा एक क्रान्तिकारी विचारधारा राख्ने नारीको प्रतिनिधि चरित्र भएको कुरा यहाँबाट बुझिन्छ : “के फरक छ ? दुर्गासिंहले गोलीबाट मृत्यु उपहार दिन्छ, तपाईंले जहरबाट । आखिर मृत्यु त मृत्यु नै हो ।’ यतिबेला उसलाई वर्गीय मायाको हेक्का आयो (४५) ।”

यहाँ पितृशोकमा परेकी विशाखालाई सूर्यनाथले सहयोगको सान्त्वना दिँदै आफ्नो पार्टीमा आमन्त्रण गरेको अवस्था सिर्जना गरिएको छ । यस अवस्थामा वर्गीय स्तर बोध गरेकी विशाखाले सूर्यनाथको आश्वासनलाई खोक्रो ठानेको कुरा प्रस्ट पारिएको छ । दुर्गासिंह वा सूर्यनाथ जो भए पनि उच्चवर्गीय शासनबाट निम्नवर्गीय उत्थान कहिल्यै हुन सक्दैन भन्ने विचार विशाखाको रहेको छ । यसर्थ विशाखाले वर्गीय प्रेमको मर्म बुझ्ने एक निम्नवर्गीय नारी चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेकी छ ।

सूर्यनाथ दुर्गासिंहसँग चुनाव लड्ने प्रतिद्वन्द्वी नेताका रूपमा उपस्थित गराइएको चरित्र हो । दुर्गासिंहसँग चुनावमा पराजित भएको, ऊप्रति इखालु तथा विरोधी भाव राख्ने तर सक्रिय भएर पनि उसको शासनसत्ता उल्टाउनतिर पहुँच नपुगेको चरित्रका रूपमा सूर्यनाथ देखिएको छ :

‘तपाईंहरू यस्तो चालाले शान्ति-सुरक्षा कायम गर्न सक्नुहुन्न ।’ हिजैमात्र उसले जिम्मेवार पार्टी र व्यक्तिको हैसियतले असई र दुर्गासिंहसँग कुरा गरेको थियो । जति लुकाउन खोजे पनि जति बाँध्न खोजे पनि दुर्गासिंहलाई प्रतिस्थापन गर्न ऊ आतुर छ भन्ने तथ्य बाहिरै छरपष्ट हुन्थ्यो । (४४) ।

यहाँ दुर्गासिंहको वर्चस्वकारी भूमिकाको विरोधीका रूपमा देखिने सूर्यनाथ विरोधजन्य अर्थ ग्रहण गरेको चरित्र नभई राज्यसंयन्त्रकै अर्को दलको नेताको प्रतिनिधि पात्र हो । ऊ दुर्गासिंहसँग पराजित भएको मारमा परी अर्को नयाँ पार्टी खोलेर समाजमा आफ्नो प्रभुत्व कायम गर्ने दाउमा रहेको छ । सीमान्त समुदायको उत्थानका लागि उसको कुनै सहानुभूति र योजना केही पनि छैन ।

दले र असई पात्र दुर्गासिंहको चम्चे कार्यकर्ताका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । वर्गीय हिसाबले सीमान्त समुदायको दले दुर्गासिंहको प्रभुत्वशाली संस्कृतिभिन्न अधीनस्थ छ । दलेले आफ्नो वर्गीय हित र स्वाभिमानलाई लत्याएको छ । वर्तमानलाई सजिलो र सुखी बनाउन ऊ दुर्गासिंहको चम्चा बनेको छ । दुर्गासिंहको प्रवृत्तिलाई उसको स्वाभाविक शासकीय अधिकार ठान्ने दले दुर्गासिंहको वशमा परेको छ । दुर्गासिंहसँगको सहमतिबाट दलेले आनन्दको प्रतिरोधी समुदायको जरो काट्न तत्पर रहने सुराकी चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ । प्रस्तुत कथांशबाट यो कुरा स्पष्ट भएको छ : “किन आइपुगेन दले ? उसको शङ्का बेमनासिबको थिएन । किनभने आजभोलि गाउँमा घटनाहरू तिलस्मि ढङ्गले घट्ने गर्दथे (३८) ।”

यस कथांशबाट दले दुर्गासिंहको यन्त्रमानव भएको कुरा स्पष्ट भएको छ । गाउँमा माओवादी कम्युनिस्ट अर्थात आनन्द समुदायको नेतृत्व सक्रिय हुने क्रम बढेको छ । यस परिस्थितिमा उनीहरूको भेटघाट, सहभागिता र छलफल कार्यक्रमको सुराक लिन दुर्गासिंहले दलेलाई प्रयोग गरेको कुरा यहाँबाट प्रस्ट हुन्छ । यसर्थ दले सहमतीय अर्थ ग्रहण गर्ने प्रतिनिधि चरित्र हो ।

यसैगरी असई तथा प्रहरी प्रशासनलाई पनि सहमतीय अर्थ ग्रहण गर्ने पक्षका रूपमा विधान गरिएको छ । दुर्गासिंह र असई यी दुवै राज्यका प्रतिनिधि अङ्ग हुन् । यति हुँदाहुँदै पनि असई तथा प्रहरी प्रशासन व्यक्ति विशेषको बनेको छ अर्थात दुर्गासिंहको प्रभुत्वशाली अर्थको संस्कृतिभिन्न सम्बद्ध छ : “तपाईंहरू अब यही बस्नुपर्छ । रसद पानीको व्यवस्था म मिलाउँछु ।’ दुर्गासिंहले अलिकति विषयान्तर गर्‍यो (३९) ।”

उल्लिखित कथांशबाट दुर्गासिंह र असईबीचको सम्भौतावादी व्यवहारको मिलेमतोपूर्ण अर्थ प्रस्ट भएको छ । पूँजीवादी अर्थ व्यवस्थामा जेलिएको असई पात्रले आफ्नो पद, वर्ग र आर्थिक लालच पूरा गर्न दुर्गासिंहको प्रभुत्वलाई सजिलै स्वीकार गरेको बुझिन्छ । ऊ आफू स्वयम्प्रति भ्रमको खेती गर्दै बाँचेको छ । ऊ आफूलाई दुर्गासिंहबाट शासित भएको मान्दैन भन्ने कुरा यहाँबाट बुझिन्छ ।

प्रस्तुत कथात्मक विमर्शमा विभिन्न वर्गीय चरित्रहरूको प्रतिनिधित्वबाट समाजमा ग्राम्चीको अवधारणा अनुरूप तिनै प्रकारका अर्थको उत्पादन भएको छ । दुर्गासिंह र

सूर्यनाथको उच्चवर्गीय प्रतिनिधित्वबाट प्रभुत्वशाली अर्थ, सुनन्दा, आनन्द र विशाखाको निम्नवर्गीय तथा प्रतिरोधीप्रतिनिधित्वबाट विरोधजन्य अर्थ र दुर्गासिंहको अधीनस्थ बनेका दले अनि असई तथा प्रहरी प्रशासनको प्रतिनिधित्वबाट सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको छ ।

(ज) फलामे किल्ला

‘फलामे किल्ला’ कथा *सहिदको सालिक* कथासङ्ग्रहमा समेटिएको छ । यो जनयुद्धको विषयवस्तुमा आधारित कथा हो । कथामा म अर्थात हरि सर, कुल्ली र विकास जस्ता चरित्रहरू निम्नवर्गीय प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रहरू छन् । सरकारी सेना र तिनका समर्थकहरू उच्चवर्गीय प्रतिनिधिका रूपमा रहेका छन् ।

म (हरि सर) माओवादी सेनाको पक्षधर पात्र हो । उसले देशबाट निरङ्कुशतन्त्र फ्याँक्न माओवादी सरकारको आवश्यकता बोध गरेको छ । ऊ तत्कालीन समयमा दिनहुँजसो घटिरहने भिडन्त र विध्वंशकारी घटनाहरूमा माओवादीको सफलताको कामना गर्ने पात्र हो । माओवादी सेनाको क्षति भएको खबर सुन्दा चिन्तित र चिन्तनशील भएर लाग्ने (१९) हरि सर निम्न वर्गको जीवनस्तर सुधार्न चाहने माओवादी समर्थक शिक्षकको प्रतिनिधि चरित्र हो ।

कुल्ली निम्नवर्गीय पात्र हो । भारी बोकेर जीविका निर्वाह गर्ने कुल्ली माओवादी द्वन्द्वको लक्ष्यबारे स्पष्ट रहेको छ । ऊ मजदुर संघमा आवद्ध भएर जनयुद्धलाई समर्थन गर्ने भरिया हो । कुल्लीले माओवादीको जित नै गरिब वर्गको जित हो भनी विश्वास लिएको छ भन्ने कुरा यहाँबाट प्रस्ट हुन्छ : “जित्यो, जित्यो, यसरी नै जित्दै जाने हो भने गरिबको दिन नजिक हुन्छ ।’ एकाबिहानैको मेरो एकाग्रतालाई एउटा अधबैँशे कुल्लीको उत्साहित स्वरले भङ्ग गऱ्यो । ऊ उत्साहित र खुसी थियो । ममाथि उसको विश्वास थियो र निसङ्कोच सबै कुरा भन्ने गऱ्यो (१७) ।”

प्रस्तुत कथांशमा माओवादी सेनाको जितको खबर पाएको कुल्लीले हरि सरसँग खुसी साटेको कुरा बुझिएको छ । माओवादी सेनाको जितमा गरिबको सुख र खुसी

जोडिएको कुरा यहाँ प्रस्ट पारिएको छ । यसप्रकार कुल्लीले स्वर्णिम भविष्यका लागि माओवादी सरकारको अपेक्षा गर्ने निम्नवर्गीय समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

विकास सीमान्त समुदायको मुक्तिका लागि जनयुद्धमा होमिएको युवक हो । ऊ माओवादी सेनामा आवद्ध जनयोद्धाको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । विकासले युद्धका भीषण खतराहरू सामना गर्दै लक्ष्यमा पुग्न भूमिगत जीवन अंगालेको छ । तल दिइएको कथांशबाट विकासको प्रतिनिधिमूलक चरित्रबारे प्रस्ट हुन सकिन्छ :

त्यसको नजिकैबाट दुईवटा सैनिक हेलिकप्टर उडे । छापामारहरूले गोली हाने । दुवैलाई लाग्यो । एउटा चाहिँ उड्नै नसक्ने गरी क्षतिग्रस्त भएर बलपूर्वक भुइँमा बस्यो भने अर्कोचाहिँ खसेर ठोक्किएलाभैँ गरी ढलपलाउँदै हुइँकिएर अर्को जिल्लाको सैनिक व्यारेकमा पुगेछ । पछि हामीले थाहा पायौं, चालकसहित चारजनालाई गोली लागी सख्त घाइते भएछन् (२१) ।

यहाँ माओवादी सेनामा विकासको सक्रिय संलग्नता रहेको कुरा स्पष्ट भएको छ । जनसेनाको कार्यक्रम बिथोल्न तथा त्यहाँ क्षति पुऱ्याउन सरकारी सेनाको हेलिकप्टर प्रयोग गर्ने गरिएको तत्कालीन अवस्था देखाइएको छ । यहाँ छापामार विकासद्वारा माओवादी सेनाले सरकारी सेनाको प्रतिकार गरी विजय प्राप्त गरेको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसप्रकार विकासले विजयी जनसेना समूहको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ऊ निम्नवर्गको उत्थान अनि राज्यको हितका लागि लडेको पार्टीको प्रतिनिधि चरित्र हो । विकास पार्टीको अनुशासित अङ्गको प्रतिनिधि हो ।

कथामा सरकारी सेनालार्थ उच्चवर्गीय सामन्ती संस्कृतिको प्रतिनिधिका रूपमा उपस्थित गराइएको छ । यो प्रतिगामी सरकारको आदेश पालन गरी माओवादी सेनाविरुद्ध जाइलाग्ने भूमिकामा रहेको छ । तत्कालीन सरकारको नुनको सोभो गरी युद्धमा होमिएको सेना माओवादी सेनाको प्रतिद्वन्द्वीका रूपमा क्रियाशील छ । माओवादी विरुद्ध जाइलागेको सेना हवाईगस्ती गर्ने तथा भिडन्तमा सहभागी हुने जस्ता काम गरी राज्यलाई सहयोग गर्ने संयन्त्र हो । यो सेना समूह तत्कालीन दमनकारी राज्यसंयन्त्रको आदेशानुरूप चल्ने शक्ति भएको कुरा निम्नलिखित कथांशबाट थाहा हुन्छ : “हामी जागिरे हौं र आदेशको पालना

गछौं । हाम्रो उद्देश्य जागिर खानु हो । तपाईंहरूको उद्देश्यको विरोधमा लड्ने होइन । तपाईंहरू विवेकले लड्नुहुन्छ, हामी आदेशले लड्छौं (२२) ।”

प्रस्तुत कथाशमा सरकारी सेनाको प्रतिनिधित्वलाई माओवादी सेनाभन्दा कमजोर देखाइएको छ । सरकारी सेनाले जागिर खाने जागिरेको प्रतिनिधित्व गरेको छ । आफ्नो विवेक चलाउने अधिकार सेनामा नरहेको कुरा बुझिएको छ । सरकारी सेना अधिनायकवादी राज्यको आदेशले चल्ने एउटा शक्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने समूहका रूपमा देखिएको छ । यसर्थ सेनालाई तत्कालीन राज्यसत्ताका प्रमुखहरूको संयन्त्रभित्र सम्भौताबद्ध भूमिकामा रहेको सामन्ती शासकको संरक्षक प्रतिनिधिका रूपमा चिनाइएको छ ।

प्रस्तुत कथामा सरकारी सेनाको विजयको अपेक्षा गर्ने समर्थकहरूको पनि प्रतिनिधित्व रहेको छ । उच्चवर्गीय सामन्ती ज्ञान र शक्तिको वर्चस्व रहेको उक्त समाजमा सरकारी सेनाको उपस्थिति शक्तिशाली बनाउने चाहना समर्थकहरूमा रहेको छ । राज्य पक्षधर समर्थकहरूमा माओवादी सेनाको पतनको उच्च आकाङ्क्षा रहेको कुरा दिइएको कथाशबाट बुझिन्छ : “बल्ल मासिने भए ।’ एकथरी प्रफुल्ल थिए । तिनका जुँगा फुरफुराइरहेका थिए । हर्ष-बढाई गर्न थालिसकेका थिए (१७) ।”

यहाँ सरकारी सञ्चार माध्यमबाट माओवादी सेनातर्फको क्षतिको खबर सुनेर खुसी भएका उच्चवर्गीय समर्थकहरूको हर्ष बढाईबारे स्पष्ट पारिएको छ । राज्य पक्षधर सरकारी सेना समूहले हेलिकप्टरबाट हवाईगस्ती गरी नुनको सोभो गर्ने फौजी जागिरेको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यसका साथै तत्कालीन राज्य संयन्त्रका समर्थकहरू पनि सामन्ती राज्य संरचनाको संरक्षक तथा हितैषी समूहको प्रतिनिधि पात्रहरू हुन् ।

अतः प्रस्तुत कथात्मक विमर्शमा सरकारी सेना तथा समर्थकहरूको प्रतिनिधित्वबाट प्रभुत्वशाली अर्थको सञ्चार भएको छ । सरकारी सेना र समर्थकहरू तत्कालीन अधिनायकवादी सरकारको संयन्त्रभित्र आवद्ध छन् । सरकारको आदेश पालन गर्ने सरकारी सेना तत्कालीन राज्य संयन्त्रको अनुयायी समूह हो । यसर्थ सरकारी सेना प्रभुत्वशाली अर्थ ग्रहण गरेको राज्यसत्ताको संरक्षक भएकाले यो समूहको प्रतिनिधित्वबाट कथामा सहमतीय अर्थको पनि उत्पादन भएको छ । माओवादी सेना, हरि सर, विकास र कुल्लीको

प्रतिनिधित्वबाट सामन्ती शासन व्यवस्थाबाट मुक्तिको अवस्था सिर्जना गर्न विरोधजन्य अर्थको उत्पादन भएको छ ।

२.३ निष्कर्ष

प्रस्तुत परिच्छेदमा २०४६-०६६ सालसम्मका कथाहरूलाई वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको कोणबाट हेरिएको छ । ढकालका यी कथामा पञ्चायती, बहुदलीय प्रजातान्त्रिक तथा लोकतान्त्रिक जुनसुकै व्यवस्थामा पनि निम्नवर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको समुदाय उपेक्षित रहेको यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । उनका कथामा मालिक वर्ग र श्रमजीवी वर्ग गरी मुख्य दुई ध्रुव रहेका छन् । एउटा ध्रुवमा साधन सुविधाले सम्पन्न, अन्याय अत्याचारका कुकृत्य गर्ने, छलकपट र धम्कीबाट कमजोर वर्गमाथि शासन गर्ने उच्चवर्गीय समुदाय रहेको छ । प्रभुत्वशाली पहिचान बनाएका उनीहरूले समाजमा वर्चस्वकारी प्रतिनिधित्व गरेका छन् । अर्को ध्रुवमा चाहिँ गरिबीका कारण बाध्य भएर, आफ्नो नियति ठानेर, छलकपटमा परेर, मितेरी साइनोको विश्वासमा परेर वर्गीय उत्थानको चेतनाको कमी भएर शोषणमा परेका निम्नवर्गीय समुदाय रहेको छ । उच्च वर्गबाट शासित यस समुदायको अधीनस्थ पहिचान र प्रतिनिधित्व रहेको पाइन्छ । वर्गीय सामाजिक संरचनालाई परिवेश बनाइएका यी कथाहरूमा वर्गद्वन्द्वको स्थिति सिर्जना भएको छ । उच्चवर्गीय प्रतिनिधित्व गर्ने समुदायले निम्न वर्गमाथि गरेको शोषण र अत्याचार कथाको विषयवस्तुका रूपमा आएको छ । वर्गीय रूपमा पक्षपाती देखिने वर्तमान सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य मान्यतामा परिवर्तन गरी वर्गीय विभेदको अन्त्य गर्ने अभिप्राय रहेकाउनका केही कथामा जनयुद्धकालीन परिवेशलाई पनि समेटिएको छ । वर्गीय समस्या अन्त्यको लक्ष्य राखी सिर्जना गरिएका उनका यी कथाहरूमा प्रतिरोधी चेतना अत्यन्त न्यून मात्रामा उठाइएको छ । उनका कथामा प्रतिरोधको भिल्का देखिए तापनि त्यसको परिपाक हुन सकेको छैन । तसर्थ वर्गीय शोषण विरुद्धको प्रतिरोधी आवाज उठाइएका यी कथाहरूमा व्यवहारतः त्यसको प्रतिकारात्मक स्वरूपको प्रस्तुति यथेष्ट मात्रामा पाइँदैन । कथामा प्रतिरोधको सङ्केत मात्र छ । यी कथाहरूमा नयाँ पुस्तालाई वर्गीय समाजको अन्त्य गर्नुपर्छ भन्ने सन्देशको प्रवाह गरिएको छ । ‘जीवनयात्रा’ कथाको पात्र प्रतापसिंहको प्रतिरोधी चरित्र सराहनीय छ । ‘ध्रुवमानको अन्त्य’ कथामा चाहिँ उच्चवर्गीय सामन्ती शासक ध्रुवमानको अन्त्य माओवादी समूहद्वारा भएको घटनाक्रम जोडिएको छ । यस सन्दर्भबाट प्रस्तुत कथामा

अधीनस्थ पहिचानका मानिसहरूको प्रतिरोधी प्रतिनिधित्वले व्यावहारिक उत्कर्ष प्राप्त गरेको बुझिन्छ । ठकालका कथागत प्रवृत्तिअनुरूप निम्न वर्ग अर्थात् सर्वहारा वर्गमाथि सहानुभूति राखिएका यी कथाहरूमा अधीनस्थ पहिचानयुक्त वर्गलाई वर्गीय उत्थानका लागि जुट्न थप जिम्मेवारीका साथ लाग्नुपर्ने चेतनामूलक दवाव दिइएको छ, भन्ने निष्कर्ष यस परिच्छेदबाट निकालिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

घनश्याम ढकालका कथामा जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्व

३.१ विषय परिचय

प्रस्तुत परिच्छेद घनश्याम ढकालका कथामा जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको अध्ययनमा केन्द्रित छ । यसमा जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको सङ्क्षिप्त सैद्धान्तिक सन्दर्भ दिइएको छ । यही सन्दर्भमा आधारित भई घनश्याम ढकालका पाँचवटै सङ्ग्रहमा सङ्कलित कथाहरूमध्ये जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका दृष्टिले सबल रहेका कथाहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यस अन्तर्गत *भरिया र यात्री* कथा कथासङ्ग्रहबाट 'पट्टामा अनुवाद भएको जिन्दगी', *समर्पणको बाटोमा* कथा सङ्ग्रहबाट 'अनावरण' र *आजको महाभारत* कथा सङ्ग्रहबाट 'एउटा विद्रोह' गरी जम्मा तीनवटा कथाहरू समेटिएका छन् । यस क्रममा जातीय निर्मितिका आधारमा ढकालका कथामा सिर्जित अर्थ तथा प्रतिरोधी चेतनाको पनि विश्लेषण गर्दै त्यसलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउने कार्य गरिएको छ ।

३.२ जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालका कथाको विश्लेषण

समाज बहुजातीय सम्मिश्रणयुक्त एकाइ हो । समाजमा विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको हुन्छ । उनीहरूका बीचको अन्तर्क्रिया र सहसम्बन्धका आधारमा बहुसांस्कृतिक तथा बहुजातीय समाजको संरचना निर्माण भएको हुन्छ । नेपाली समाजमा प्रचलित वर्ण व्यवस्थाअनुरूप कथित उच्च जातिलाई समाजको माथिल्लो संरचना मानिएको छ । यही माथिल्लो संरचना नै समाजको उत्पादन सम्बन्धको निर्धारक र जातीय शोषणको कारक पनि बनेको हुन्छ । जातीय समाजमा आर्थिकसँगै सांस्कृतिक दमन र शोषणको स्थिति रहेको पाइन्छ । समाजमा जातीय दमन र शोषणको स्थिति बहूदै जाँदा ब्राह्मणवादको जन्म भएको मान्यता रहिआएको छ । यसले गर्दा उच्च जात र निम्न जातका नाममा मानवीय असमानताको अवस्था मौलाउँदै जातिगत आधारमा भेदभाव र छुवाछुतले प्रश्रय पाएको देखिन्छ । जातीय उच्चताका कारण मानिस जातीय विभेद र दासतामा परेको छ र इतिहासदेखि नै उनीहरूलाई अधिकारबाट बन्चित गरिएको छ । न्यायपूर्ण र आदरयुक्त व्यवहार नहुँदा 'तल्ला जाति' भनिएकाहरूको आत्मसम्मानमा चोट

पुगेको छ भने भेदभावबाट उनीहरू सबैभन्दा बढी सताइएका छन् (भट्टराई १७६) । विभिन्न अवसरहरू र साधन स्रोतको पहुँचमा उच्च जातिको प्रभाव बढी परेको हुन्छ । नीति निर्माणको तहमा उच्च जातिकै बाहुल्यता रहन्छ । उच्चजातीय माथिल्लो संरचनाबाट निसृत दमनकारी नीतिको कारण जाति जातिका बीच शोषणको अवस्था सिर्जना भएको हुन्छ । निम्न जातका मानिसहरूले शारीरिक शोषण र मानसिक उत्पीडन भोगिरहेका हुन्छन् । यस किसिमको सामाजिक संरचनाभित्र उच्चजातीय समुदायले प्रभुत्वशाली पहिचान र प्रतिनिधित्व कायम राखेका हुन्छन् भने निम्नजातीय समुदायको पहिचान र प्रतिनिधित्व अधीनस्थ रहेको हुन्छ । यही अधीनस्थ पुस्ताको प्रतिरोधी व्यवहारबाट समाजमा जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका स्थितिमा परिवर्तन आइरहन्छ । पहिचान र प्रतिनिधित्व जातीय अध्ययनका महत्वपूर्ण अवधारणाहरू हुन् । हिन्दु समाजमा वर्ण व्यवस्थाले स्थापना गरेको छुवाछुत र जातीय भेदभावको विरोधको प्रक्रिया नेपाली समाज र साहित्यमा क्रमशः प्रारम्भ भयो (भट्टराई ३६) । यसै अनुरूप घनश्याम ढकालका कथामा आवद्ध विभिन्न जातिका चरित्रहरूबीच कस्तो प्रकारको सम्बन्ध रहेको छ, उनीहरूको जातिगत पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने कुरा विश्लेषण गर्न प्रस्तुत उपशीर्षकलाई आधार बनाइएको छ ।

३.२.१ जातीय पहिचानका आधारमा ढकालका कथाहरूको विश्लेषण

घनश्याम ढकालको कथाकार व्यक्तित्वमा प्रगतिवादी चिन्तन मुखरित भएको पाइन्छ । अतः उनका कथामा जातीय पक्षलाई महत्त्व नदिइनु स्वाभाविक देखिन्छ । जातीय पृष्ठभूमिबाट विश्लेषण गर्न सकिने उनका कथाहरू अत्यन्तै न्यून रहेका छन् । प्रस्तुत शीर्षकअन्तर्गत घनश्याम ढकालका 'भरिया र यात्री', 'समर्पणको बाटोमा' र 'आजको महाभारत' कथा सङ्ग्रहहरूमा सङ्कलित निम्नलिखित कथाहरूको जातीय पहिचानका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ :

(क) पट्टामा अनुवाद भएको जिन्दगी

भरिया र यात्री कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित 'पट्टामा अनुवाद भएको जिन्दगी' कथामा मुखिया (ब्राह्मण) र जीतबहादुर (गुरुड)का बीचको वर्ग सङ्घर्षात्मक अवस्थालाई समेटिएको छ ।

जीतबहादुर गुरुड जातिको निम्नवर्गीय पात्र हो । पल्टनमा गोली, बन्दुक, भिरेर लडाइँमा सहभागी हुनुपर्ने लाहुरे जीवनबाट विरक्त भई घर फर्किएको जीतबहादुर निकै गरिब छ । उसले मुखियासँग आश्रित भएर जहान परिवार पालेको छ । जीतेले मुखियालाई आफ्नो जीविकाको आधार मानेको कुरा कथामा प्रस्तुत छ : “उधारो दे गाँठे, पैसा छैन । यो साल त मेरो पूर्ण भर्ती हुन्छ, हुन्छ । पोहोरै हुनेथ्यो अलिकति उचाइले फाल्यो गाँठे । दाडदरी सब पास भाथ्यो ।’ जीतेले आफ्नो स्थितिलाई प्रस्ट पार्‍यो (८४) ।”

यहाँ नगद नहुँदा उधारो व्यवहारबाट समेत जीतबहादुर मुखियासँग आश्रित भएको कुरा प्रस्ट छ । जहान पालनका लागि एक मुरी कोदो प्राप्त गर्न उसले छोर्रो पूर्णको भर्तीको कमाइमा भर परेको कुरा बुझिन्छ । निम्नवर्गीय तथा निम्नजातीय पात्र जीतबहादुरले आफ्नो रोजीरोटीका लागि मुखियाको शरण पर्नुपरेको छ । गरिब भएकै कारण मुखियाबाट खाली हात घर फर्किनुपर्ने अवस्था भोगिसकेको जीतबहादुरले यहाँ मुखियासमक्ष छोर्रो पूर्णको आधार प्रस्तुत गरेको छ । यसर्थ जीतबहादुर वर्गीय समाजको जातीय दमन र शोषण भोग्ने गरिब समुदायको प्रतिनिधि चरित्र हो । उसको बोली, भाषा र थेगोको प्रयोगबाट पनि उसको जातीय पहिचान भल्किएको छ । यसैगरी होचो कदका हुने, भर्तीमा जागिर खोज्ने, ‘ड’ तथा ‘ट’ ध्वनिलाई दन्त्य उच्चारण गर्ने आम जनजातिगत पहिचानका साभा विशेषताहरू हुन् ।

गुरुड समुदायको जीतबहादुर पल्टनमा जानु, आफ्नो लापरवाहीले पेन्सन नहुँदै फर्केको हुनाले छोर्रो पूर्णलाई लाहुरे बनाउने इच्छा गर्नु उसका जातीय गुणहरू हुन् । पूर्ण, बले, रने लगायतका केटाहरू गोर्खा पल्टन भर्ती हुँदा जीते र उसको समाजमा खुसियाली छाएको छ । छाक टार्न गाह्रो हुने स्थितिमा उधारोमा समेत रक्सी खाने (८७) स्वभाव जीतेमा रहेको छ । अतः जीतेको बोली, व्यवहार, स्वभाव हेर्दा ऊ जनजातीय पहिचान बोकेको पात्र हो ।

मुखिया उच्चवर्गीय ब्राह्मण समुदायको पात्र हो । जीतबहादुरले “तँ काठोले पत्याउँदैन भने घरमुनिको ठूलो गारो डीक राखेर तमसुक लेखी कोदो दे (८५)” भनेको प्रसङ्गबाट मुखिया ब्राह्मण जातिको भएको कुरा पुष्ट भएको छ । उसमा ब्राह्मणवादी सोंच रहेको छ । ऊ अन्य समुदायका मानिसहरूमाथि शोषण गर्ने स्वभावको छ । मुखियामा जीतबहादुरजस्ता गरिबहरूको समस्याबाट फाइदा उठाउने शोषक प्रवृत्ति रहेको कुरा प्रस्तुत

कथांशबाट प्रस्ट भएको छ : “पासोमा मीठो सिकार परेको देखेर मुखियाको मुख रसायो । अनुहारमा प्रसन्नता छायो । ‘मुखभरिको थुक सँगालेर एकैचोटि घुटुक्क निल्यो ।’ ‘तमसुक नभए पनि हुने हो, तर को मर्दोको बाँच्दो, एउटा सम्भना त’ जीतेले तमसुकमा सही लगाउँदा मुखियाले भन्दै थियो (८५) ।”

प्रस्तुत कथांशमा निम्नवर्गीय जनजातिको गरिब चरित्र जीतेलाई तमसुकमा सही गराएर एक मुरी कोदो दिने मुखियाको ब्राह्मणवादी पहिचान स्पष्ट भएको छ । अर्काको गरिबीको फाइदा उठाउने, निम्न जातिकालाई हेप्ने, आफ्नो चङ्गुलमा पार्ने, फुरुक्क पारेर फुस्ल्याउने (८५) जस्ता ब्राह्मणवादी सामन्ती विचार मुखिया पात्रमा रहेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत कथात्मक संरचनामा ब्राह्मणवादी ज्ञान र शक्तिको वर्चस्व रहेको छ । उच्च जातीय शक्तिसम्बन्धभित्र जीतबहादुर वर्गीय तथा जातीय शोषणको सिकार भएको छ ।

(ख) अनावरण

समर्पणको बाटोमा कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित ‘अनावरण’ कथामा जातीय तथा धार्मिक विषयवस्तु समेटिएको छ । हाम्रो समाजभित्र रहेका छुवाछुत, धार्मिक विखण्डन, अन्धपरम्परालाई यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ (थापा ५१४) । समाजमा जरो गाडेर रहेका छुवाछुत, धार्मिक आडम्बर तथा अन्धविश्वासी व्यवहारहरूको उन्मूलन गर्नुपर्दछ, भन्ने उद्घोष यस कथामा गरिएको छ ।

कथामा धनञ्जय ब्राह्मण समुदायको एक अन्धविश्वासी चरित्रका रूपमा चिनिएको छ । सप्ताह सुन्न जाने, कर्मकाण्ड गर्ने, नियमित पूजाआजा गर्ने, एकादशी औंसी नुहाउन गण्डकी जाने (४९) जस्ता उसका चारित्रिक विशेषताहरूबाट ऊ ब्राह्मण कुलको भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । ऊ जातपात, छुवाछुत र धर्मकर्ममा कट्टर भई व्यवहार गरेमा मृत्युपछि स्वर्गमा बास पाइन्छ भन्ने अन्धविश्वासी सोचबाट ग्रसित छ । छुवाछुत र धर्मकर्ममा अत्यन्त चासो लिएर व्यवहार निभाउने धनञ्जयले कम्युनिस्टहरूलाई मन पराउँदैन । कम्युनिष्टले रीतिरिवाज र संस्कारको अन्त्य गरिदिन्छन् भन्नेमा ऊ विश्वस्त छ । यसर्थ धनञ्जय जात र धर्मको रक्षा गर्ने नारा बनाएर भोट माग्ने विक्रमको समूहसँग नजिकिएको चरित्र हो । परम्परागत संस्कारप्रति निर्लिप्त भएको धनञ्जयले प्रचलित सामाजिक सांस्कृतिक प्रचलनको

रक्षकको पहिचान बनाएको छ भन्ने कुरा यस कथांशबाट बुझिन्छ : “पितृको के हालत होला अब ?” उसले हावामा लामो निश्वास फाल्यो । पेट भतभत पोलेर टाउको चक्काराउला जस्तो भएको थियो । ऊ यतिबेला आफ्नो निमित्त होइन, दिवङ्गत बाबु बाजेको लागि चिन्तित भयो (४२) ।”

उल्लिखित कथांशबाट सांस्कृतिक परम्पराप्रति धनञ्जयको मनमस्तिष्कमा गहिरो छाप परेको यथार्थ अवगत भएको छ । धनञ्जयमा पितृको उद्धार र प्रसन्नताका लागि यस लोकका मानिसले धर्मकर्म, जातपात र छुवाछुतका कुसंस्कारलाई पालन गर्नुपर्दछ भन्ने अन्धविश्वासी सोच रहेको छ ।

विक्रम राजनीतिक कार्यकर्ताको पहिचान दिएर उपस्थित गराइएको पात्र हो । विक्रमको “तपाईं दमै म बाहुन .... (४५)” भन्ने भनाइबाट ऊ ब्राह्मण जातिको भएको कुरा प्रस्ट हुन्छ । अन्य जातजातिको सम्मान गर्ने नभई उनीहरूको भोटको माध्यमबाट आफू सर्वश्रेष्ठ हुने र सत्तामा जरो गाड्ने ब्राह्मणवादी विचार विक्रममा रहेको बुझिन्छ । विक्रम धर्मकर्म, जातपात, छुवाछुत जस्ता भावनात्मक कुराहरूलाई नारा बनाएर कम्युनिस्टहरूको प्रतिद्वन्द्वी रहेको राजनीतिक दलको नेता हो । उसले धनञ्जयजस्ता अन्धविश्वासी गाउँलेहरूलाई एकोहोरो बनाएर चुनाव जित्ने छुट्टु नेताको पहिचान बोकेको कुरा यहाँ प्रस्ट भएको छ : “वास्तवमा हाम्रो धर्म भोट हो; त्यसभन्दा पर केही छैन । जहाँ जे भन्नुपर्छ, हामी त्यही भन्छौं र गछौं । तपाईं दमै म बाहुन, अहिले सँगै बसेर खानपिन गरिरहेका छौं, देखाउने ठाउँमा तपाईं हामीले छोइछिटो गर्नुपर्छ (४५) ।”

प्रस्तुत कथांशमा धर्मकर्म र छुवाछुतको सांस्कृतिक व्यवहारलाई भोट बटुल्ने माध्यम बनाइएको कुरा छर्लङ्ग भएको छ । राजनीतिक स्वार्थ पूरा गर्न छट्टु र चतुर नेता वर्गले सामाजिकसांस्कृतिक वातावरण धमिलो बनाएका छन् । विक्रमजस्तो नेताका कारण समाजमा जातीय भेदभावको स्थिति भन्नै विकराल हुन पुगेको कुरा यहाँ प्रस्ट देखिएको छ ।

परासर प्रगतिवादी चिन्तन भएको राजनीतिक व्यक्तित्व हो । उसमा कम्युनिष्ट विचारधारा रहेको छ । परासरमा जातपात, छुवाछुत र धर्मकर्मका नाममा समाजमा कुसंस्कार मौलाउन दिनु हुँदैन भन्ने सोच रहेको छ । उसले जनताहरूलाई भावनात्मक छलकपटमा पारेर चुनाव जित्ने रणनीति लिएको विक्रमको समूह एउटा भ्रम हो भनी चेतना

फिँजाउन खोजेको छ । परासर आडम्बरी राजनीतिको अन्त्य चाहने प्रगतिवादी नेता हो । उसले धार्मिक सांस्कृतिक पहिचानको निर्णायक व्यक्ति स्वयम् आफू आफू नै हुनुपर्दछ भन्ने उदार विचारधारा राखेको कुरा प्रस्तुत कथांशबाट स्पष्ट हुन्छ : “हामी आडम्बरको अन्त चाहन्छौं, बस कुरा त्यति हो । धर्म निजी आचरण हो, त्यसलाई बाह्य हस्तक्षेप वा संरक्षणको जरूरी बनाइनु हुँदैन (४३) ।”

यहाँपरासरलेधर्म, धार्मिक व्यवहारभित्र सम्बद्ध जातिप्रथा आदि संस्कारहरूबाट राष्ट्रमा स्वतन्त्रता र सभ्य वातावरण कायम राख्नुपर्छ भन्ने विचारधारा राखेको छ । धर्म भनेको आडम्बरको विषय नभई व्यक्तिको निजी आचरण हो र यसको पालन तथा संरक्षण राष्ट्रको पहिचान हो भन्ने मान्यता उसमा रहेको बुझिन्छ । परासर नामकरण गरिएको सन्दर्भबाट ऊ ब्राह्मण जातिको भएको कुरा बुझिन्छ । आफू ब्राह्मण जातिको भए पनि अरु जातजातिको सम्मान गर्ने उदार र जनप्रेमी नेताको पहिचान परासरमा पाइन्छ ।

प्रस्तुत कथामा जातीय शोषण, दमन र उत्पीडनको स्थिति पाइँदैन । यहाँ जातीय विभेदयुक्त सामाजिक संरचनामा निहित उच्चवर्गीय अहम् तथा निम्नवर्गीय हीनताको चित्रण पाइन्छ । जात, धर्म, छुवाछुतजस्ता भावनात्मक विषयलाई भोट प्राप्त गर्ने नारा बनाइएको प्रसङ्ग कथामा प्रस्तुत छ ।

(ग) एउटा विद्रोह

‘एउटा विद्रोह’ कथा आजको महाभारत कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ । यस कथामा जातीय भेदभावको अन्त्य गर्नुपर्छ भन्ने आशय पाइन्छ । उच्च र निम्न जातीय पहिचानका चरित्रहरूको प्रतिनिधित्व गराइएको प्रस्तुत कथामा भौतिक रूपमा नभई मानसिक रूपमा जातीय शोषण, दमन र उत्पीडनको स्थितिबारे चित्रण गरिएको छ ।

पुष्कर निम्नमध्यम वर्गीय ग्रामीण परिवेशमा जन्मे हुर्केको ब्राह्मण परिवारको एक सदस्य हो । एम.ए. तहको अध्ययनकार्य अधि बढाएको पुष्कर कम्युनिष्ट पार्टीको पूर्णकालिक कार्यकर्ता हो । टाँठोवाठो तथा शिक्षित हुनु उसको जातीय पहिचान हो । जातपात र छुवाछुतका कुप्रथालाई हटाउनुपर्छ भन्ने मान्यताको पुष्कर निम्न जातकी युवती लतासँग वैवाहिक सम्बन्धमा बाँधिन चाहने पात्र हो । पुष्कर वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक भेदभावका

कुसंस्कारको विरोध गरी प्रगतिशील समाज निर्माणको लक्ष्यमा स्थापित कम्युनिष्ट पार्टीको कार्यकर्ता हो । यसबाट उसको प्रगतिशील विचारयुक्त व्यक्तित्वको पहिचान थाहा पाउन सकिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत कथामा पुष्कर जातीय विभेदबाट समाजलाई मुक्त गराउने कार्यमा एक ईंट थप्न तत्पर चरित्रका रूपमा देखिएको कुरा यस कथांशबाट बुझिन्छ : “माथिल्लो जातको केटाले तल्लो जातकी केटीलाई बिहे गरेर मात्र जातिगत विभेदको अन्त्य हुँदैन वर्गीय मुक्तिबाट मात्र त्यसको अन्त्य हुन सक्छ । यही महान उद्देश्यमा हिँड्ने र लागिपर्ने सहयात्रीको रूपमा म तपाईंसँग विवाह गर्न तयार छु (६१) ।”

उल्लिखित कथांशबाट निम्न जातकी केटी लतालाई बिहे गर्न चाहेको केटा पुष्कर माथिल्लो जातको भएको कुरा पुष्टि हुन्छ । वास्तवमा वर्गीय विभेदबाट मुक्ति मिलेपछि मात्र समतामूलक समाजको निर्माण हुन्छ । यसो भएपछि मानिसबीच एक-अर्कामा सम्मानको वातावरण सिर्जना हुन्छ । जातपात र छुवाछुतको कुसंस्कारबारे मानिसहरूमा चेतना फैलिन्छ, र समाजबाट जातीय विभेदको अन्त्य हुन्छ भन्ने विचार पुष्करले राखेको छ । यहाँ समाजमा विभेद सिर्जना गराउने कुसंस्कारको अन्त्य गर्ने अभियानमा सक्रिय भएकी लतासँग वैवाहिक सम्बन्ध जोड्न इच्छुक रहेको पुष्करको अभिव्यक्ति प्रस्तुत भएको छ ।

पुष्कर नयाँ मूल्य र मान्यताको सर्जक तथा पालनकर्ताको रूपमा देखिएको ब्राह्मण जातको युवक हो । समाजमा नपच्ने अन्तर्जातीय विवाहलाई अँगालेको पुष्करले जातीय विभेदको अन्त्य चाहेको छ । यसका लागि ऊ पारिवारिक र सामाजिक मान्यतालाई नाघेर अगाडि बढेको छ । जेठो कामीकी छोरी लतासँग विवाह बन्धनमा बाँधिएको पुष्कर उच्च जातीय अहम् नभएको ब्राह्मण परिवारको छोरो हो । उसले सिङ्गो संसारसँग विद्रोह गरेर प्रतिरोधी कदम चालेको छ । समाज सुधारका लागि आफूले चालेको कदममा पुष्करले आफ्नाको साथ खोजेको कुरा निम्नलिखित कथांशबाट प्रस्ट भएको छ : “मेरा पुर्खाले बनाएको अत्याचारी कानूनलाई मैले नै तोड्नुपर्छ । घरबाट पनि सकारात्मक धारणा राखिदिने हो भने मेरो लागि कति सुखद क्षण हुँदो हो (६३) ।”

यहाँ जातपात र छुवाछुतजस्ता संस्कार मान्छेले नै बनाएका र चलाएका संस्कारहरू हुन् भन्ने कुरा प्रस्ट पारिएको छ । वर्तमानको विकसित र शिक्षित समाजमा यस्ता अत्याचारी कानून तोड्न सकेमा सुरम्य समाज निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने प्रगतिवादी विचार

प्रस्तुत गरिएको छ । अतः यहाँ पुष्कर जातीय विभेदको विरोधी पात्रको पहिचान बोकेको चरित्र हो ।

पुष्करको बाबु माध्यमिक विद्यालयको निम्नमाध्यमिक दरबन्दीमा मास्ट्री गर्ने पात्र हो । सभा समारोहमा उसले गरेको भाषणबाट ऊ प्रगतिशील विचारको भएको बुझिन्छ । उसले छुवाछुत र जातीयताको अन्त्य गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ । ब्राह्मण जातिको पुष्करको बाबु भाषणमा मात्र प्रगतिशील विचारको व्यक्तित्व भएको कुरा यस कथांशबाट प्रस्ट हुन्छ : “यो अप्रिय समाचारपछि उनी सात दिनसम्म विद्यालय गएनन्, यद्यपि त्यहाँ कसैले थाहा पाइसकेका थिएनन् । पहिलो दुई दिनसम्म उनी इन्तु न चिन्तु भएर ओछ्यानमा पल्टिरहे (६२) ।”

उल्लिखित कथांशबाट पुष्करको बाबुको असली जातीय पहिचान स्पष्ट भएको छ । पुष्करको बाबु ब्राह्मण समुदायको बिहेवारी सम्बन्ध निम्न जातका सदस्यसँग हुँदा समाजमा इज्जत नरहने ब्राह्मणवादी सोचले ग्रस्त चरित्रका रूपमा देखिएको छ । शिक्षित भए पनि उसले समाज परिवर्तनका लागि आफ्नो परिवारको सदस्यले परम्परागत जातीय मूल्य मान्यता नाघेको सहन गर्न नसक्ने विचारधारा बोकेको चरित्रको पहिचान बनाएको छ ।

लता कम्युनिस्ट पार्टी माओवादीकी एक राजनीतिक कार्यकर्ता हो । उन्नाइस बीस वर्षकी लता महिला संघकी कार्यकर्ता हो । आइ.ए.सम्म पढेकी लताको भेट पुष्करसँग एक कार्यक्रममा भएको थियो । ठीक्कको कद भएकी, गठिलो शरीर र श्याम वर्णकी, गम्भीर स्वभावकी लता पुष्करकै गाउँको जेठा कामीकी छोरी हो । पार्टी र घरको स्वीकृति मिलेमा पुष्करको प्रस्ताव बिहेमा परिणत गर्न राजी भएकी लता निम्नजातीय निम्नवर्गीय समुदायकी एक चेतनशील युवतीको पहिचान भएकी पात्र हो । कथामा अभिव्यक्त लताको निम्नलिखित भनाइबाट पनि उसको जातीय पहिचान स्पष्ट भएको छ :

यो सम्बन्ध, यो जातिगत विद्रोह, न तपाईंले पचाउन सक्नुहुन्छ, न परिवारले । म विश्वकर्मा हुँ, तपाईंकै गाउँकी जेठा कामीकी छोरी । तपाईंले याद गर्नु भएन होला, अठार वर्ष अगाडि मेरा बा बसाइँ सरेर तनहुँको खैरानीटारमा आएर बस्नुभएको हो । पछि यहीं क्याम्पस खुल्यो र घरैबाट आउन जान सकिने हुनाले मैले पढ्न सकें ।” लताले आफ्नो पारिवारिक पृष्ठभूमिलाई खुलस्त राखी (६१) ।

यहाँ लता निम्न जातकी अर्थात कामीकी छोरी भएको कुरा खुलस्त पारिएको छ । बसाई पायक परेको हुँदा आफूले क्याम्पससम्म पढ्न पाएको र जातीय बन्चितकरण भोग्नु नपरेको कुरा यहाँ लताले बताएकी छ । लताले व्यक्तिगत रूपमा आफूलाई पुष्कर सरहको इज्जतको भागीदार ठाने पनि सामाजिक रूपमा यहाँ उनीहरूको जातीय विद्रोह पाच्य हुने नहुने कुरामा आशङ्का व्यक्त गरिएको छ । यस्तै जातीय विद्रोहको प्रतिरोधी कदम चालेर पुष्करसँग वैवाहिक सम्बन्ध गाँसेकी लता जातीय लगायतका कुसंस्कारको अन्त्यका लागि पार्टीमा हिँडेकी राजनीतिक कार्यकर्ता चरित्र हो ।

लताको बाबु निम्न जातको एक गरिब पात्र हो । कथामा ऊ जेठा कामीको नामले परिचित छ । निम्न जातको भएको कारण ऊ समाजमा अपहेलित र कमजोर रहेको कुरा यस कथांशबाट थाहा पाइन्छ : “जेठो कामी पुष्करको घर आउँदा आँगनको एक छेउमा टुक्रुक्क बस्ने गर्थ्यो । पिँढीमा उक्लने अनुमति थिएन । गुन्द्री ओछ्याउन दिने चलन थिएन । उसलाई खान दिने गिल्टेका भाँडा छुट्टै थिए, जसलाई छुट्टै ठाउँमा भुन्ड्याएर राखिन्थ्यो (६१) ।”

प्रस्तुत कथात्मक संरचनामा जातीय भेदभावको स्थिति रहेको देखिन्छ । निम्न जातको भएकै कारण यहाँ जेठो कामीको इज्जत गरिएको छैन । उसलाई उठ्दा, बस्दा, खाँदा हरेक पाइलामा अपमान सहनुपरेको स्थिति छ । घुँडामाथिको कछ्छाड लाउने, खलाँती चलाएर जीविका गर्ने, सुँगुर पाल्ने, भैंसीको मासु खाने (६२) आदि जस्ता चारित्रिक विशेषताहरूबाट उसको निम्नजातीय पहिचान प्रस्ट भएको छ ।

प्रस्तुत कथामा उच्चजातीय समुदायको ज्ञान र शक्तिको वर्चस्व रहेको हुनाले निम्नजातीय उत्थानको वातावरण सहज बन्न नसकेको अवस्था रहेको छ ।

३.२.२ जातीय प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालका कथाहरूको विश्लेषण

प्रस्तुत शीर्षकअन्तर्गत घनश्याम ढकालका ‘भरिया र यात्री’, ‘समर्पणको बाटोमा’ र ‘आजको महाभारत’ कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित निम्नलिखित कथाहरूको जातीय प्रतिनिधित्वका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ :

(क)पट्टामा अनुवाद भएको जिन्दगी

‘पट्टामा अनुवाद भएको जिन्दगी’ भरिया र यात्री कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथा हो । वर्गीय विषयवस्तु समेटिएको यस कथामा मुखिया र जीतबहादुरजस्ता प्रमुख पात्रहरू रहेका छन् ।

गुरुङ थरको जीतबहादुरले निम्नवर्गीय जनजातिगत समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ । जातीय रूपमा ऊ मङ्गोलियन वर्गको हो । ऊ पल्टनको जागिर छोडेर पेन्सन पट्टामा नाम पार्न नसकी पछुतोमा परेको छ । जीते गरिबीको कारण मुखियाको घरमा हात थाप्न विवश भएको छ । उसको समाजमा उच्च वर्गीय ब्राह्मणवादी विचारधाराको वर्चस्व रहेको छ । उच्चजातीय विचारधाराबाट निर्मित शक्तिसम्बन्धमा जेलिएको जीतेले छोरो पूर्णलाई गोर्खा पल्टनमा भर्ती गरिदिने ठूलो इच्छा बोकेको छ । पूर्णको कमाइमा परिवारको भविष्य देख्ने जीते आम गरिब जनजातीय समुदायको प्रतिनिधि चरित्र हो । वर्तमानमा चाहिँ उसलाई गाउँको चलाख चतुर ब्राह्मण जातिको मुखियासँग निर्भर रहनुपरेको कुरा तलको कथांशबाट बुझिन्छ :

लाहुरे हुँदा ल्याएको कम्मल जति तँलाई दियो । गाग्री र ताउलो पनि तँलाई दियो । ‘पोहोर पूर्णलाई भर्ती हुन पठाउँदा सुनको ठुङ्ग्री तेरोमा आडाना राखेर पैसा लगेथ्यो । ‘म्याद नाघ्यो’ भनेर तैले पच बनायो । जाबो एक मुरी कोदो उधारो पत्याउँदैन त ?’ उसको अनुहारमा विनयता र कठोरताका छाल चड्दै उत्रदै गरेको थिए (८४) ।

प्रस्तुत कथांशमा जीतबहादुरको सीधापनको जनजातीय चरित्र उद्घाटन गरिएको छ । यहाँपरिवार पाल्न केही अन्नको आवश्यकता टार्नुपर्दा मुखियाले जीतबहादुरमाथि गरेको अन्यायपूर्ण व्यवहारबारे छर्लङ्ग पारिएको छ । कम्मल, सुन, गाग्री, ताउलाले मुखियाको उधारो तिर्ने जितबहादुर सोभो, इमानदार र उदार मनको जनजातीय चरित्र हो । उसले आफूले सोभो व्यवहार गर्ने र अरुबाट पनि त्यस्तै व्यवहारको अपेक्षा गर्ने जनजातीय वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । एकोहोरो र सोभो जीतेमा विनयीभावका साथै परिस्थिति अनुसार कठोर भइदिने स्वभाव रहेको कुरा पनि यहाँ प्रस्ट छ । जीतेको यस स्वभावले जनजातिगत रूपमा रहने स्वभावको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । छोरो पूर्ण गोर्खा पल्टनमा भर्ती भएको

खुसीमा दुई बोटल रक्सी खाँदै सम्पूर्ण दुःखबाट मुक्त भएको (८७) सपना देख्ने जीते आम निम्नवर्गीय जनजातीय समाजका अभिभावकहरूको प्रतिनिधि पात्र हो ।

मुखिया चलाख, चतुर तथा लोभी स्वभावको धनीमानी व्यक्ति हो । ब्राह्मण जातिको मुखियाले निम्नवर्गीय तथा निम्नजातीय समुदायमाथि अन्याय गर्ने उच्चजातीय वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । भारी बोकेर जीविका गर्ने गुरुङ जातिको जीतबहादुरको परिवार पनि मुखियाको अन्यायमा परेको छ । सफा र सुकिलो मुखिया अहम् भावनाको छ । उसमा लोभीपन यथेष्ट पाइन्छ । पाथी मुरी गरी केही कोदो तथा पैसा दिएको भरमा गरिब जीतेको पैसा र जिन्सी सामानहरू फुत्काउने (८४) प्रवृत्ति मुखियामा रहेको छ । निम्नवर्गीय मानिसको गरिबीमा मीठो बोलेर साथ दिएको बहानामा उनीहरूलाई फसाउन तमसुक बनाएर आफ्नो वशभिन्न राख्ने (४५) ब्राह्मणवादी सोंचको प्रतिनिधित्व मुखियाले गरेको छ । केही दिनको छाक टार्न थोरै सहयोग दिए वापत जीतेजस्तो गरिबबाट त्यसको ब्याजको स्याज लिने सामन्ती प्रवृत्ति मुखियामा रहेको कुरा निम्नलिखित कथांशबाट प्रस्ट हुन्छ :

‘पूर्णेले पैसा पठाएको छ रे’ घुईरो घुईरो कुरा मुखियाको कानमा पुग्यो । त्यसैले दुई वर्षको अवधिमा पहिलो पल्ट साइँला मुखियाले जीतेको आँगनमा पाईला टेक्यो । सावाँ, ब्याज उठाउने, तमसुक फेर्ने वा गतिलो भैसी बाख्रो पाठो लैजाने काम बाहेक जीतेको घरमा मुखियाको काम पर्न गाह्रो हुन्थ्यो (८७) ।

प्रस्तुत कथांशमा वर्गीय समाजमा उच्च जातका मानिसले निम्न जातका मानिसहरूलाई गर्ने गरेको जातीय दमन र शोषणको व्यवहारबारे प्रस्ट पारिएको छ । यहाँ जीतेको छोरा पूर्णेले पठाएको पैसामा मुखियाले आँखा गाडेको छ । सोही पैसाले ऋण तिर्न नसके घरमा पालेको आम्रदानीको स्रोत भैसी वा बाखा पाठा लैजाने मुखियाको स्वार्थी, अत्याचारी एवम् दमनकारी स्वभाव उदाङ्गो पारिएको छ ।

प्रस्तुत कथामा मुखियाको वर्चस्वकारी जातीय चरित्रबाट प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको छ । यसैगरी जीतेको मुखियामा भर पर्ने, उसको व्यवहारमाथि कडा प्रतिरोध नगर्ने तथा उसकै अधीनस्थ भएर जीविका गर्ने चरित्रबाट सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको पाइन्छ ।

(ख) अनावरण

समर्पणको बाटोमा सङ्कलित 'अनावरण' कथामा जातपात, धर्मकर्म र छुवाछुतको परम्पराले मानवसमाज प्रगतिको बाटोमा बढ्न नसक्ने आशय प्रस्तुत गरिएको छ ।

धनञ्जय कथाको प्रमुख चरित्र हो । ऊ जात, धर्म र छुवाछुतको संरक्षक रहने राजनीतिक दलको मतदाता पात्रको प्रतिनिधि हो । कम्युनिष्टले धर्मकर्म, मठमन्दिर र जातपात सबै मास्छन् भन्ने पाठ पढाइएको चरित्र धनञ्जय निकै अन्धविश्वासी छ । ब्राह्मण जातिको धनञ्जयले पूजापाठ गर्ने, सप्ताह सुन्न जाने, एकादशी औंसी नुहाउने, कर्मकाण्ड गर्ने एवम् दान भेटी चढाउने जस्ता कर्महरूलाई प्राथमिकतामा राख्दछ । यस्ता कर्मको फलबाट स्वर्ग प्राप्त हुने कुरामा ऊ विश्वस्त छ । धनञ्जयको चरित्रले फराकिलो विचारधारा नभएका अन्धविश्वासी ब्राह्मण समुदायका मानिसको प्रतिनिधित्व गरेको छ । धनञ्जयको समुदाय हेर्दा उक्त समाज जातपात र छुवाछुतबाट निकै ग्रसित भएको कुरा प्रस्तुत कथाश्रवाणबाट थाहा पाउन सकिन्छ : "हैन बराजु यिनै हातले हजुरलाई कसरी भात पस्केर ख्वाऊँ" कमिनिष्टको बारेमा विभिन्न तर्कवितर्क भइरहेको समयमा जेठो कामीले धनञ्जयसँग पीडा व्यक्त गर्दै भन्यो (४१) ।"

यहाँ धनञ्जयको समाज जातपात र छुवाछुतबाट निकै प्रभावित भएको कुरा बुझिन्छ । धनञ्जय सोही समाजको प्रतिनिधि पात्र हो । ब्राह्मण जाति शुद्ध तथा उच्च जाति भएकाले तल्लो जातिका मान्छेले छोएको खानु हुँदैन भन्ने ब्राह्मणवादी संस्कार यहाँ झल्किएको छ । यस समाजमा तल्लो जातिका जेठो कामीजस्ता पात्रहरू हीनताग्रन्थिबाट ग्रसित रहेको कुरा पनि यहाँ स्पष्ट छ । यसर्थ धनञ्जयले उच्चजातीय पहिचान बनाएका बराजुहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

यस कथाको अर्को पात्र विक्रमले राजनीति र धर्मको बारेमा भाषण गर्दै हिँड्ने नेताको प्रतिनिधित्व गरेको छ । ब्राह्मण जातिको पहिचान बोकेको विक्रम धार्मिक परम्पराभिन्न जातीय रङ घोलेर समाज विकासको आशवासन बाँड्ने नेता हो । विक्रमले संस्कार र परम्परा जोगाउने नारा बोकेको छ । उसले जनतालाई जातपात र छुवाछुतजस्ता कुसंस्कारको भ्रममा मग्ने पारेर भोट सङ्कलन गरी चुनाव जित्न उद्यत रहने नेताको प्रतिनिधित्व गरेको छ । वर्गीय, जातीय तथा आर्थिक स्तरमा निम्न ठानिएका मानिसहरूबीच

सदैव माथिल्लो स्तरमा रहन चाहने ब्राह्मणवादी सौँच विक्रममा रहेको देखिन्छ । फलस्वरूप उसले धर्म र जातिप्रथालाई नारा बनाएर धनञ्जयजस्ता अन्धविश्वासी र सोभा जनतालाई फुस्ल्याएर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने चतुर स्वभाव प्रदर्शन गरेको छ । यो उसको जातीय साभा विशेषता पनि मानिएको छ । विक्रमको छट्टु र चतुर स्वभाव दिइएको कथांशबाट पनि बुझ्न सकिन्छ : “धनञ्जय जस्तै त हुन् मान्छे, उसले मलाई धर्मावतारै ठानेको छ । यसरी भ्रम दिन सफल हुने बेलासम्म हामी कहिल्यै पराजित हुँदैनौं । राजनीति भनेको यै हो (४५) ।”

यहाँ सीधासाधा जनताहरूलाई भावनात्मक छलकपटमा पारी आफ्नो देवत्वकरण गरी सत्तामा पुग्ने वा उच्च पदमा आसीन हुने ब्राह्मणवादी विचारधाराको प्रस्तुति पाइन्छ । यस विचारको प्रतिनिधित्व विक्रमले गरेको छ ।

परासर जनमुखी राज्य संरचनाको निर्माण गर्ने चाहना राखेको राजनीतिक व्यक्तित्वको प्रतिनिधि चरित्र हो । उसले जनतामा भ्रमको खेती गरेर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गर्न चाहन्छ । परासर नामबाट ऊ ब्राह्मण समुदायको सदस्य भएको सङ्केत मिले तापनि उसमा ब्राह्मणवादी चिन्तन चाहिँ भेटिँदैन । उसले जातपात, छुवाछुत र धार्मिक कुसंस्कारको अन्त्य गर्ने लक्ष्य लिएको पाइन्छ । जातपात सबै समान मान्ने तथा धर्मनिरपेक्षताको मान्यता राख्ने परासरले धनञ्जयजस्ता अन्धविश्वासी जनताहरूलाई चेतनशील बनाउनका लागि खट्ने तथा प्रगतिशील चिन्तन राख्ने (४३) ब्राह्मण समुदायका उदार नेताको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

प्रस्तुत कथामा जातीय दृष्टिकोणबाट हेर्दा प्रमुख चरित्रहरू सबै ब्राह्मण समुदायका नै छन् । ब्राह्मणवादी चिन्तनको वर्चस्व रहेको यस कथात्मक संरचनाभित्र विक्रमको प्रभुत्वशाली अर्थ नै अस्तित्वमा रहेको अवस्था देखिन्छ । विक्रमको प्रतिरोध गर्न नसकेको धनञ्जयको प्रतिनिधित्वबाट यहाँ सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको छ । यसैगरी जनतामा भ्रमको खेती गरी सत्तामा पुग्ने विक्रम प्रवृत्तिको विरोध गर्ने परासरको प्रतिनिधित्वबाट विरोधजन्य अर्थको सङ्केत भएको पाइन्छ ।

(ग) एउटा विद्रोह

आजको महाभारत कथामा सङ्गृहीत 'एउटा विद्रोह' कथामा जातीय विषयवस्तु समेटिएको छ । प्रस्तुत कथामा प्रगतिशील समाज निर्माणका लागि जातीय भेदभावको कुसंस्कार अन्त्य गर्नुपर्छ भन्ने आशय अभिव्यक्त गरिएको छ । यहाँ पुष्कर, पुष्करको बाबु र लताजस्ता प्रमुख चरित्रहरूको प्रतिनिधित्वबाट जातीय विभेदको विषय उठाई यसको निकास खोजिएको छ ।

कथाको प्रमुख पात्र पुष्कर माओवादी कार्यकर्ता हो । ऊ आफू ब्राह्मण परिवारको छोरो भए पनि सामाजिक-सांस्कृतिक कुसंस्कारको अन्त्य गर्न चाहन्छ । टाँठोबाठो तथा शिक्षित चरित्र पुष्कर जातीय संस्कारलाई नाघेर अन्तरजातीय विवाह अपनाउने एक ब्राह्मण युवक हो । निकै दोधारमा रुमलिएर अन्ततः सामाजिक सांस्कृतिक जातीय मान्यताको उल्लङ्घन गर्ने पुष्करले प्रगतिशील विचार राख्ने युवकहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । फलस्वरूप ऊ निम्न जातकी एक सक्षम युवती लतासँग विवाह बन्धनमा बाँधिएर जातीय विद्रोहको अभियानमा सहभागी भएको उच्च जातीय चरित्रका रूपमा देखिएको छ । यस कथांशबाट पुष्करको जातीय विद्रोहको प्रतिनिधिमूलक चरित्रबारे बोध हुन्छ : “मानिस-मानिसका बीचको जातिगत विभेद र घृणालाई म सदासदाका लागि भस्म गराउन चाहन्छु (६१) ।”

उल्लिखित अंशमा जातीय रूपमा मानिस मानिसबीचको विभेद र घृणाको वातावरणलाई सदाका लागि उन्मूलन गर्नुपर्दछ भन्ने भाव पुष्करको प्रतिनिधित्वबाट अवगत गराइएको छ । यहाँ पुष्करले उच्च र निम्न जातका सदस्यबीचको वैवाहिक सम्बन्धलाई पनि यस समाजले पचाउने वातावरणको सिर्जना हामीले गर्नुपर्छ भन्ने विचार लतासमक्ष राखेको बुझिन्छ । यसर्थ पुष्कर सामाजिक सांस्कृतिक कुसंस्कारका विरुद्ध लड्ने युवा जनशक्तिको प्रतिनिधि चरित्र हो ।

लता राजनीतिक स्तरमा सचेत, महिला मुक्तिका लागि पार्टीमा होमिएकी, शिक्षित र सक्षम युवती हो । जातिगत रूपमा हेर्दा ऊ निम्न जातकी पात्र हो । उच्च जातको युवक पुष्करको विवाह प्रस्ताव स्वीकार गर्ने लता गाउँकै जेठा कामीकी छोरी हो । जातीय रूपमा मानिस मानिसबीचको भेदभाव अन्त्य गर्ने चाहना राखेकी लताले आफ्नो निर्णय समाजमा

स्वीकृत हुने कुरामा विश्वास लिन सकेकी छैन । दिइएको कथांशबाट यस कुराको पुष्टि भएको छ : “म पनि चाहन्थेँ, तर तपाईं मलाई स्वीकार गर्न सक्नुहुन्न, जातपातको पर्खाल भत्काउन सक्नुहुन्न । . . . तपाईं जातिच्युत हुनुहुन्छ, परिवार, दाजुभाइ र इष्टमित्रबाट बहिष्कृत हुनुहुन्छ (६१) ।”

यहाँ लताले माथिल्लो जातको युवकसँग वैवाहिक सम्बन्ध जोड्दा आइपर्ने कठिनाइको सामना गर्ने निम्नजातीय महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । जातकै कारण मानिस कमजोर र अपहेलित हुनुपर्ने प्रचलन उसलाई मान्य छैन । तसर्थ उसले पुष्करको विवाह प्रस्ताव स्वीकार गरेकी पनि छ । यहाँ लताको चाहना सतप्रतिशत ठीक भए पनि उसले समाजमा ठडिएको जातपातको पर्खाल नाघ्न कत्तिको सम्भव छ ? भन्ने शङ्कास्पद असफलताको भाव पुष्करसँग व्यक्त गरेको कुरा प्रस्ट पारिएको छ ।

ब्राह्मण जातिको पुष्करको बाबु एक शिक्षक हो । ऊ सदैव आफूलाई उच्च र इज्जतदार परिवारको सदस्यका रूपमा स्थापित गर्न प्रयत्नरत रहने पात्रका रूपमा देखिएको छ । . . . कुरामा जातीय भेदभावको विरोध गरे पनि आफ्नै घरमा सो अवसर आइलाग्दा स्वीकार गर्न नसकेर मानसिक छटपटीमा परेको सन्दर्भलाई पनि ‘एउटा विद्रोह’ कथाको पुष्करको बाबु (शिक्षक) का चरित्रमार्फत प्रस्तुत गरिएको छ (उपाध्याय ३०३) । यसको पुष्टि प्रस्तुत कथांशबाट हुन्छ : “भनसुन गरेर केटीलाई छुटाउन सकिन्छ कि ?” अझै पनि पुष्करका बाबुले भिनो आशा राखेका थिए । लामो भूमिका सहित उनले भने - ‘बरु म केटीलाई सबै सम्पत्ति छोडिदिन्छु, त्यसको बिहे अर्केसित गराइदिनुहोस् (६३) ।”

यहाँ पुष्करको बाबुले कट्टर ब्राह्मणवादी विचारधारा राख्ने समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ । सभा समारोहमा जातपात र छुवाछुत अन्त्यको चर्को भाषण गरे तापनि छोरो पुष्करको अन्तरजातीय विवाहलाई उसले स्वीकार गर्न सकेको छैन । उसले सम्पत्तिको लालच देखाएर छोरा बुहारीको क्रान्तिकारी कदमलाई असफल बनाउने तीव्र चाहना राखेको छ । पुष्करको बाबु सामाजिक इज्जतका लागि पनि जातीय मूल्य मान्यताको कठोर पालना गर्नुपर्छ भन्ने समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने चरित्र हो ।

यसप्रकार प्रस्तुत कथामा पुष्करको बाबुको जातीय कट्टर प्रतिनिधित्वबाट प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको छ । जेठो कामीको अपहेलित र कमजोर मानसिकतामा

सन्तुष्ट रहेको चरित्रबाट सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको छ । यसैगरी पुस्कर र लताको जातीय विद्रोहको कदमबाट यहाँ विरोधजन्य अर्थको उत्पादन भएको छ ।

३.३ निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा ढकालका कथामा निहित जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ । जातीय दृष्टिकोणले लेखिएका उनका कथा अत्यन्त न्यून सङ्ख्यामा रहेको पाइन्छ । राजनीतिक परिवेश विधान गरिएका यी कथाहरूमा जाति, धर्म र छुवाछुवातका केही अंशको प्रस्तुति पाइन्छ । पल्टनको जागिरबाट जीवन धान्ने गरिव जनजाति समुदाय, पूजापाठ र धर्मकर्म गर्ने ब्राह्मण समुदाय र छुवाछुतको कुसंस्कारबाट पीडित शुद्र समुदायको जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्थालाई कथामा देखाइएको छ । कथामा ब्राह्मणवादी विचारधाराको प्रभुत्व रहेको छ । यसर्थ प्रचलित सांस्कृतिक संरचनामा आवद्ध कथित उच्च जातका भनिएकाहरूबाट निम्न जातका मानिसहरू हेपिएका छन् । यी कथाहरूमा जातीय विभेदको पर्खाल तोड्ने सशक्त प्रतिरोधी कदमको अभाव छ । 'एउटा विद्रोह' कथाका लता र पुष्करजस्ता प्रतिनिधिमूलक चरित्रहरूले जातीय उत्थानका लागि गरेको कार्य सराहनीय छ । यिनीहरूका माध्यमबाट सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनका लागि लड्ने उदीयमान पुस्ताको पहिचान र प्रतिनिधित्व स्थापित गराइएको छ । ढकालका कथामा जातीय व्यवस्थालाई चुनाव जित्ने माध्यम बनाइएको विषयवस्तु पनि समेटिएको छ । उनका कथामा जातीय समताका नारा लगाएर भावनात्मक छल गरी निम्नजातीय तथा निम्नवर्गीय मानिसहरूबाट भोट तानेर सत्तामा पुगी उनीहरूमाथि नै विभेदकारी शासन गर्ने प्रभुत्वशाली वर्गको तुच्छ व्यवहारको चित्रण गरिएको छ । घनश्याम ढकाल प्रगतिवादी कथाकार भएकाले उनका कथामा वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको चित्रण जति सबल र सक्षम रूपमा भएको छ, जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको चित्रण त्यही रूपमा भएको पाइन्छ । प्रगतिवाद जातीय भेद र जातीय सन्दर्भप्रति उदासीन रहने हुँदा उनका कथामा जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको चित्रण नहुनु स्वाभाविक देखिन्छ ।

चौथो परिच्छेद

घनश्याम ढकालका कथामा लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्व

४.१ विषय परिचय

प्रस्तुत परिच्छेद घनश्याम ढकालका कथामा लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको अध्ययनमा केन्द्रित छ । यसमा लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको सङ्क्षिप्त सैद्धान्तिक सन्दर्भ दिइएको छ । यही सन्दर्भमा आधारित भई घनश्याम ढकालका पाँचवटा कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित कथाहरूमध्ये लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका दृष्टिले सबल रहेका कथाहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यसअन्तर्गत *भरिया र यात्री* कथा कथासङ्ग्रहबाट 'कुलीन घर', *सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद* कथा सङ्ग्रहबाट 'चङ्खमान', *समर्पणको बाटोमा* कथा सङ्ग्रहबाट 'तयारी' र 'अन्धकार', *आजको महाभारत* कथा सङ्ग्रहबाट 'ठेला' र 'वीरेन हाम्रो पारिवारिक सदस्य बनिसकेछ' र *सहिदको सालिक* कथा सङ्ग्रहबाट 'छेलिएको मोर्चा' र 'आखिरी बाटो' गरी जम्मा आठवटा कथाहरू समेटिएका छन् । यस क्रममा लिङ्गीय निर्मितिका आधारमा ढकालका कथामा सिर्जित अर्थ तथा प्रतिरोधी चेतनाको विश्लेषण गर्दै त्यसलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउने कार्य गरिएको छ ।

४.२ लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालका कथाको विश्लेषण

लिङ्गीय अध्ययन सामाजिक सांस्कृतिक अध्ययनको क्षेत्रमा एक स्थापित मान्यता हो । यसअन्तर्गत समाजमा महिला र पुरुषको स्थान, भूमिका र सामाजिक सम्बन्धको खोजी तथा विश्लेषण गरिन्छ । यसमा महिला र पुरुषको भूमिकालाई सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भमा हेरिन्छ । सामाजिक, सांस्कृतिक तथा मनोवैज्ञानिक अवस्था, परिवेश र दृष्टिकोण अनुसार लिङ्गीय अवधारणामा भिन्नता पाइन्छ । फलस्वरूप लिङ्गीय अवधारणाले पुरुष र महिलाको पहिचान र प्रतिनिधित्वको मान्यता निर्धारण गर्दछ । वोल्फ्रेजले विचारधारात्मक रूपमा लिङ्गीय पहिचानको खोजी गर्ने बाटो (वोल्फ्रेज ७४, उद्धृत भट्टराई १०८) का रूपमा लैङ्गिक अध्ययनलाई चिनाएकी छन् । समाजमा व्याप्त लिङ्गीय अवधारणा अर्थात् विचारधारा अनुरूप सो समाजमा पुरुष र महिलाको पहिचान निर्माण भएको हुन्छ । निर्मित पहिचानका आधारमा नै उनीहरूले प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् । लैङ्गिक विभेदको जन्म

सामाजिक सांस्कृतिक कारणले हुने हुँदा यस अध्ययनमा महिला र पुरुषको प्रतिनिधित्व र पहिचान कसरी भएको छ भन्ने कुराको खोजी गरिन्छ (भट्टराई १०८) । पितृसत्तात्मक विचारधाराको वर्चस्व रहेको समाजमा पुरुषहरूको प्रभुत्वशाली पहिचान र प्रतिनिधित्व रहेको हुन्छ भने महिलाहरू उनीहरूको अधीनस्थ हुन्छन् । समाजमा निहित लैङ्गिक सम्बन्ध, लैङ्गिक भूमिका, लैङ्गिक विभेद, पितृसत्तात्मक विचारधारा, लैङ्गिक समतामूलक विचार, नारीवादी दृष्टिकोण आदिका आधारमा पुरुष र महिलाको पहिचान तथा प्रतिनिधित्व निर्धारण भएको हुन्छ । लिङ्गीय सन्दर्भमा अधीनस्थ रहेको वर्गमा प्रतिरोधको चेतना विस्तार हुँदै जाँदा समाज लैङ्गिक समतातर्फ उन्मुख हुन्छ र लैङ्गिक सत्ताधारी प्रभुत्वमा बदलाव आउँदछ । यिनै मान्यताभिन्न रहेर घनश्याम ढकालका कथामा चरित्रहरूको लैङ्गिक सम्बन्ध तथा लैङ्गिक विचारधाराको अध्ययन गरी उनीहरूको लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवस्थाबारे विश्लेषण प्रस्तुत उपशीर्षक अन्तर्गत गरिएको छ ।

४.२.१ लिङ्गीय पहिचानका आधारमा ढकालका कथाहरूको विश्लेषण

घनश्याम ढकालका कथाहरू विशेषतः वर्गीय सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशमा सिर्जना गरिएका छन् । वर्गीय मूल्य मान्यतामा आधारित उनका केही कथाहरूमा लिङ्गीय पक्षको प्रस्तुति पनि पाइन्छ । लिङ्गीय पक्षको प्रस्तुतीकरण गरिएका उनका कथाहरूमध्ये पहिचान र प्रतिनिधित्वका दृष्टिले उल्लेखनीय कथाहरू यहाँ लिइएका छन् । प्रस्तुत शीर्षकअन्तर्गत घनश्याम ढकालका 'भरिया र यात्री', 'सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद', 'समर्पणको बाटोमा', 'आजको महाभारत' र 'सहिदको सालिक' कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित निम्नलिखित कथाहरूको लिङ्गीय पहिचानका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ :

(क) कुलीन घर

भरिया र यात्री कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित 'कुलीन घर'कथामा कुलीन घरको लोभमा परी सम्बन्ध जोडेका कैयौ महिलाहरूको दुःखद अन्त्य भएको यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाहरूको स्थान निकै हेपिएको अवस्थामा रहेको छ भन्ने कुरा कथामा देखाइएको छ । सावित्री कथाकी प्रमुख चरित्र हो । पितृसत्तात्मक समाजमा ऊ विवाहअघि र विवाहपछि दुवै अवस्थामा निकै पीडित महिलाका रूपमा चिनिएकी छ । छोरी

भएका कारण सावित्रीले पढ्न पाएकी छैन । ऊ घाँस दाउरामा अल्झिएर दिन बिताउन बाध्य पारिएकी छ । यसर्थ सावित्रीमा लैङ्गिक विभेदको सिकार बनेकी छोरीको पहिचान रहेको छ । सावित्रीको जीवन बाबु दातारामको मनसाय अनुरूप अगाडि बढेको छ । बाबुकै इच्छा अनुसार मुखियाको सहयोग लिएर सावित्रीको मोलमोलाई सहित उसलाई कुलीन घरमा अन्माउने तयारी भएको कुरा यहाँबाट स्पष्ट भएको छ : “जेठा साहूकी नातिनी दातारामकी छोरी बिहे गर्न हुन्छ । चार जोर खुसीराजीले दिने भएकै छन् । जोड पुऱ्याए पाँचसम्म देलान् नाई’ दातारामको कुलीनताको बखान गर्दै मुखियाले भने (७८) ।”

प्रस्तुत कथांशमा सावित्री लैङ्गिक शोषणमा परेको कुरा प्रस्ट छ । यहाँ उसको निकै अपमान गरिएको छ । उसको मोलतोल गरी केटाको बाबुलाई फकाउने काम लमी मुखियाबाट भएको छ । बृहारीभन्दा पनि उसको दाइजोलाई महत्त्व दिने सामाजिक संरचनाको स्थिति यहाँ रहेको छ । यस सामाजिक संरचनामा सावित्रीलाई महिला भएको कारण मोलमोलाइमा राखिएको वस्तुका रूपमा पहिचान गराइएको छ । लोग्नेको घरमा पनि सावित्रीले अनेकौं लैङ्गिक हिंसाहरू सहनु परेको छ । सावित्री घरमा लोग्ने, सासू र ससुरा सबै सदस्यहरूबाट उत्पीडनमा परेकी छ । सावित्री उक्त घरमा कुनै इज्जत नपाएकी र अपहेलित भएर बसेकी कमजोर पात्रका रूपमा देखिएकी छ ।

भोला सावित्रीको श्रीमान्को भूमिकामा आएको चरित्र हो । खराब आचरण भएको भोला पुरुष भएको कारण परिवार र समाजमा इज्जतका साथ हिँडेको छ । महिलालाई भोग्या मात्र ठान्ने गलत मानसिकताले ग्रसित व्यभिचारी चरित्रको पहिचान भोलामा पाइन्छ । भोलाले श्रीमती सावित्रीलाई कुनै इज्जत दिएको छैन । ऊ श्रीमतीमाथि लैङ्गिक हिंसा गर्ने अपराधी श्रीमान्का रूपमा चिनिएको छ । प्रस्तुतकथांशबाट यो कुरा स्पष्ट भएको छ : “जाँड धोकेर आई हरेक राती भोलाले स्वास्नीलाई पिट्ने गर्थ्यो । कहिलेकाहीं विर्रिएछ भने छोरोलाई उक्साएर बाबु आमाले भन्ने गर्थे - ‘स्वास्नी तह लाउन नसक्ने नामर्द यस्ताले के गरेर खान्छ ? (८०) ।”

यहाँ भोलाको पुरुषार्थको भ्रमलाई महत्त्व दिइएको छ । जाँड रक्सी खाने, परस्त्रीगमन गर्ने र आफ्नी श्रीमतीलाई कुटपिट गर्ने भोलाको पुरुषत्वलाई उसका आमा बाबुले प्रश्रय दिएका छन् । छोरो मान्छेले चाहेको जे पनि गर्दा हुन्छ भन्ने पितृसत्तात्मक रूढीवादी

कुसंस्कार यहाँ अभिव्यक्त गरिएको छ । श्रीमतीलाई कुटपिट गर्ने श्रीमान् नै मर्द हो भन्ने भाव यहाँ पाइन्छ ।

भोलाका बाबु आमा दुवैले पितृसत्तात्मक शासन व्यवस्था लादेर बुहारी कजाउने सासू ससुराको पहिचान बनाएका छन् । उनीहरू महिलाको इज्जत नगर्ने, पुरुषलाई नै सर्वेसर्वा मान्ने तथा अनेक रीतिरिवाज परम्पराको अनुसरण महिलाले मात्र गर्नुपर्छ भन्ने जस्ता रुढीग्रस्त मान्यताबाट ग्रसित (८०) पात्रका रूपमा देखिएका छन् । उनीहरू बुहारी सावित्रीलाई लैङ्गिक उत्पीडनमा पार्ने सामन्ती विचारधाराका चरित्रहरू हुन् । यसैगरी सावित्रीको बाबु दाताराम पनि पुरुषप्रधान समाजको मान्यताअनुरूप चल्ने एक सदस्य हो । छोरीको जिन्दगीभन्दा धन सम्पत्तिलाई ठूलो मान्ने स्वभाव उसमा रहेको छ । दातारामले छोरीलाई कुलीन घरमा अन्माएर उसको खुसीसँग खेलवाड गरेको छ (८१) । सावित्रीको घरजम कुलीन घरमा गरिदिएर आफ्नो पुख्यौली रवाफ जोगाएको अनुभूति दातारामले गरेको छ । दाताराममा छोरीचेलीको मर्म नबुझ्ने तथा लैङ्गिक विभेदकारी दृष्टिकोण राख्ने बाबुको पहिचान रहेको छ ।

प्रस्तुत कथामा पितृसत्तात्मक विचारधारा राख्ने समूहको सशक्त उपस्थिति रहेको पाइन्छ । लैङ्गिक रूपमा पिछडिएकी सावित्री जस्ता चरित्रको ज्ञान र शक्तिलाई यहाँ कुनै पनि मूल्य दिइएको छैन ।

(ख) चङ्खमान

‘चङ्खमान’ सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित कथा हो । महिलाहरूलाई अवहेलनामा पारिएको प्रस्तुत कथामा लैङ्गिक हिंसाको घटना उद्घाटन गरिएको छ । चङ्खमान उदण्ड स्वभावको एक गाउँले युवक हो । २५ वर्षको उमेरमा प्रवेशिका उत्तीर्ण गर्ने चङ्खमान पञ्चायतकालीन मण्डले पहिचानको चरित्र हो । महिलाको इज्जत नगर्ने तथा उनीहरूलाई वस्तुकरण गर्ने चङ्खमानमा लैङ्गिक उत्पीडनकारी प्रवृत्ति देखिन्छ । उसले बाबु आमा, श्रीमती र छरछिमेकमा आफ्नो पुरुषार्थ छाँटेर हिँड्नुलाई सर्वोपरि महत्त्व दिएको छ । “चलाख र ठुलो मान्छे हुन रक्सी पिउनु जरुरी छ (१०)” भन्ने अन्धविश्वास उसमा रहेको छ । पुरुष हुनाले परिवार तथा समाजमा मनपरी गर्दै हिँडेको चङ्खमानले लैङ्गिक अहम्को व्यवहार प्रदर्शन गरेको छ । कथाको यस अंशबाट

चङ्खमानको लैङ्गिक अहम्युक्त पहिचानबारे प्रस्ट हुन सकिन्छ : “उसका बज्रमुक्काहरू कहिलेकाहीं आफ्नै स्वास्नीमाथि बज्रन पुग्थे भने कहिले चउमा चरिरहेका भैंसीमाथि बज्रन्थे । बढी भएको बल तह लगाउनु, पुरुषार्थ प्रदर्शन गर्नु र छरछिमेकमा हैकम जमाउनु गरी रक्सीको सेवनबाट उसलाई तीनवटा फाइदा हुन्थे (१०) ।”

यहाँ पितृसत्तात्मक उन्मादले मात्तिएको चङ्खमानको मोटो बुद्धियुक्त व्यवहार प्रस्ट देखिएको छ । उसले पुरुषार्थ कमाउन रक्सी सेवन गर्नुलाई महत्त्व दिएको छ । महिलाहरूलाई मान्छे नगन्ने चङ्खमानले श्रीमतीलाई दिनुपर्ने माया र इज्जत दिएको छैन । उसमा आफ्नो मुढेबलको प्रदर्शन गर्न श्रीमतीलाई कुट्ने स्वभाव रहेको बुझिन्छ । चङ्खमानले श्रीमती र भैंसीलाई एउटै दाँजोमा राखेर हेरेको कुरा यहाँबाट बुझिएको छ । ‘चङ्खमान’ को चङ्खमान पनि पञ्चायती युगको एकजना निकृष्ट मण्डले प्रवृत्तिको जागिरे हो जसले बहिनी बनाएर राखेकी दीपाको सम्पत्ति मात्र खाँदै अन्त्यमा उसैलाई भारतमा लगी बेचेर समेत पैसा खान्छ (पाण्डेय १३२) । यसर्थ श्रीमती, आमा र बहिनीजस्ता नारीहरूलाई शोषण र उत्पीडनमा पार्ने चङ्खमानलाई लैङ्गिक उत्पीडनकारीको पहिचान दिइएको छ ।

चङ्खमानकी श्रीमती लोग्ने र सासूबाट पीडित महिला हो । पितृसत्तात्मक संस्कारको मारमा परेकी उसले कथामा कुनै पहिचान पाएकी छैन । उसलाई कुनै नाम समेत दिइएको छैन । चङ्खमानसँगको सम्बन्धबाट चिनाइएकी ऊ बच्चा जन्माउने मोसिनसरह भएकी छ । सासूबाट पाँच-पाँचवटी छोरी पाउँदासम्म एउटा छोरो पाउन नसक्ने (११) भन्ने जस्ता वचनवाण सहन बाध्य भएकी उसमा एक अपहेलित बुहारीको पहिचान पाइन्छ । चङ्खमानकी आमामा भने पितृसत्तात्मक लैङ्गिक विभेदकारी संस्कारको पालना गर्ने सासूको पहिचान पाइन्छ ।

दीपा सीधासाधा बालविधुवाको पहिचान भएकी चरित्र हो भन्ने कुरा निम्नलिखित कथांशबाट स्पष्ट पारिएको छ :

मावलीतिर विहावारी फुक्ने अलि टाढाको साइनो पर्ने एउटी टुहुरी केटी थिई । उसको नाम दीपा थियो । बिहे भइसकेको थियो । केटाकेटी भइसकेका थिएनन् तर बस दुर्घटनामा उसको लोग्ने मरेपछि ऊ एकलै परी । चङ्खमानले उसलाई बैनी

भन्ने गथ्यो । “कठै विचरा कसरी दिन काट्छे कसैको सहारा नभएपछि ?” आमाको भनाइले चङ्खमानलाई बैनी उद्धारको कर्तव्यले झकझकायो (१३) ।

उल्लिखित कथांशमा दीपा लैङ्गिक रूपमा महिला भएकै कारण समाजमा कमजोर, अबला र बेसहारा बनेको कुरा स्पष्ट छ । बस दुर्घटनामा श्रीमानको मृत्यु भएपछि ऊ बालविधुवा हुन पुगेकी छ । गाउँ समाजमा ‘बिचरी’ बनेकी छ । चङ्खमान र उसकी आमाको दुष्ट प्रवृत्ति नबुझेर चङ्खमानसँग वैवाहिक सम्बन्ध जोड्ने दीपा लैङ्गिक हिंसामा परेकी छ । चङ्खमानको लैङ्गिक शोषण र उत्पीडनमा फसेकी दीपा आफ्नो सम्पत्तिका साथै जिन्दगी नै लुटाउन बाध्य भएकी (१५) अबोध महिला हो । दीपाको यस चरित्रबाट उसमा समाजबाट अपहेलित एक सोभी र अज्ञानी महिलाको पहिचान पाइन्छ ।

प्रस्तुत कथामा चङ्खमानजस्ता उद्वण्ड प्रवृत्तिका मानिसहरूको पितृसत्तात्मक तन्त्रको हालीमूहाली रहेको छ । पितृसत्तात्मक अहम्भिन्न दीपाजस्ता महिलाहरू उत्पीडनमा परेको मार्मिक यथार्थ यहाँ पाइन्छ ।

(ग) तयारी

समर्पणको बाटोमा कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित ‘तयारी’ कथामा श्रमिकहरूको जीवनभित्रको व्यथाको प्रस्तुति पाइन्छ । गरिब परिवारमा जन्म लिएका छोरीहरूको वैवाहिक जीवन प्रवेशको तयारी अवस्था नै परिवारका लागि तनावमय हुने यथार्थ कथामा समेटिएको छ ।

टुकलाल एक गरिब पुरुष पात्र हो । सामान्य खेती किसानीबाट गुजारा गर्ने टुकलाल छोरीको बिहे गरिदिने कर्ममा जुटेको छ । परिवारमा टुकलालले घरमुलीको पहिचान पाएको छ । घरव्यवहार धान्ने, साहुको ऋण तिर्ने, छोरीको बिहे गर्ने लगायतका सम्पूर्ण जिम्मेवारी टुकलालले बहन गर्नु परेको छ । समाजमा प्रचलित लैङ्गिक सम्बन्धका कारण टुकलालले यी जिम्मेवारी निभाउनु उसको दायित्व मानिएको छ । बाबुको पहिचानमा उपस्थित टुकलालको भूमिकाबाट उक्त कथात्मक सामाजिक संरचनाका निम्नवर्गीय छोरीचेलीको अपहेलित स्थितिलाई यसरी देखाइएको छ :

टुकलाल भ्रमक साँभ परिसकेपछि मात्र घर आइपुगयो । आँगनमा पाइला टेक्ने बित्तिकै उसले बत्ताएको शरीर पिँडीमा बस्न हतारिएको थियो । पिँडीमाथि पुग्न जम्मा तीनवटा सिँडी चढ्नुपर्दथ्यो, तर उसले दुइटा मात्र बडो मुस्कलले चढ्यो र त्यहीँबाट खाँबोको अडेस लिएर लखेटो थर्कटीमाथि थचक्क बस्यो । उसको कृशकाय भोकले मात्र होइन थकाइले पनि लखतरान परेको थियो । आँखा वरिपरि पहेँला फाल्सा गोलाकार बन्दै थिए (६१) ।

यहाँ टुकलाल छोरीका लागि योग्य वर खोज्दै हिँडेको र निराश भएर फर्किएको कुरा बुझिएको छ । गरिब परिवारमा जन्मिएका छोरीहरूको बिहेवारी हुन निकै कठिन अवस्था रहेको कुरा यहाँ स्पष्ट भएको छ । बिहे गर्न ढिला हुँदा गाउँघरमा छोरीचेलीहरू तिरस्कृत हुनुपर्ने तथा जन्मघरमा पनि बोभ्र हुनपुग्ने लैङ्गिक हिंसाको तीतो यथार्थको उद्घाटन गरिएको छ ।

गोमती टुकलालकी श्रीमती हो । श्रीमती तथा आमाको लैङ्गिक सम्बन्धमा बाँधिएकी गोमतीमा एक निम्नवर्गीय स्वास्नीमान्छेको पहिचान रहेको छ । घर गुजारा धान्ने, छोरीको बिहे गर्ने र साहुको ऋण तिर्नेजस्ता कामहरू पूरा गर्न श्रीमान टुकलाललाई आड भरोसा दिने महिलाको रूपमा गोमती देखिएकी छ । गोमती महिला भएको कारण श्रीमान टुकलालको सेवा गर्नुलाई सामान्य तथा स्वाभाविक ठान्ने पात्र हो । श्रीमती, आमा र गृहणी आदि पहिचानका साथ भूमिका निभाउन सक्रिय पात्र गोमती छोरीको घरजम गरिदिने जिम्मेवारी पूरा गर्नमा पनि चिन्तित रहेको कुरा यहाँबाट स्पष्ट भएको छ : “कुरा मिल्यो त ?” गोमतीले मुटु ढुकढुक पाउँदै सोधी (६१) ।”

उल्लिखित कथांशमा छोरीको लागि टुकलालले योग्य वर भेटेको खबर सुनाओस् भन्ने आसमा घर बसेकी गोमतीले आफ्नो श्रीमानसँग राखेको जिज्ञासा अभिव्यक्त भएको छ । यहाँ वर्गीय तथा लिङ्गीय विभेदयुक्त समाजमा महिलाको स्थिति दयनीय भएको कुरा गोमतीको ढुकढुकीबाट बुझ्न सकिन्छ । महिला भएकै कारण गोमती र उसकी छोरी (दुवै) लैङ्गिक रूपमा पिछडिएका छन् । छोरीको घरजम गरिदिन नसकेकोमा गोमती निकै चिन्तित भएकी छ ।

कथामा टुकलाल र गोमतीकी छोरीलाई कुनै पहिचान दिइएको छैन । गौण रूपमा उपस्थित गराइएकी यस पात्रलाई नाम नै दिइएको छैन । उसमा निम्नवर्गीय परिवारमा जन्मिएकी राम्रो पालनपोषण र लेखपढको वातावरण नपाएकी छोरीको पहिचान पाइन्छ । उसले समाजमा गरिब परिवारकी छोरीले भोग्नुपर्ने पीडादायी अवस्थाको स्थितिबोध गराएकी छ । गरिबका छोरीहरूको घरजम गर्नु निकै अप्ठेरो परिस्थिति भएको तितो यथार्थ उसको पहिचानभित्र समेटिएको छ । ऊ गरिब छोरीचेलीको जीवनलाई दाइजोसँग साटेर सम्बन्ध जोड्ने परम्पराबाट समाजमा महिलाहरूले अपमान सहनु परेको सत्य भोग्ने चरित्र हो । प्रस्तुत कथांशबाट यो सत्य उद्घाटन गरिएको छ : “के को मिल्थ्यो ? दराज, सोफा सेट, पाँच जोर ताउला गाग्री, सासू ससुरालाई एक-एक तोला सुनको सिक्री, पलड, घडी र टेप चाहियो रे ! घर खेत गरे पनि नपुग्ने; उनीहरू सम्पत्तिसँग बिहे गर्न चाहन्छन्, केटीसँग होइन (६१) ।”

यहाँ टुकलालले दाइजोका कारण छोरीको बिहेका लागि योग्य वर पाउन नसकेको कुरा प्रस्ट भएको छ । निम्नवर्गीय परिवारका छोरीहरूलाई दराज, गाग्री, ताउला, पलड, सुनचाँदी आदि जिन्सीसँग तुलना गरी ती वस्तुभन्दा पनि उनीहरू सस्तो भएको ठान्ने अति निन्दनीय कुसंस्कारबाट ग्रसित समाजको चित्र यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । तसर्थ टुकलालकी छोरी केटीभन्दा पनि दाइजोको लेखाजोखागर्ने सामाजिक संरचनाभित्र लैङ्गिक शोषणमा परेकी चरित्र हो ।

प्रस्तुत कथामा पितृसत्तात्मक विचारधाराको प्रबलता पाइन्छ । विभिन्न प्रथा (दाइजो) का नाममा महिलाहरूलाई लैङ्गिक शोषण, दमन र हिंसामा पार्ने वर्चस्वकारी ज्ञान र शक्तिबाट गोमतीको परिवार लैङ्गिक शोषणमा परेको देखिन्छ ।

(घ) अन्धकार

सर्मपणको वाटोमा कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित ‘अन्धकार’ कथामा किसान परिवारको विषयवस्तु समेटिएको छ । काशीनाथ एक निम्नवर्गीय किसान चरित्र हो । रक्सी खाएर रात परेपछि मातेर घर आउने उसको खराब बानी छ । आफ्नो खराब बानीबाट घर परिवारमा पर्न जाने असरतर्फ उसको चासो देखिँदैन । पुरुषप्रधान विचारधाराको वर्चस्व रहेको समाजमा काशीनाथले आफू पुरुष हुनुको अहम् प्रदर्शन गरेको छ । श्रीमतीको भावना बुझेर

उसको सरसहयोग गर्नेतर्फ काशीनाथको ध्यान गएको छैन । किसान भइकन घर परिवारमा मिलिजुली काम गर्नुको साटो श्रीमतीलाई काममा जोताउने काशीनाथ लैङ्गिक दमनकारी पहिचानको चरित्र हो । निम्नलिखित कथांशबाट काशीनाथको पहिचान गर्न सक्दछौं :

‘आज पनि मल बोकेनौ तिमीहरूले ?’ आँगनमा पाइला राख्ने बित्तिकै काशीनाथको दुर्वासा आवाजले युद्धग्रस्त घरको वातावरणलाई सतर्क बनायो । बिरालाको आवाजले मुसाहरू चुपचाप दुलोभिन्न पसेभैँ केटाकेटी आ-आफूमा लेपसिए र सुत्ने तरखरमा लाग्न थाले । थोरै मात्र लर्बराएको उत्तेजक स्वर सुन्नेबित्तिकै बाबुको व्यवहार कडा हुनेछ भन्ने कुराको आभास उनीहरूले पहिल्यै पाइसकेका थिए । . . . अब काशीनाथको प्रचण्ड क्रोधको सामना गर्नेमा उसकी स्वास्नी एकलै भई (६८) ।

यहाँ काशीनाथको पुरुष अहङ्कार छर्लङ्ग देखिएको छ । उसले दुर्वासाको रूप धारण गरेर घर परिवारलाई आफ्नो कब्जामा लिएको कुरा यहाँबाट बुझिन्छ । घरको काम अनि खेतबारीको काम सबै श्रीमतीले नै गरिोस् भन्ने पितृसत्तात्मक विचारबाट ऊ परिचालित छ । श्रीमतीलाई चौबीसै घण्टा काममा जोतिने मेसिन ठान्ने शोषक प्रवृत्ति काशीनाथमा रहेको छ । श्रीमतीलाई काम गर्ने आदेश दिने अनि आफूचाहिँ मातेर हिँड्ने हैकमवादी सोच राख्ने अहङ्कारी पुरुषको पहिचान काशीनाथमा पाइन्छ । मध्यपानको लतमा लागेको छोरो प्रेमनाथको कोरिया जाने प्रस्तावमा उसको पुरुषार्थ देख्ने काशीनाथ लैङ्गिक विभेदकारी विचारधाराबाट ग्रसित चरित्र हो ।

काशीनाथकीश्रीमतीलाई कथामा कुनै नामले सम्बोधन गरिएको छैन । तसर्थ ऊ पहिचानहीन चरित्र हो । घरव्यवहार धान्नु, छोराछोरीको हेरविचार गर्नु, लोग्नेको दुर्व्यवहार सहनु र उसको आदेश पालन गर्नु काशीनाथकी श्रीमतीको जीवनशैली हो । उसले काशीनाथबाट काममा चाहेको जति सहयोग पाउन सकेकी छैन । ऊ प्रायः एकलै एकलै काम भ्याउने तर सम्पत्ति र उब्जनीमा अलिकति पनि स्वामित्व नपाएकी चरित्र हो । महिला भएकै कारण स्वामित्वको अधिकार उसमा छैन । आफ्नो दुःखको प्रतिफल काशीनाथले खलाबाट नै बोचिदिँदा पनि ऊ सहेर बस्न बाध्य भएकी छ । उसमा लैङ्गिक शोषण दमन खेपेर बाँच्ने स्वास्नीमान्छेको पहिचान रहेको छ । घर तथा खेतबारी सबैतिरको काम ऊ एकलैले भ्याउनुपर्ने बाध्यता रहेको कुरा यहाँ प्रस्ट पारिएको छ :

‘एक खेप मल लैजाँदा दिन जान्छ । म एकलीले मल लैजाऊँ कि घर सिहारुँ ? अब त्यही बानी छोराछोरीलाई पनि सिकाए भयो . . . ।’ लोग्नेमाथि तीव्र कटाक्ष गर्दै स्वास्नीले जवाफ दिई । ऊ भित्रभित्रै रिसले मुर्मुुरिएकी थिई, तर त्योभन्दा बढी लोग्नेको बानीबाट आहत भएकी थिई (६८) ।

उल्लिखित कथांशमा काशीनाथकी श्रीमतीको सहाराविहीन अवस्था र श्रीमान्को खराब बानीप्रतिको असन्तुष्ट स्वर व्यक्त गरिएको छ । ऊ काशीनाथबाट पूर्ण रूपले लैङ्गिक शोषणमा परेकी छ । ऊ काशीनाथको काम गर्ने यन्त्र सरहको अपमानित जीवन जिउन बाध्य भएकी छ । घरव्यवहारतिर वास्ता नदिई मातेर हिँड्ने श्रीमान् काशीनाथको खोक्रो पुरुषार्थबाट ऊ आहत भएकी छ । श्रीमान्को आदेश, धम्की र दुर्व्यवहार सहने ऊ लैङ्गिक दमनमा परेकी निम्नवर्गीय किसान महिला हो ।

प्रस्तुत कथामा पुरुष वर्चस्वको एकतन्त्री शासन व्यवस्थाका कारण काशीनाथको परिवार अन्धकारमय बन्न पुगेको छ ।

(ड) ठेला

आजको महाभारत कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित ‘ठेला’ कथामा वर्गीय विषयवस्तुभित्र लैङ्गिक पक्षको पनि उद्घाटन गरिएको छ । अनन्त कथाको पुरुष चरित्र हो । स्वास्नी र छोराछोरी पालनका लागि अनन्तले निकै मिहिनेत गरेको छ । अनन्तले होटल खोल्ने, पार्टीको काम गर्ने, फर्निचरमा मजदुर काम गर्ने लगायत ठेलामा तरकारी बेच्ने काम समेत गरेको छ । तरकारी बेच्दा अनन्तले आफ्नो पहिचान नै गुमाउनु परेको (१) पीडा पनि सहेको छ । सामान्य जीवन बाँच्नका लागि अनन्तले निकै परिश्रम गरेको छ । यस क्रममा उसले श्रीमती तुलसाको सरसल्लाह लिने गरेको पनि पाइन्छ । अनन्त श्रीमती र छोराछोरीप्रति जिम्मेवार अभिभावकको पहिचानमा उपस्थित चरित्र भएको कुरा यस कथांशबाट बुझिन्छ : “कहाँ राख्ने यो केटाकेटी ?” एक पटक अनन्तको मन हतासमा भताभुङ्ग भयो र बेथितिले दौड्न थाल्यो । अन्धकारले धर्तीमाथि साम्राज्य जमाए पनि तलको बजारमा बिजुली बत्ती बलिरहेका थिए । उसलाई तारा चिमचिम गरिरहेको आकाशको एउटा चोइटो अन्धकार धर्तीमाथि खसेजस्तो लाग्यो (२) ।”

यहाँ अनन्तले आफ्नो पारिवारिक जिम्मेवारीलाई गम्भीर भएर निभाउन प्रयास गरेको कुरा बुझिएको छ । दुई छाक पेटभरी खान, छोराछोरी पढाउन तथा बूढाबूढी खुसीसाथ रहनका लागि बजारतिर कोठा लिएर केही काम गर्ने विचार अनन्तमा आएको छ । अनन्तमा परिवारप्रति जिम्मेवारी र सम्मानको भाव रहेको कुरा स्पष्ट भएको छ । सामाजिक सांस्कृतिक परम्परा अनुसार अनन्त पुरुष भएका कारण उसले आफूलाई परिवारको एक मूल सदस्य ठानेको छ । अनन्तमा पुरुष हुनुको अहम् कतै पनि देखिँदैन । श्रीमती तुलसा र अनन्तबीचको सम्बन्ध सुमधुर रहेको छ । अनन्तमा लैङ्गिक समतालाई महत्त्व दिने निम्नवर्गीय पुरुषको पहिचान रहेको छ ।

तुलसा अनन्तकी श्रीमतीको भूमिकामा आएकी महिला चरित्र हो । तुलसा स्वाभिमानी, परिश्रमी र जिम्मेवार महिलाको पहिचान बनाएकी चरित्र हो । तुलसा घर परिवार पाल्न र छोराछोरी पढाउन श्रीमान् अनन्तसँगै काममा संलग्न हुने महिलाका रूपमा देखिएकी छ । परिवारमा उसको लैङ्गिक उपस्थिति सम्मानजनक छ । श्रीमान् अनन्तबाट उसले साथ र सहयोग पाएकी छ । श्रीमान्सँगै काममा बराबरी जुट्ने तुलसालाई समाजबाट चाहिँ कमजोर वर्ग (महिला) को हैसियत मिलेको छ । पुरुषप्रधान समाजमा महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोण नै फरक छ । साहुले पैसा चुक्ता गराउन खोज्दा पनि तुलसालाई वास्ता नदिएर अनन्तलाई खोजेको (६) छ । परिवारमा घरको मुली लोग्नेमान्छेलाई नै मान्ने पितृसत्तात्मक परम्पराभित्रको लैङ्गिक हेपाइबाट तुलसा पनि अछुतो रहेकी छैन । व्यवहार चलाउन निकै गाह्रो भएको बेला दाजुबाट सहयोग लिई परिवार धान्न तत्पर रहने पात्र तुलसा एक जिम्मेवार महिला हो । दाजुको व्यवहार सोचे अनुरूप नपाएपछि त्यहाँबाट फर्किने तुलसामा स्वाभिमानी महिलाको पहिचान पाइन्छ । माइतमा हुने खानेकी छोरी (५) भए पनि अनन्तसँगको सौहार्दपूर्ण सहयात्रामा खुसी भएकी तुलसा लैङ्गिक रूपमा सशक्त, जिम्मेवार र परिश्रमी महिला भएको कुरा निम्नलिखित कथांशबाट स्पष्ट भएको छ :

अब उनीहरू मूल सडकबाट निकै भित्र पर्ने एउटा साँगुरो कोठामा सरे । गुजाराको निमित्त मजदुरी गर्नुबाहेक उनीहरूसँग अर्को विकल्प थिएन । भोलिसम्म पनि होइन काम आजै चाहिएको थियो । सयौं ठाउँमा प्रयत्न गर्दा घर निर्माण गर्ने ठेकेदारले काममा लगाउने भयो । अनन्त ढुङ्गा बोक्ने र फोर्ने काममा भर्ती भयो भने तुलसाले सिमेन्टीका बोरा बोक्ने काम पाई (६) ।

यहाँ समाजले महिला भनेर लैङ्गिक विभेदको दृष्टिले हेर्ने परम्परा रहे तापनि तुलसाको लैङ्गिक भूमिका सशक्त र जिम्मेवार सदस्यका रूपमा रहेको कुरा देखाइएको छ । तुलसा पारिवारिक जीवनयात्राको मोडमा आएका हरेक कठिनाइसँग जुधेर निकास खोज्ने दृढ चरित्रका रूपमा चिनिएकी छ । श्रीमान् अनन्तसँग सुमधुर लैङ्गिक सम्बन्धमा रमाएकी तुलसा पारिवारिक जिम्मेवारी वहन गर्ने महिला हो । तुलसा र अनन्तबीच एकअर्कामा सहयोग र सम्मानको भाव रहेको छ । तुलसा श्रीमान्सँग आश्रित हुने परम्परावादी श्रीमती नभई घरव्यवहार धान्न आफ्नो बलबुताको सक्दो प्रयोग गर्न तत्पर रहने महिला पात्र हो । श्रीमान्श्रीमती एकअर्काका परिपूरक भएर घरव्यवहार धान्न क्रियाशील रहने एक साधारण गरिब श्रीमतीको पहिचान तुलसामा पाइन्छ ।

तुलसाको दाजु धनसम्पत्तिको रवाफ देखाउने असहयोगी चरित्र हो । उसमा धनी पुरुष हुनुको दम्भ रहेको छ । उसमा लैङ्गिक विभेदयुक्त विचारधारा प्रबल रहेको देखिन्छ । उसले अनन्तलाई पुरुष भएर पनि गरी खान नसक्ने नामर्दको रूपमा हेरेको छ । तुलसालाई महिला भएको कारण कमजोर मनस्थिति भएकी बहिनी ठानेको छ । छोरीचेली हुनुको नाताले तुलसालाई मात्र केही सहयोग गर्न सकिने (५) भेदभावजन्य व्यवहार प्रदर्शन गरेको छ । तुलसाको दाजुमा लैङ्गिक विभेदकारी दृष्टिकोण रहेको छ । उसले महिलालाई कमजोर र आश्रित ठान्ने पुरुषको पहिचान बनाएको छ ।

प्रस्तुत कथामा तुलसाको दाजु र साहू जस्ता पात्रको लैङ्गिक पहिचान हेर्दा उक्त समाजमा विभेदकारी ज्ञान र शक्तिको बाहुल्य रहेको देखिन्छ । अनन्त र तुलसाको भूमिकाबाट लैङ्गिक समानताको आह्वान गरिएको बुझिन्छ ।

(च) वीरेन हाम्रो पारिवारिक सदस्य बनिसकेछ

आजको महाभारत कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित 'वीरेन हाम्रो पारिवारिक सदस्य बनिसकेछ' कथामा जनयुद्धकालीन सेरोफेरो समेटिएको छ । कथामा हिमा, बद्रीप्रसाद र वीरेन जस्ता चरित्रको भूमिका रहेको छ ।

हिमा एक सामान्य गृहणी हो । बद्रीप्रसादकी श्रीमतीका रूपमा परिचित हिमा बहिर्मुखी तथा सहयोगी स्वभावकी छ । सामाजिक परिवर्तनका लागि क्रान्तिको बाटो रोजेका

वीरेनजस्ता योद्धाको सहयोग गर्ने हिमा निस्वार्थी मनकी महिला हो । हिमा साधारण गाउँले महिलाहरूभैँ सरल पारिवारिक जीवन बिताउने पात्र हो । श्रीमान् बद्रीप्रसादबाट उसले लैङ्गिक उत्पीडन चाहिँ भोग्नु परेको छैन तर पितृसत्तात्मक विचारधाराको प्रभुत्व रहेको समाजमा उसले महिला हुनुको विभेदकारी व्यवहार स्वयम् श्रीमान्बाट पनि पाएकी छ । हिमा पुरुषप्रधान समाजले तोकका लैङ्गिक विभेदकारी भूमिकाहरूनिभाउनुपर्ने बन्धनभित्र परेकी पात्र हो । निम्नलिखित कथांशबाट हिमाको लैङ्गिक पहिचानबारे जान्न सकिन्छ :

‘भान्सा तयार भयो दुवैजना आए हुन्छ’ बातचितकै अवस्थामा मेरी श्रीमती हिमाले खान बोलाई । उसले थुप्रै कुरा सहन सक्थी, तर भान्सा कुराएको सहन सक्दैनथी । ‘कति दुःख गरी आगोमा पोलिएर पकाउनु छ, अब समयमा खान नआउने’ अधिपछि उसले आफ्नो तीर सोभै मतिर सोभ्याउन कति आइतबार मान्दैनथी (७१) ।

यहाँ हिमाको लैङ्गिक अवस्थिति घर व्यवहारभित्र सीमित रहेकी महिलाका रूपमा देखिएको छ । हिमाले महिलालाई भान्से बनाएर कुर्न लगाउने परम्परावादी चलनको पालन गरेकी छ । ऊ पुरुषले नखाँदै महिलाले खाना खाएमा पाप लाग्छ भन्ने खालका पितृसत्तावादी रीतिरिवाजको प्रभाव भोग्न बाध्य भएको देखिन्छ । यस व्यवहारबाट ऊ लैङ्गिक शोषणमा परेको बुझिन्छ । भान्सा कुरुवा हुन मन नलागे पनि हिमाले बारम्बार दोहोरिने बद्रीप्रसादको उक्त व्यवहारलाई सहेकी छ । यस सम्बन्धमा श्रीमान्सँग प्रतिवाद गर्दा पनिहिमाको आवाजलाई कुनै महत्त्व दिइएको छैन । हिमामा कठोर लैङ्गिक उत्पीडन भोगेकी नभई नजानिँदो तरिकाले लैङ्गिक शोषणको मारमा परेकी महिलाको पहिचान पाइन्छ ।

बद्रीप्रसाद एक पुरुष पात्र हो । बद्री श्रीमती र छोराछोरीप्रति उत्तरदायी रहेको छ । उसले घरमुलीको जिम्मेवारी तथा अधिकार बहन गरेको छ । बद्रीले महिला (श्रीमती) प्रति शोषण, दमन र उत्पीडनकारी व्यवहार नगरे तापनि उसमा पितृसत्तात्मक विचारधाराको केही प्रभाव परेको देखिन्छ । महिलाहरू घर परिवारभित्र सीमित रही पुरुषको अनुशासनभित्र रहेर खुसीसाथ जीवन बिताऊन् भन्ने चाहना राख्ने पुरुषको पहिचान बद्रीप्रसादले बनाएको छ । कथाको यस अंशबाट उसको पहिचानबारे स्पष्ट हुन सकिन्छ : “असजिलो मान्नु पर्दैन, त्यो त मेरो माया मात्र हो । एक दिन भुल्केर महिनौंसम्म हराउनु छ अनि खतरै खतरा छ

हिंङ्गन पनि . . .' हिमाले वाक्य पूरा गरिन । यस्तो भावना उसले कसरी व्यक्त गर्न सकी मलाई औधी नमज्जा लाग्यो (७२) ।”

यहाँ बढीले वीरेनप्रति हिमाको आत्मीयतालाई अलि बढी भएको ठानेको छ । हिमाले वीरेनलाई आफ्नै घर परिवारको सदस्यलाई भैं आत्मीयता देखाएकी छ । हिमाले मात्र नभई छोराछोरी र केही हदसम्म बढीमा समेत वीरेनप्रति यो आत्मीयता रहेको छ तर हिमाको यो व्यवहार बढीलाई असहज लागेको स्थिति यहाँ प्रस्तुत भएको छ । बढी श्रीमतीलाई स्वतन्त्र भएर बोलेको हेर्न नचाहने पुरुषको रूपमा चिनिएको छ । श्रीमतीले भातभान्सा गर्ने, जूठोभाँडो गर्ने, श्रीमान्को सेवा गर्ने तथा पाहुनाको सत्कार गर्नेजस्ता परम्परागत रीतको मात्र पालन गर्नुपर्छ भन्ने भित्री मनसाय बढीमा रहेको बुझ्न सकिन्छ । बढीप्रसाद महिलालाई बाहिरको वातावरण बुझ्ने, नयाँनयाँ कुराहरू सिक्ने, घरबाहिरका साथीभाइसँग कुराकानी गर्ने व्यवहारहरूबाट टाढै राख्नु ठीक हुन्छ भन्ने पुरुषप्रधान मान्यताबाट ग्रसित चरित्रका रूपमा देखिएको छ । श्रीमतीका लागि श्रीमान्बाहेक अन्य पुरुषहरू परपुरुष नै हुने र उनीहरूसँग आत्मीय व्यवहार देखाउनुलाई सत्य नठान्ने पितृसत्तात्मक विचारधाराका पुरुषको पहिचान बढीप्रसाद चरित्रमा पाइन्छ । बढीप्रसादले हिमाले वीरेनसँग गरेको कुरालाई फाल्नु मानेको छ र ऊ हिमासँग रिसाएको पनि छ ।

वीरेन माओवादी जनयुद्धमा होमिएको छापामारको पहिचान बनाएको पात्र हो । निम्नवर्गीय परिवारको वीरेन घरपरिवार छाडेर परिवर्तनका लागि भूमिगत भएको छ । श्रीमती र छोराछोरीलाई उच्च माया र सम्मान गर्ने वीरेन विभेदजन्य कुसंस्कारहरूको अन्त्यका लागि लड्ने पुरुष पात्र हो । कथामा वीरेनको पहिचान यसरी गराइएको छ : “पश्चिम नेपालको कुनै जिल्लामा उसले आफ्नो घर बताएको थियो, मैले सम्झन सकिनँ । थ्याप्चे नाक र कल्साउँदो अनुहारको वीरेन हेर्दा त्यति अग्लो देखिँदैनथ्यो । सुइटर पाइन्ट लगाई हलुङ्गो भोला भिरेको वीरेन हिँडाइबाट थकित देखिन्थ्यो । लाग्थ्यो ऊ टाढैबाट आएको थियो (७२) ।”

उल्लिखित कथांशमा वीरेनको भूमिगत जीवनशैलीबारे अवगत गराइएको छ । वर्गीय, जातीय तथा लिङ्गीय शोषण र उत्पीडनको परम्परा भत्काउने युद्धमा वीरेन अथक रूपमा लागेको छ । महिला उत्थानको आवश्यकता बुझेको वीरेन पुरुष र महिला सबै वर्गको उन्नति र प्रगतिका लागि युद्धमा होमिएको क्रान्तिकारी योद्धाको पहिचानमा उपस्थित

भएको छ । अतः पितृसत्तात्मक ज्ञान र शक्तिको वर्चस्व देखाइएको यस कथामा लैङ्गिक विभेदकारी शक्तिसम्बन्ध तोड्ने क्रान्तिकारी प्रयास गरिएको पाइन्छ ।

(छ) छेलिएको मोर्चा

सहिदको सालिक कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित 'छेलिएको मोर्चा' कथामा सरला मेडमको जीवनकथालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । शिक्षक मोहनसिंहकी श्रीमती भएकीले कथामा उसले सरला मेडमको पहिचान पाएकी छ । सरला सामान्य साक्षर महिला हो । लैङ्गिक विभेदको कारण लेखपढको अवसर नपाएकी सरलाको जीवनश्रीमान्को घरमा पनि चूलोचौको र घाँसपातमै सीमित रहेको कुरा यहाँबाट बुझिन्छ : “ला ! बिहान त्यत्रो कुँडो-पानी खाएपछि पनि . . .’ एक अङ्गालो घाँस भैसीको टाट्नामा हाल्दै उनी फत्फताइन् । हिलो भकारो सोहोरेपछि उनलाई कलकल भोक लाग्यो । हातगोडा धोएर पिँढीमा बसिन्(६३) ।”

उल्लिखित कथांशमा सरला भातभान्सा, मेलापात र हिलो भकारोकै काममा व्यस्त रहेको कुरा स्पष्ट भएको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा यी कामहरूको जिम्मेवारी महिलालाई नै दिइने परम्परा रही आएको छ । यस परम्पराको सहर्ष स्वीकार गर्ने महिलाको पहिचान सरलामा पाइन्छ । सरला श्रीमान्लाई नै घरको मुली ठान्ने विचारधाराकी पात्र हो । घरको काम धान्नु र श्रीमान्को सहयोग गर्नु नै महिलाको कर्तव्य ठान्ने उसको व्यवहार देखिन्छ । सरलाले श्रीमान्को जागिरे जीवन र राजनीतिक जीवनमा सहयोगीको भूमिका निभाएकी छ । श्रीमान्ले घरमा मान्छे जुटाएर राजनीतिक मिटिङ गर्दा सरला दाउरो, पानी र कुटनपिसनमा खटिने (६४) । पात्र हो । सरला यसैमा रमाउने गर्छे तर आफ्नो मिहिनेतको कुनै लेखाजोखा नभएको कुरामा ऊ चेतनशील छैन । सरलामा लैङ्गिक चेतना नभएकी महिलाको पहिचान रहेको छ । सरला रात दिन काममा खट्ने श्रीमान्को मर्म बुझेर उसको सेवा, स्याहार र सहयोगमा तत्पर रहने श्रीमतीका रूपमा चिनिएकी छ । उसले आफ्नो परम्परागत लैङ्गिक भूमिकालाई भने स्वाभाविक ठानेकी देखिन्छ । श्रीमान्को राजनीतिक गतिविधिमा नजिक रहेकी सरला विभिन्न प्रशिक्षणबाट क्रान्ति र पार्टीका बारेमा जानकार भएको बुझिन्छ । सरला सरकारको प्रतिगामी कदमका कारण श्रीमान् र छोराहरूको वियोग सहन बाध्य भएकी एकली महिला हो । जीवनयात्राको पछिल्लो मोडमा ऊ जनयुद्धको सपना साकार हुने सुनौलो दिनको प्रतिक्षा गरेर बसेकी पात्र हो ।

शिक्षक मोहनसिंह अर्थात् सरलाको श्रीमान्को पहिचान परिवारमा एक घरमुलीका रूपमा रहेको (६४) छ । शिक्षक भएर पनि उसमा महिला उत्थानका निम्ति श्रीमती सरलालाई कुनै सम्मान र प्रेरणा नदिने हैकमवादी विचारधारा नै रहेको बुझिन्छ । प्रस्तुत कथाका चरित्रहरूमा महिला सशक्तीकरण र लैङ्गिक समानताका बारेमा कुनै चासो र चिन्ता रहेको देखिँदैन ।

(ज) आखिरी बाटो

‘आखिरी बाटो’ कथा *सहिदको सालिक* कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित छ । कथामा लैङ्गिक विभेदमुक्त समाज निर्माणका लागि पितृसत्ताको अन्त्य गर्ने आखिरी बाटोमा हिँड्नु आवश्यक रहेको छ भन्ने सन्देश पाइन्छ ।

पन्ध्र वर्षकै उमेरमा वैवाहिक सम्बन्धमा बाँधिंकी कमला पढाइमा साक्षर महिला पात्र हो । ऊ घरव्यवहार र खेतबारी सबैतिरको कामले फुर्सद नपाएर माइत जानबाट समेत बन्चित पारिंकी छ । कमलामा श्रीमान् खिमचन्द्रप्रति अटुट माया, सम्मान र विश्वास रहेको छ । खिमचन्द्रको पढाइ पूरा गर्नमा कमलाले ठूलो साथ र सहयोग दिंकी छ । श्रीमान्को पढाइ नै सबैथोक ठान्ने कमलाले आफू चेतनशील हुनुपर्ने कुरामा चासो राखेकी छैन । ऊ पितृसत्तात्मक परम्परा अनुरूप शिक्षित र आत्मनिर्भर हुने हक पुरुषमा मात्र रहेको मान्यताको पालन गर्ने चरित्रका रूपमा परिचित छ । कमला श्रीमान् र सासू-ससुराबाट लैङ्गिक उत्पीडनमा परेकी छ । श्रीमान्को धोकेवाज व्यवहारबारे अनभिज्ञ कमलाले पण्डितको कुटिल भाषामा विश्वास गरेकी (७१) छ । कमलामा श्रीमान्लाई दोस्रो विवाहका लागि स्वीकृत र सहयोग प्रदान गर्ने अन्धभक्त श्रीमतीको पहिचान पाइन्छ । ऊ आफू लैङ्गिक शोषणमा परेको कुरामा चेतना नभएकी सोभनी महिला हो । माइती गाउँकी भावनासँगको सम्पर्कपछि कमलामा महिलामुक्ति र विद्रोहको चेतना आएको देखिन्छ । अतः कमला गतिशील पहिचान भएकी महिला हो । कमलाले वर्गीय तथा लैङ्गिक चेतनामूलक प्रशिक्षणहरूमा सहभागी हुने क्रान्तिकारी महिला कार्यकर्ताको पहिचान बनाएकी छ । ऊ खिमचन्द्रको कुकृत्यको बदला लिने महिला हो । कमलाले भावनाको सहयोगबाट खिमचन्द्रलाई उसको लैङ्गिक वर्चस्वकारी दुर्व्यवहारको सजाय भोग्न लगाएर क्षतिपूर्ति लिएकी छ । यस सन्दर्भमा कथामा प्रस्तुत कमलाको लैङ्गिक चेतनामूलक भाषणबाट उसको सशक्त महिला पहिचानबारे प्रस्ट भएको छ :

मेरा पूर्व लोग्नेले ममाथि कति अन्याय र अत्याचार गरे तपाईंहरूले देख्नुभएकै छ । यस्ता अत्याचारीको दासी भएर बस्नुभन्दा मैले छोडपत्र गरेकी छु । सामन्ती समाज रहेसम्म खिमचन्द्रजस्ता अत्याचारी पुरुषहरू जन्मिरहन्छन् र हामी महिलाहरूमाथि अन्याय गरिरहन्छन् । त्यसैले सङ्गठित भएर यो सामन्ती समाजलाई नफेरेसम्म हाम्रो पनि मुक्ति हुँदैन । सबै शोषित जनताको मुक्ति नभएसम्म हाम्रो पनि मुक्ति हुँदैन । आन्दोलन वा विद्रोह नै हाम्रो आखिरी बाटो हो । खिमचन्द्रजस्ता नरपशुलाई दण्ड पनि दिँदै जानुपर्छ । त्यसै हुनाले उसलाई कालो मोसो दलेर गाउँ घुमाउने हाम्रो योजना छ । यसमा साथ दिन म सबैसँग हार्दिक अनुरोध गर्दछु (७८) ।

यहाँ कमलाले महिलाहरूलाई सशक्त र आत्मनिर्भर हुन आह्वान गरेकी छ । महिलाहरू पुरुषको दासी भएर बस्नुहुँदैन भन्ने चेतना प्रवाह गरेकी छ । खिमचन्द्रजस्ता हैकमवादी पुरुषहरूको सामन्ती सत्ता परिवर्तनका लागि विद्रोह गर्नुपर्ने आवश्यकता बोध गराएकी छ । यसैगरी उसले वर्गीय समाजको अन्त्यसँगै नारीमुक्ति सम्भव छ भन्ने विचार प्रकट गरेकी छ ।

भावना लैङ्गिक समतामूलक समाज निर्माणमा जुटेकी महिला पात्र हो । वर्गीय समाजको विरुद्धमा लागेकी भावनामा लैङ्गिक चेतना प्रबल रहेको छ । उसमा महिला सशक्तीकरण र मुक्तिका लागि क्रान्तिमा लागेकी चेतनशील महिलाको (७३) पहिचान पाइन्छ ।

खिमचन्द्र कमलाको श्रीमान् हो । कमलाको साथ, सहयोग र धीरताबाट ऊ सरकारी जागिरमा प्रवेश गर्न समेत सफल भएको छ । खिमचन्द्र मनभिन्न पाप भएको पुरुष अहम्वादी चरित्र हो । ऊ श्रीमती कमलाको माया र विश्वास कुल्चेर दोस्रो विवाह गर्ने अपराधी पुरुष हो । ऊ श्रीमतीलाई धोका दिने, बहुविवाह गर्ने, नारीको सम्मान नगर्ने तथा लैङ्गिक शोषण गर्ने खराब चरित्र हो । खिमचन्द्रमा पितृसत्तात्मक सामन्तवादी विचारधाराका स्वार्थी पुरुषको (७२) पहिचान रहेको छ ।

अतः : यस कथामा पितृसत्तात्मक ज्ञान र शक्तिको वर्चस्व रहेको देखिन्छ । भावना र कमलाजस्ता महिलाहरूको चरित्रबाट लैङ्गिक समतामूलक समाज निर्माण गर्ने सङ्केत मिलेको छ ।

४.२.२ लिङ्गीय प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालका कथाहरूको विश्लेषण

प्रस्तुत शीर्षकअन्तर्गत घनश्याम ढकालका 'भरिया र यात्री', 'सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद', 'समर्पणको बाटोमा', 'आजको महाभारत' र 'सहिदको सालिक' कथासङ्ग्रहभित्र सङ्कलित निम्नलिखित कथाहरूको लिङ्गीय प्रतिनिधित्वका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ :

(क) कुलीन घर

भरिया र यात्री कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित 'कुलीन घर' कथामा पुरुषप्रधान समाजको चित्र उतारिएको छ । सामन्ती समाजमा महिलाहरू भोग्या मात्र हुन्छन् र उनीहरूमाथि पाशविक व्यवहार गरिन्छ भन्ने सन्देश कुलीन घर कथामा पाइन्छ (गौतम ४०३) । कथाकी प्रमुख चरित्र सावित्रीले एक अपहेलित, उत्पीडित, शोषित र दमित महिलाको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । सानोमा पढ्ने अधिकारबाट बन्चीत सावित्री घाँस दाउरामा अल्झिएकी एक छोरी हो । छोरी भएकै कारण उसले यस्तो लैङ्गिक भेदभावको स्थिति बेहोर्नुपरेको छ । मनुस्मृतिमा उल्लेख भएभैं छोरी हुँदा बाबुको र श्रीमती हुँदा श्रीमान्को अधीनमा बस्ने महिलाको प्रतिनिधित्व सावित्रीले गरेकी छ । लोग्नेको घरमा सम्पूर्ण सदस्यहरूबाट ऊ सताइएकी छ । विवाहपछि माइतघर पनि सावित्रीका लागि पराई बनेको छ (८१) । सावित्रीलाई जाँड खाने लोग्ने र छुच्चा सासू ससुराको उत्पीडन दिनहुँ सहनुपरेको यथार्थ यहाँबाट बुझिन्छ :

कुरैपिच्छे सावित्रीकी सासू भन्ने गर्थी - 'के नापिएको दाइजो ल्याएकी छस् र खान लाउन दिनुपर्ने ?' माइतबाट खर्च ल्याई घरको काम गर्नुलाई इज्जतदार चलन ठानिन्थ्यो । माइतीको इज्जत माथि उचाल्ने यो एउटा तरिका थियो । 'मैले त दुई वर्षसम्म घरको खानेकुरा खाएकै होइन, सासूले खाने बेलामा सुनाउने गर्थी (८०) ।'

यहाँ सावित्रीले दाइजो कम ल्याएको वा ल्याउँदै नल्याएको कारण घर परिवारबाट उपेक्षित भएका बुहारीहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । छुच्ची सासू परेपछि खान लाउन पनि नपाएकी सावित्री निकै उत्पीडनमा परेकी छ । यसैगरी सावित्रीकी सासूले बुहारीलाई सताउने, उनीहरूको माइतीको सम्पत्तिको आस गर्ने, छुच्ची र लोभी सासूको प्रतिनिधित्व

गरेकी छ । सावित्रीकी सासूमा पितृसत्तात्मक रुढीवादी सोच व्याप्त छ । महिला भएर पनि उसले महिलाको मर्म बुझ्न चाहेकी छैन । यहाँ सावित्रीका सासू बुहारीको सम्बन्ध शासक र शासितका रूपमा देखिन्छ । घरको बुहार्तन र लोग्नेको अत्याचार सहनुलाई (८०) नै आफ्नो दिनचर्या बनाउन विवश महिलाहरूको प्रतिनिधित्व सावित्रीले गरेकी छ ।

दिनहुँको शोषण, दमन र हिंसाबाट पीडित भएकी चरित्र सावित्री उसको माइतीघरबाट पनि पराइ भएकी छ । घर र माइत दुवै ठाउँबाट लैङ्गिक शोषण र उत्पीडनमा परेकी सावित्रीले अन्ततः प्रतिरोध गर्न थालेको कुरा यहाँबाट प्रस्ट हुन्छ : “इज्जतको नाउँमा यस्तो अन्याय सहनुभन्दा त केही नभएकोलाई दिएको भए म सुखी हुने थिएँ ।” उसले घर र माइतको इज्जतलाई डढेलो लाएर एकै पटक भस्म बनाउन चाही (९१)।”

यहाँ सावित्रीले आफ्नो बाबु दातारामसँग प्रतिरोधजन्य गुनासो गरेकी छ । बाबु बाजेको इज्जत धान्ने नाउँमा छोरीको जीवन तुच्छ ठान्ने बाबुको अहम्माथि आक्रोश व्यक्त गरेकी छ । उसले इज्जतको नाममा छोरी बुहारीको खुसीमाथि लेखवाड गर्ने माइत र घरको लैङ्गिक हिंसाजन्य व्यवहारको प्रतिरोध गरेकी छ । घरमा विशेष गरी ऊ सासूको र लोग्नेको उत्पीडनबाट यसरी थिचिएकी छ :

‘तँलाई मेरो घर आउन कसले भन्यो र आइस् बेस्से ?’ रिसले भनभनिदै स्वास्नीको चुल्ठो समाउन पुग्यो । सावित्रीले लोग्नेलाई जोडले धकेली । चुल्ठोबाट हात खुस्क्यो । जैले पनि यस्तै । रक्सी धोकेर स्वास्नी कुट्ने नामर्द । स्वास्नी भन्दैमा जे पायो त्यही भन्न पाइँदैन । रण्डीमाथि आँखा घुमाउनेले स्वास्नी पनि बेस्से देख्छन् ।’ आजसम्म मुख नफर्काउने व्रतलाई सावित्रीले दाहा किटेर भङ्ग गरी (८२) ।

उल्लिखित कथांशमा पुरुषवादी हैकमबाट चरम हिंसामा परेकी सावित्रीको सशक्त प्रतिकारको भाव प्रस्तुत गरिएको छ । सावित्री भोलाको हिंस्रक र नीच दुर्व्यवहारलाई परास्त गर्न तत्पर रहेकी छ । आफ्नो अस्तित्वरक्षाका लागि हतियार (आँसी) उठाउन पनि ऊ पछि परेकी छैन । उसको प्रतिरोधको सीमा बढेको देखिन्छ । महिलालाई खालि भोग्याको मात्र संज्ञा दिएको पितृसत्तात्मक सामन्ती समाजको मूल्य मान्यताप्रतिको कडा प्रतिरोध सावित्रीमा

देखिन्छ । अन्ततोगत्वा सावित्री अपराधी मानिसकताको दुष्ट लोग्ने भोलाकै हातबाट दुखान्त अन्त्य भोग्ने अबला पात्रका रूपमा देखिएकी छ ।

भोला लैङ्गिक रूपमा सशक्त पुरुष पात्र हो । भोला खराब आचरणको धनीमानी युवक हो । पुरुष भएकै कारण बैसका बेलामा बिठ्याई गरे तापनि उसको कालो कर्तुत सामान्य मानिएको (७७) छ । आफूले बिहे गर्ने केटीलाई भन्दा उसको माइतको सम्पत्ति (दाइजो) लाई महत्त्व दिने पुरुषहरूको प्रतिनिधित्व भोलाले गरेको छ : “हिँड, यस्तो बेइज्जतसँग बिहे गर्नु छैन । केटी जति भने पनि पाइन्छन् । उनले आदेशात्मक स्वरमा छोरालाई भने । भोला आज्ञाकारी भएर उठ्यो (७९) ।”

प्रस्तुत कथांशमा रीतिरिवाज, परम्परा, संस्कार, इज्जत, बेइज्जत भन्ने कुरा महिलालाई मात्र चाहिने कुरा हुन्, पुरुषले जे गर्दा पनि ऊ सर्वेसर्वा हुन्छ भन्ने पितृसत्तात्मक विचारधाराको प्रस्तुति पाइन्छ । भोलाले पितृभक्त भएको निहूँमा महिला (श्रीमती) को इज्जत नगर्ने, महिलालाई भोग्या मात्र ठान्ने र दोस्रो दर्जाका नागरिकठान्ने हेपाहा दृष्टिकोण भएका गैरजिम्मेवार पुरुषको प्रतिनिधित्व गरेको छ । भोलाको बाबुले एक लोभी, पापी तथा नारीप्रतिअसहिष्णु पुरुष (ससुरा) को प्रतिनिधित्व गरेको छ । यहाँ भोला र उसको बाबुबाट सावित्री लैङ्गिक शोषणमा परेकी छ । उनीहरूको कारण उसको इज्जत धरमराएको छ । विवाहपश्चात पनि भोलाले सावित्रीमाथि दिनहुँजसो लैङ्गिक हिंसा गरेको कुरा यहाँबाट बुझिन्छ : “रक्सीले आँखा राता बनाउँदै भोला राती अवेर घर आयो । सुत्ने कोठा भित्रबाट अग्ल्याएको थियो । जोडले लात्ताले हान्यो । स्वास्नीले ढोका खोलिदिई । स्वास्नीलाई काँचै निलुलाभैँ गरी उसले भन्यो - ‘तँलाई मेरो घर आउन कस्ले भन्यो र आइस् बेस्से (८२) ?”

यस कथांशमा भोलाले सावित्रीमाथि घोर लैङ्गिक शोषण तथा दमन गरेको कुरा प्रस्ट भएको छ । भोलाले जाँड रक्सी खाएर श्रीमती कुटुन्लाई आफ्नो पुरुषार्थ ठान्ने पुरुषहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । श्रीमतीलाई अपमान गर्ने, नराम्रा गालीहरू गर्ने र कुटपिट गर्ने भोला एक उत्पीडक अपराधी पुरुष चरित्रको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा देखिएको छ ।

सावित्रीको बाबु र मुखियाजस्ता पात्रहरू पनि पुरुषप्रधान समाजका पितृसत्तावादी विचारधाराका चरित्रहरू हुन् । महिलाको खुसी र सुखलाई महत्त्व नदिने, धन सम्पत्ति अर्थात छोरीको लागि कुलीन घर नै सबैथोक हो भन्ने बाबुको प्रतिनिधित्व सावित्रीको बाबु दातारामले गरेको छ । ऊ आफ्नो कुलको इज्जत ढाक्न छोरीको जिन्दगीको सौदा गर्ने चरित्र हो । यसैगरी भोला र सावित्रीको विवाह गराइदिने लमी मुखिया पनि पुरुष हैकमलाई समर्थन गर्ने पात्र हो । भोलाको अर्को बिहे गरे पनि भइहाल्छ (७९) भन्ने मुखिया पुरुषप्रधान समाजको पितृसत्तात्मक विचारधाराबाट ग्रसित पुरुष चरित्रको प्रतिनिधि पात्र हो ।

यसप्रकार प्रस्तुत कथामा दाताराम, मुखिया, भोला, भोलाका बाबु र आमाको प्रतिनिधित्वबाट प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको छ । छोरी बुहारीका प्रतीक महिलाको जीवनमूल्य नबुझ्ने तथा पुरुषको हैकमवादी विचारधारालाई प्रश्रय दिने उनीहरूको चरित्रले पुरुषप्रधान लैङ्गिक वर्चस्वलाई महत्त्व दिएको पाइन्छ । यसैगरी सावित्रीको प्रतिनिधित्वबाट सहमतीय र विरोधजन्य दुवै अर्थको उत्पादन भएको छ । विवाहपश्चात घरको बुहार्तन र लोग्नेको अत्याचार सहनुलाई नै घरजम बसाउने बाटोमा रूपमा बुझ्ने सावित्रीको चरित्रले यहाँ सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको पाइन्छ । कथाको अन्त्यतिर सावित्रीले एक महिलाका लागि घर र माइत कहीं पनि इज्जत र स्थान नभएको महसुस गरेकी छ । त्यसपछि दुवैतिरबाट आफूमाथि भएको लैङ्गिक शोषण र हिंसाको कडा प्रतिकार गर्न खोजेकी छ । सावित्रीको यो प्रतिरोधी प्रतिनिधित्वबाट कथामा विरोधजन्य अर्थको उत्पादन भएको पाइन्छ ।

(ख) चङ्खमान

सहिद-मानचित्रमा नपरेको सहिद कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित 'चङ्खमान' सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित कथा हो । चङ्खमान कथामा सामाजिक विकृतिका रूपमा रहेको चेलीबेटी बेचबिखनजस्तो ज्वलन्त समस्या सामन्तवादी-पूँजीवादी समाज संरचनाको रूप हो भन्ने कुरालाई देखाइएको छ (गौतम ४०३) । पितृसत्तात्मक सामन्ती संस्कारका कारण महिलाहरू नारकीय जीवन बिताउन बाध्य भएको यथार्थ कथामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चङ्खमान कथाको प्रमुख पात्र हो । ऊ लोभीपापी, उद्वण्ड र दुष्ट प्रवृत्तिको छ । पुरुषप्रधान सामाजिक संरचनाका कारण परिवारमा चङ्खमानको बोली व्यवहार चर्को रहेको

पाइन्छ । छोराको चाहनामा पाँच-पाँचवटी छोरी पाइसकेको चङ्खमानले श्रीमतीलाई बच्चा जन्माउने मेसिनका रूपमा हेरेको छ । महिला (श्रीमती) को इज्जत सम्मान गर्नुपर्ने कुरालाई उसले आवश्यक ठानेको छैन । परिवारमा उसले बाबुआमा मरेपछि पिण्ड दिने पुरुषार्थी छोराको महत्त्वपूर्ण स्थान पाएको छ (१०) । चङ्खमानले दीपामाथि भन्नु ठूलो अत्याचार गरेको छ । बालविधवा दीपालाई बहिनी बनाएर घरमा ल्याई उसको सम्पत्ति र श्रमको उपभोग गर्ने चङ्खमान एक स्वार्थी र पापी पुरुषको प्रतिनिधि चरित्र हो । दीपासँग विहेको नाटक गरेर उसलाई बम्बैको कोठीमा बेच्ने दुष्ट चङ्खमानले व्यभिचारी तथा अपराधी पुरुषको प्रतिनिधित्व गरेको छ । प्रस्तुत कथांशबाट चङ्खमानले लैङ्गिक हिंसामा संलग्न पुरुषको प्रतिनिधित्व गरेको कुरा प्रस्ट भएको छ : “दश हजार रूपैयाँको पोको बोकी पाँचौँ दिनमा बडो प्रसन्न मुद्रामा चङ्खमान घर फर्क्यो । आम्दानी सहित घाँडो पन्छिएकोमा त्यस राती उसको घर विशेष खुशी र उमङ्गहरू नाचिरहे (१६) ।”

यहाँ पुरुषप्रधान समाजको घिनलाग्दो तस्वीर छर्लङ्ग देखिएको छ । दीपाको सम्पत्ति, श्रम र जवानी लुटिसकेको दुष्ट चङ्खमानले उसलाई दश हजारमा बिक्री गरेको छ । दीपाबाट सम्पूर्ण सार खाएर उसको जीवन नर्कमा पार्ने चङ्खमान पितृसत्तात्मक समाजको एक कलङ्क हो ।

चङ्खमानकी आमा पनि दुष्ट प्रवृत्तिकी सासूको प्रतिनिधि चरित्र हो । उसले पनि दीपामाथि अत्याचार गरेकी छ । दीपालाई आम्दानीको स्रोत बनाउने उत्पीडनकारी व्यवहारमा उसको पनि साथ रहेको देखिन्छ (१३) । महिला भएर महिलालाई नै हिंसामा पार्ने चङ्खमानकी आमाले पितृसत्तात्मक कुसंस्कारबाट अन्धो भएका सासूहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । छोरो पाइनु भनेर बुहारीलाई वचनवाण प्रहार गर्ने ऊ आफूचाहिँ छोरो पाउने आमा भएकोमा गर्व गर्ने स्वास्नीमान्छे हो । चङ्खमानकी आमा आफ्नो (महिला) अस्तित्व कुल्चेर लैङ्गिक विभेदकारी मान्यतालाई प्रश्रय दिने चरित्र हो । चङ्खमानकी श्रीमतीले सासू र लोग्नेको उत्पीडनकारी व्यवहार सहेकी छ । लोग्नेको मुक्का र सासूका वचनवाणबाट पीडित भएर पनि उसमा लैङ्गिक चेतना कति छैन । चङ्खमानकी श्रीमतीले समेत दीपालाई आम्दानीको स्रोत ठानेको बुझिन्छ । उसले दीपाबाट घरको काम खाने (१४) गरेको देखिन्छ । चङ्खमानकी श्रीमती र दीपा दुवै जना लैङ्गिक शोषणमा परेका छन् तर उनीहरूमा लैङ्गिक चेतनाको कमी छ ।

चङ्खमानकी आमालाई फूपू भन्ने दीपा एकल महिला हो । चङ्खमानको सहारामा विश्वास गर्ने दीपा उसैको छलकपटबाट लुटिएकी छ । चङ्खमानले आफूसँग बिहेको नाटक गरेको (१५) कुरा उसले बुझेकी छैन । दीपाले सहाराको आसमा नारकीय जीवनमा डुब्ने असचेत महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । निम्नलिखित कथांशबाट यो कुरा बुझ्न सकिन्छ :

चङ्खमानको मित्रले दीपालाई बम्बै जाने रेलमा चढायो । अथवा दीपा मृत्युको रेलमा चढी । रेलले सुँई सुँईको आवाजमा हावामा कालो धुवाँको मुशलो छोड्दै बस्ती र शहर पार गर्दै अगाडि बढ्न थाल्यो । मानिसको हुलमा दीपाले चङ्खमानलाई नियाल्ने असफल प्रयत्न गर्दै गई । उसले चङ्खमान र आफ्नो बुद्धिलाई चिनिसक्दा आफू अथाह दलदलमा भागिसकेकी थिई (१५-१६) ।

यहाँ दीपा लैङ्गिक हिंसामा परेको कुरा छर्लङ्ग छ । दीपामा लैङ्गिक चेतनाको अभाव भएका कारण ऊ बम्बैको कोठीमा बेचिन पुगेकी छ । ऊ चङ्खमानको अपराधी पुरुष मानसिकताको सिकार भएकी छ । ऊ महिलाको इज्जत नगर्ने पितृसत्तात्मक समाजकी एक वस्तु बनाइएकी छ । यसर्थ दीपाले पुरुषप्रधान समाजमा रहेका लैङ्गिक हिंसा र उत्पीडन भोग्ने सीधासाधा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ ।

प्रस्तुत कथामा चङ्खमानका आमा छोराको पुरुषप्रधान हैकमवाद व्याप्त रहेको छ । यिनीहरूको पितृसत्तावादी प्रतिनिधित्वबाट यहाँ प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको छ । चङ्खमानकी श्रीमती र दीपा परम्परागत पितृसत्तात्मक हैकमको अधीनस्थमा रहेका पात्रहरू हुन् । लैङ्गिक चेतनाशून्य यी चरित्रहरूले आफूलाई कमजोर र बेसहारा ठान्छन् । श्रीमान र दाजुको सहारालाई आवश्यक ठान्ने यिनीहरूको प्रतिनिधित्वबाट सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको छ । दीपाले चङ्खमानबाट आफूमाथि भएको लैङ्गिक शोषण र हिंसाको कुनै प्रतिकार गर्न सकेकी छैन । यसकारण यहाँ कतै प्रतिरोधी आवाज उठाइएको पाइँदैन ।

(ग) तयारी

‘तयारी’ कथा *समर्पणको बाटोमा* कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित छ । यस कथामा टुकलाल, गोमती र उसकी छोरीको प्रतिनिधित्वबाट वर्गीय समाजभित्रको लैङ्गिक अवस्था

उद्घाटन गरिएको छ । टुकलाल निम्नवर्गीय एक किसान हो । ऊ श्रीमती र छोराछोरीको पालनपोषण तथा घरव्यवहार धान्ने पुरुषको प्रतिनिधि चरित्र हो । ऋण कर्जा गरेर जीवनयापन गर्ने टुकलालले छोरीको घरजम गरिदिने जम्मेवारी बोकेको बाबुको प्रतिनिधित्व गरेको छ । वर्गीय समाजमा विवाह लगायतका संस्कारहरूमा भाग लिन गरिवहरूलाई निकै आर्थिक कठिनाई सहनुपर्ने स्थितिको प्रतिनिधित्व टुकलालले गरेको छ । धनसम्पत्तिका लागि हरेक वर्गका मानिसहरू अवसरवादी बने तापनि यस लोभीपापी समाजमा छोरीका लागि एक दिन योग्य वर मिल्ने कुरामा टुकलाल आशावादी रहेको कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

जन्मेको होला नि दाइजोलाई हाँक दिएर गुण, शील र चरित्रलाई रोज्ने मानवीय मुटुवाला एउटा न एउटा साहसी युवक ! सबै मानिस एकै त कसरी होलान् र ? विवेक र सत्य अभै समाजमा छन् भन्ने मलाई विश्वास छ ।' टुकलाल यतिबेला समुद्रभैँ गम्भीर भएको थियो (६२) ।

यस कथांशमा छोरीको लागि कर्मघर खोज्दा खोज्दा थकित भएको टुकलालको धैर्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ । बिहेको लागि कुरा चलाएका घर परिवारबाट केटीभन्दा दाइजोलाई महत्त्व दिइएको खबरबाट आक्रोशित टुकलालले नारीत्वको सम्मान गर्ने, विवेकी, साहसी र चरित्रवान् ज्वाइँको प्रतीक्षा गरेर बस्ने आशावादी बाबुको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यहाँ उसकी छोरीलाई दाइजोसँग दाँजेर अवमूल्यन गरिएको छ । खोजेजति दाइजो ल्याउन नसक्ने केटी भनेर बिहेका लागि स्वीकार नगरिएको कुरा बुझिएको छ । टुकलालकी छोरीले पितृसत्तात्मक कुसंस्कारबाट जकडिएको वर्गीय र लिङ्गीय विभेदजन्य समाजका लैङ्गिक शोषणमा परेका महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ ।

गोमती एक सामान्य गृहणी हो । टुकलालकी सहयात्रीका रूपमा चिनाइएकी गोमतीमा छोरीको बिहे गरिदिने तीव्र इच्छा रहेको छ । गोमती गरिवीका कारण आफ्नो घर व्यवहार राम्ररी चलाउने तथा छोरीको घरजम गरिदिने दायित्व पूरा गर्न नसकेका महिलाहरूको प्रतिनिधि चरित्र हो । श्रीमानले भनेको कुरा मान्नु, उसको सेवा गर्नु, छोराछोरीको हेरविचार गर्नु, घरव्यवहार धान्नु, मेलापात गर्नु, गाईवस्तु हेर्नु आदि उसका लैङ्गिक भूमिकाहरू हुन् । यी भूमिकाहरू गोमतीले सहजै निभाएकी छ । विहानै उठेर घरको दैलो उघार्ने, भैंसी दुहुने, दूध बेचन बजार लाने (६३) उसको प्रभातकालीन दिनचर्या रहेको छ । गोमतीले श्रीमानलाई एक बलियो खम्बा मानेर सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने

श्रीमतीको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । ऊ बिहान सबेरैदेखि राती अबेरसम्म काममा जोतिने निम्नवर्गीय महिला हो । महिलाले श्रीमान्सँग बराबरी काम गरे पनि घर, परिवार तथा समाजमा दोस्रो दर्जाका सदस्य मानिनुपर्ने सामाजिक तथा लैङ्गिक शोषणजन्य मारमा गोमती परेकी छ । सामाजिक सांस्कृतिक परम्पराले नै पुरुषलाई प्राथमिकतामा राख्ने प्रचलनको झल्को प्रस्तुत कथामा पाइन्छ । गोमतीले यस परम्परालाई सहज ठानेकी छ । ऊ साहुसँगको कारोबार, छोरीको लागि वर खोज्ने काम तथा घर व्यवहारका निर्णय आदि सबै व्यवहारहरूमा श्रीमान् टुकलाललाई नै अगाडि सार्ने महिला हो । यी दुई लोग्ने स्वास्नीबीच कुनै लैङ्गिक शोषण उत्पीडनको स्थिति नभए तापनि गोमती परम्परागत रूपमा लैङ्गिक शोषणमा परेका महिलाहरूको प्रतिनिधि चरित्र हो । यद्यपि उसले टुकलालको हरेक व्यवहारमा बराबरी साथ र सहयोग दिएकी छ । उसमा पनि छोरीको घरजम गरिदिन नसकेकोमा चिन्ता र खिन्नता रहेको छ : “यो वर्ष पनि यसै रहने भई । स्कुल छुटाएर घर राख्दा बिहा गर्न भन् गान्हो, स्कुल पठाऊँ भने खै केले पुऱ्याउने हो ..... ।” गोमतीको मुखबाट एक मुसलो आहतको वाफ चिसो हावामा मिसियो (६२) ।”

प्रस्तुत कथांशमा गोमतीको लैङ्गिक हीनताग्रन्थ सक्रिय रहेको देखिन्छ । वर्गीय र लिङ्गीय उपेक्षामा पित्सिएकी गोमती आफ्नो दयनीय अवस्थाबाट कमजोर भएकी छ । यहाँ गोमतीले छोरीको घरजमको तयारी गर्ने चाहना र जिम्मेवारी पूरा गर्न नसक्ने गरिब आमाको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । यसैगरी प्रस्तुत कथांशमा उसकी छोरीको मार्मिक अवस्थाबारे पनि स्पष्ट पारिएको छ । उसले पढ्ने लेख्ने उमेरमै कन्यादानमा अन्मिनुपर्ने, दाइजोको मोलभन्दा सस्तो वस्तुका रूपमा कर्मघरमा भित्रिनुपर्ने, गरिब परिवारकी भएपछि कर्मघर पाउन कठिन हुने र जन्मघरमै बोझ बन्नुपर्ने दर्दनाक नियति भोग्न विवश छोरीहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ ।

प्रस्तुत कथामा महिलाहरूको दयनीय स्थिति देखाइएको छ । दाइजो प्रथाका नाममा महिलाले अपमानित व्यवहार सहनु परेको अवस्था रहेको छ । टुकलालको परिवारको आर्थिक स्थिति सबल भएको भए उसकी छोरीले दुर्गति भोग्नुपर्ने थिएन । तसर्थ वर्गीय रूपमा धनी र लैङ्गिक रूपमा पुरुषहरूको प्रतिनिधित्वबाट कथामा प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको छ । निम्नवर्गीय चरित्र टुकलाल वर्गीय विभेदकारी परम्परागत सांस्कृतिक मूल्यबाट शासित छ । उसको अधीनस्थ प्रतिनिधित्वबाट सहमतीय अर्थको सिर्जना भएको छ । यसैगरी

सामाजिक र सांस्कृतिक मूल्य मान्यता नाघ्न नसकी महिलाको जीवनशैलीलाई आफ्नो नियति ठान्ने गोमती र उसकी छोरीको प्रतिनिधित्वबाट पनि सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको छ । लैङ्गिक शोषणमा परिरहँदा पनि उनीहरूले सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य मान्यताको प्रतिरोध गरेका छैनन् ।

(घ) अन्धकार

‘अन्धकार’ कथा *समर्पणको बाटोमा* कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित छ । वर्गीय शोषणको मारमा परेको किसान परिवारभित्रको लैङ्गिक शोषण र विभेदको चित्र यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । काशीनाथ एक निम्नवर्गीय किसान हो । कृषिकर्मबाट उसको परिवारको गुजारा चलेको छ । किसान भएर खेतबारीमा हुनुभन्दा बढी मातेर बरालिने पात्रका रूपमा ऊ देखिएको छ । श्रीमतीलाई कामको भारी बोकाएर आफू मनपरी गर्ने र उसलाई तनाव थपिदिने श्रीमान्को प्रतिनिधित्व काशीनाथले गरेको छ । काशीनाथमा पुरुष हुनुको अभिमान रहेको छ । उसले महिला (श्रीमती) लाई सम्मान दिएको छैन । काशीनाथले विहे गरेर भित्र्याएपछि श्रीमतीको काम खानुपर्छ भन्ने पितृसत्तात्मक विचारधाराको प्रतिनिधित्व गरेको छ । काशीनाथ श्रीमतीलाई लैङ्गिक शोषण, दमन र हिंसा गर्ने पुरुष पात्र हो । उसले श्रीमती र छोराछोरीको भविष्यमाथि कुनै परवाह राखेको छैन । श्रीमतीले सहयोगको याचना गर्दा अहङ्कार प्रदर्शन गर्ने काशीनाथ एक निर्दयी तथा नारीको इज्जत नगर्ने चरित्रको प्रतिनिधि भएको कुरा यस कथांशबाट स्पष्ट हुन्छ : “स्वास्तीको हाँकले काशीनाथको पुरुष अहङ्कार जागेर आयो र वाग्वाणको धाराप्रवाह छोड्न थाल्यो । . . . ‘कसैको बाउको सम्पत्ति खाएको छैन मैले ।’ वाक्युद्धमा परास्त हुँदै गएपछि काशीनाथले आफ्नो स्वाभिमानलाई फेरि एकपल्ट उचाल्ने प्रयत्न गर्‍यो (६८) ।”

यसर्थ काशीनाथ पुरुषप्रधान समाजमा सर्वेसर्वा मानिएका पुरुषहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने चरित्र हो । रक्सी खाने, तास खेल्ने, श्रीमतीलाई अधीनमा राख्ने, उनीहरूको पसिनामा रजाइँ गर्ने, महिलालाई आश्रित वर्गमा राख्ने, उनीहरूको इज्जत नगर्ने तथा आफूलाई स्वाभिमानी पुरुष ठान्ने पितृसत्तात्मक विचारधाराबाट प्रभावित पुरुषहरूको प्रतिनिधित्व काशीनाथले गरेको छ ।

काशीनाथकी श्रीमती लोग्नेबाट शोषित र पीडित एक निम्नवर्गीय महिला पात्र हो । घरमा ऊ काम गर्ने मेसिन सरहको दर्जामा रहेकी छ । काशीनाथबाट उसले कुनै इज्जत र माया पाएको देखिँदैन । घर र खेतबारी सबैतिरको काम गर्ने जिम्मेवारी उसमा नै रहेको छ । महिला भएका कारण ऊ पितृसत्तात्मक रुढीवादी कुसंस्कारबाट शासित छ । आफ्नो पसिनाको प्रतिफलमा उसको कुनै अधिकार रहेको छैन । ऊ श्रीमान् काशीनाथको धम्की र फुर्तिको सिकार भएर बाँचिरहेकी महिला हो । घर व्यवहार धान्ने, छोराछोरीको जिम्मेवारी लिने, मातेर आएको श्रीमान्को दुर्व्यवहार सहने तर परिवारमा कुनै हक, अधिकार र स्थान नपाएका महिलाहरूको प्रतिनिधित्व उसले गरेकी छ । परिवारमा उसको भूमिका केवल श्रमिकको मात्र रहेको छ । उसले श्रीमान् काशीनाथबाट काममा यथेष्ट सहयोग पाएकी छैन । काम गर्ने बेला प्रायः मातेर हिँड्ने काशीनाथले अन्नबाली बेचेर रक्सी र तासमा खर्च गरेको छ । उसले श्रीमान्को यस किसिमको हिंसा सहेर बस्न विवश श्रीमतीको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । ऊ श्रीमान्बाट लैङ्गिक शोषण र अपमानमा परेकी छ । उसले श्रीमान् काशीनाथको हैकमवादी व्यवहारको प्रतिरोध गर्न खोजेको तर पितृसत्तात्मक समाजमा उसको बोलीको कुनै महत्त्व नरहेको कुरा निम्नलिखित कथांशबाट प्रस्ट हुन्छ :

घरबाट कमाउन त्यति पायक नपर्ने ठाउँमा तीन रोपनी टारी खेत थियो । सुक्खा नलाग्ने र असिना पनि नपर्ने हो भने त्यस्तै सात मुरी जति धान फल्थ्यो । खेतबाट काशीनाथले कहिल्यै पनि पूरा अन्न भित्र्याएन । खलाबाट होस् वा बीच बाटोबाट धान र पराल बेच्न उसलाई सड्कोच थिएन ।

‘घरमै चाहिने भएपछि किन बेच्ने ?’

‘आ ९९ . . . यतिले पुग्ने होइन । बेसाउन परेपछि ..... ।’ उसको बेच्ने तर्क बेजोड हुन्थ्यो (७१) ।

यहाँ काशीनाथकी श्रीमतीको हक अधिकारविहीन स्थितिको बोध गराइएको छ । सम्पत्तिमा महिलालाई स्वामित्व प्रदान नगर्ने पितृसत्तात्मक नियम कानूनको प्रभाव यहाँ देखिन्छ । वर्षभरी पसिना बगाएर उब्जाएको अन्नपातमा श्रीमान् काशीनाथको स्वामित्व रहेको कुरा यहाँ छर्लङ्ग भएको छ । प्रस्तुत कथांशमा महिलाले मरीमरी काम गर्ने अनि त्यसको प्रतिफल साटेर पुरुषले मोजमस्ती गर्ने लैङ्गिक शोषणजन्य सम्बन्धको चित्र

उत्तरिएको छ । यस्तै लैङ्गिक शोषणमा पिल्सएका महिलाहरूको प्रतिनिधित्व काशीनाथकी श्रीमतीले गरेकी छ ।

यसप्रकार प्रस्तुत कथामा पितृसत्तात्मक ज्ञान र शक्तिको वर्चस्व रहेको छ । काशीनाथको पुरुष हैकमवादी प्रतिनिधित्वबाट प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको छ । काशीनाथकी श्रीमतीको प्रतिनिधित्वबाट सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको छ । उसले श्रीमान काशीनाथको लैङ्गिक वर्चस्वकारी उत्पीडनको सशक्त प्रतिरोध गर्न सकेकी छैन । पितृसत्तात्मक विचारधाराबाट परिचालित गाउँ समाजकी एक बेसहारा स्वास्नीमान्छेको जीवनशैली अँगालेकी छ ।

(ड) ठेला

‘ठेला’ कथा आजको महाभारतकथासङ्ग्रहमा सङ्कलित छ । विशेषतः वर्गीय विषयवस्तु समेटिएको यस कथामा अनन्त, तुलसा र तुलसाका दाजुको प्रतिनिधित्वबाट लैङ्गिक पक्षलाई पनि स्थान दिइएको छ ।

अनन्त एक निम्नवर्गीय पुरुष पात्र हो । लैङ्गिक दृष्टिकोणले हेर्दा उसमा आफू पुरुष हुनुको कुनै अहम् छैन । श्रीमती तुलसाप्रति पनि उसले चित्त बुभदो व्यवहार गरेको छ । श्रीमती भनेर तल्लो दर्जामा राख्ने, काममा जोताउने, आफ्नै निर्णय लादने र पुरुष हैकम चलाउने प्रवृत्ति अनन्तमा पाइँदैन । परिवारको खुसी र सुखको लागि होटलवाला, मजदुर र ठेलावाला समेत भएर परिश्रम गर्ने अनन्त एक असल पति र पिताको प्रतिनिधि चरित्र हो । परिवारमा कसैप्रति पनि उसले घरमुली हुनुको रवाफ देखाएको छैन । अनन्तले सौहार्द वातावरणमा जीवन धान्ने बाटो खोजेको छ । ऊ घर व्यवहारका निर्णयहरूमा श्रीमतीलाई पनि स्थान दिने चरित्र हो भन्ने कुरा यस कथांशबाट थाहा हुन्छ : “के भन्छेस् हँ तैले ? बजारतिर भरेर चियाको होटल-सोटल गर्नुपर्छ कि बरु । स्कुलको छेउछाउ पारेर बस्न पाए छोराछेरी पढाउन सके सजिलो हुन्थ्यो ।’ अनन्तले स्वास्नीसँग सल्लाह माग्यो । एकपटक उसको दृष्टि अगाडि छोराछेरी स्कुल हिँडेको सुखद दृश्य नाच्यो (३) ।”

यस अंशमा अनन्तको लैङ्गिक समानतामूलक दृष्टिकोण रहेको देखिन्छ । पारिवारिक निर्णयहरूमा तुलसाको विचार बुभेरेर अगाडि बढ्ने उदार पुरुषको स्वभाव उसमा रहेको छ ।

पितृसत्तात्मक विचारधाराबाट चलेको समाजमा अनन्त घरको मुख्य सदस्य भएका कारण उसमा परिवारको जिम्मेवारी बढी रहेको बुझिन्छ । छोराछोरी पढाउन र सहज जीवनयापनगर्न होटल व्यवसाय सञ्चालन गर्ने सोच उसमा रहेको छ । श्रीमती तुलसाको सल्लाहबाट अगाडि बढ्ने चाहना राखेको अनन्त लैङ्गिक समानताको वकालत गर्ने पुरुष चरित्र हो । अनन्तले मजदुर मित्र गङ्गोलाई “छोरालाई के बनाउने लक्ष्य राख्नुभएको छ (७) ?” भन्ने प्रश्न गरेको प्रसङ्गबाट भने ऊभित्र दमित रूपमा लैङ्गिक विभेदजन्य सोच रहेको शङ्का गर्न सकिन्छ । व्यवहारिक रूपमा चाहिँ अनन्तले सो व्यवहार कहीं पनि देखाएको छैन । छोरा छोरी दुवैलाई समान व्यवहार गरेको देखिन्छ । दुवैलाई स्कूल पठाउने सपना देखेको अनन्तमा विभेदकारी व्यवहार पाइँदैन । ऊ होटल व्यवसायमा संलग्न हुँदादेखि नै पार्टीमा लागेको चरित्र हो । अनन्तले क्रान्तिबाट नै वर्गीय समस्याको अन्त्य हुनेछ र लैङ्गिक विभेदकारी कुसंस्कारहरू पनि हराउने छन् भन्ने विश्वास लिएका निम्नवर्गीय पुरुषहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

तुलसा श्रीमती तथा आमाको भूमिकामा रहेकी एक निम्नवर्गीय महिला हो । उसले श्रीमान अनन्तसँगै घर व्यवहार धान्नमा सक्रिय जिम्मेवारी वहन गरेकी छ । दाजुको अहम्युक्त सहयोगको आश्वासनलाई स्वीकार नगर्ने तुलसाले स्वाभिमानी, परिश्रमी तथा श्रीमानको इज्जत गर्ने सामान्य महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । निम्नलिखित कथांशबाट तुलसाले लैङ्गिक रूपमा सशक्त महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेको बुझिन्छ :

‘भो पढेन मलाई माया गर्न । मेरा लोग्नेको चिहानमाथि लाखौँ रुपियाँ दिए पनि चाहिँदैन । डोको बोकेर खान्छु, सडकमा गिटी कुटेर खान्छु तर तपाईंसँग रुन आउने छैन ।’ दाँत किटेर तुलसाले भनी । रुँदा रुँदै आँसु सिद्धिएभैँ उसका नेत्र शुष्क भएका थिए ।

‘जाऊँ हिँड्नुहोस् अब किन बस्ने (५) ?’

उल्लिखित कथांशमा तुलसाको लैङ्गिक सशक्तताको स्थितिबोध गराइएको छ । तुलसाले आफ्नो सहयात्री श्रीमान् अनन्तको अपमान गर्ने दाजुबाट सहानुभूति स्वरूप प्रदान गरिने सहयोग लिन अस्वीकार गरेकी छ । महिला भनेर आफूलाई कमजोर र अबला ठान्ने दाजुको पुरुष अहमप्रति तुलसाको आक्रोश देखिन्छ । तुलसामा कठिनभन्दा कठिन काम गरेर

परिवार पाल्न सक्ने आँट र हिम्मत रहेको छ । यहाँ महिलालाई सधैं कमजोर ठान्ने समाज (दाजु) सँग तुलसाले सम्बन्ध तोड्न खोजेकी छ । तुलसा आफ्नै परिश्रममा विश्वास गर्ने महिलाको प्रतिनिधि पात्र हो । तुलसा पारिवारिक जीवन सहज बनाउन प्रयत्नरत महिला हो । यसका लागि अनन्तको सहयोग गर्न हरदम तल्लीन रहेकी छ । तुलसा घरभित्रको घर बाहिरको सबैतिरको काम गर्ने परिश्रमी महिला हो । महिला भनेर सर्माउने तथा कुण्ठित हुने स्वभाव उसमा छैन । विरामीपछि कमजोर शरीर भए पनि मानसिक रूपमा आफूलाई कमजोर नठानी काममा गइहाल्ने इच्छाशक्ति (७) उसमा रहेको छ । श्रीमान्बाट माया, सहानुभूति र बलियो साथ पाएकी तुलसाले श्रीमान्लाई पनि यथेष्टसाथ र सहयोग दिएकी छ । यी दुईबीचको लैङ्गिक सम्बन्ध एक अर्काका परिपूरकका रूपमा रहेको छ । श्रीमान् अनन्तलाई पार्टीको काममा छुटकारा लिन आग्रह गर्ने (६) तुलसा पारिवारिक जीवन सुन्दर बनाउन चाहने चरित्र हो । राजनीतिक तथा वर्गीय चेतना नभएकी तुलसाले सीधा, सरल र परिश्रमी महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ ।

तुलसाका दाजुको “तँलाईमात्र हेरेर के गर्नु, यिनको मतिले गर्दा . . . (५)” भन्ने भनाइबाट उसले लैङ्गिक विभेदकारी पितृसत्तात्मक समाजको प्रतिनिधित्व गरेको बुझिन्छ । यसैगरी साहुले पैसा असूल गर्दा अनन्तलाई भेटनुले पनि पुरुषप्रधान समाजको बोध गराउँदछ । यस्तो समाजमा तुलसाजस्ता महिलाहरूको लैङ्गिक भूमिकाको अवमूल्यन गरिएको पाइन्छ ।

यसप्रकार ‘ठेला’ कथामा तुलसा र अनन्तको प्रतिनिधित्वबाट लैङ्गिक समानताको वकालत गरिएको छ । पितृसत्तात्मक रीतिरिवाजको कुनै प्रतिरोध नगरी सहज रूपमा आफू दुईजना बीच सम्मानजनक लैङ्गिक सम्बन्ध कायम राखेका उनीहरूको प्रतिनिधित्वले सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको छ । तुलसाको दाजु र साहुजस्ता लैङ्गिक विभेदकारी विचारधाराका प्रतिनिधि चरित्रहरूले यहाँ लैङ्गिक प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन गरेका छन् ।

(च) वीरेन हाम्रो पारिवारिक सदस्य बनिसकेछ

आजको महाभारत कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित ‘वीरेन हाम्रो पारिवारिक सदस्य बनिसकेछ’ कथामा हिमा, बद्रीप्रसाद र वीरेनको प्रतिनिधित्व उल्लेखनीय रहेको छ ।

हिमा गाउँले परिवेशकी एक साधारण महिला पात्र हो । भातभान्सा गर्ने, मेलपात गर्ने, श्रीमानको मूल्य मान्यताभिन्न रहने तथा छोराछोरीको हेरविचार गर्ने हिमा निस्वार्थी र सहयोगी स्वभावकी महिला हो । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाभिन्न जीवनयापन गर्ने हिमाको लैङ्गिक अवस्था सामान्य रहेको छ । प्रगतिशील समाजको निर्माणका लागि भूमिगत जीवन बिताइरहेको वीरेनप्रति हिमाले गरेको सहयोग सराहनीय छ । हिमाले वीरेन गरिबको पक्षमा लड्ने मान्छे हो (७४) भन्ने कुरा राम्ररी बुझेकी छ । हिमाले विभिन्न भेदभावजन्य कुसंस्कार विरुद्ध लड्ने वीरेनको क्रान्तिकारी समूहको विजय भएको हेर्न चाहन्छे । अतः अनपढ भएर पनि हिमाले वर्गीय चेतना भएका महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । हिमा वीरेनको क्रान्तिलाई सफल बनाउन आफ्नो तर्फबाट सक्दो सहयोगमा जुटेकी चरित्र हो भन्ने कुरा निम्नलिखित कथांशबाट प्रस्ट भएको छ :

‘ऊ हाम्रो घर मात्रै जोगिन सक्ला ?’ ऊ अझै गम्भीर भई । उसको चिन्ताले म अझै छक्क परें । हुन त वीरेनलाई समर्थन गर्ने घरहरू हाम्रो गाउँमा धेरै थिए तर उसको सेल्टरबारे कसैसँग सरसल्लाह भएको थिएन । . . . मैले दुई-तीन ठाउँमा बन्दोबस्त मिलाएकी छु । कसैले चाल पाउँदैनन् । आवश्यक नपर्दासम्म तपाईंलाई पनि त्यो भन्न राम्रो हुँदैन ।’ गर्वसाथ उसले भनी (७५-७६) ।

यहाँ हिमाले आफ्नो श्रीमान् बट्टीप्रसादसँग वीरेनको सुरक्षा सम्बन्धमा सचेत रहनुपर्ने मनसाय प्रकट गरेकी छ । उसले क्रान्ति र छापामारहरूको सफलताको लागि चिन्ता र चासो राखेको देखिन्छ । हिमा अनपढ भए पनि साहसी, कर्मशील र क्रान्तिको विषयमा सकारात्मक चिन्तन गर्ने महिलाका रूपमा चिनिएकी छ । यहाँ हिमा लैङ्गिक रूपमा सशक्त जिम्मेवारी वहन गर्ने तथा गोपनीयतामा समेत सचेत रहने पात्र हो भन्ने कुरा प्रस्ट छ । अतः हिमाले वर्गीय तथा लिङ्गीय उत्थान चाहने, समतामूलक समाज निर्माणको दृढ आकाङ्क्षा राखेका महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । हिमाको गोपनीयताको पक्षमा श्रीमान् बट्टीप्रसादको शङ्कालु विचारको प्रतिरोध ऊ आफैले यसरी गरेकी छ : “आखिर तपाईं पुरुष नै पर्नुभयो, स्वास्नीमाथि त्यति सजिलै विश्वास नगर्ने . . . लौ सुन्नुहोस् . . .’ हल्का ढङ्गले रिसाउँदै उसले ठाउँबारे जानकारी दिई (७६) ।”

प्रस्तुत कथांशमा हिमामा लैङ्गिक सशक्तीकरणको चेतना बढ्दै गएको कुरा बुझिन्छ । हिमामा श्रीमान् बट्टीले आफ्नो कामप्रति विश्वास नगरेको आभास भएको छ । हिमाले यहाँ

बद्रीको लैङ्गिक विभेदकारी शङ्कालु प्रवृत्तिको हल्का प्रतिरोध गरेकी छ । महिलाहरूमा कमजोरीको पाटो कोट्याउने पुरुषवादी पूर्वाग्रही सोंचबाट मुक्त हुने कुरामा उसले चेतावनी दिएकी छ । यसका साथै उसले लैङ्गिक भूमिका कायम गर्ने परम्पराबाट माथि उठेर महिलाहरूको भूमिकाप्रति शङ्का नगर्न आग्रह गरेकी छ । महिलाहरूले पनि पुरुषसरह ज्ञान र बुद्धि लगाएर सफल कार्य सम्पन्न गर्न सक्दछन् भन्ने कुराको उदाहरण बनेकी हिमाले व्यवहारिक ज्ञानबाट परिपक्व भएका महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकीछ ।

वीरेन प्रगतिशील समाज निर्माणका लागि क्रान्तिमा हिँडेको युवा हो । ऊ पितृसत्तात्मक विभेदकारी संस्कारको अन्त्य गर्न समतामूलक सामाज निर्माणको बाटोमा लागेको पुरुष पात्र हो । घर परिवार छाडेर युद्धमा होमिएको वीरेन लैङ्गिक उत्थानका लागि पनि सक्रिय रहेको छ । वीरेन घर परिवारका सुख दुःखमा ध्यान दिने (७५), श्रीमती र छोराछोरीको माया अनि जिम्मेवारी हृदयमा राखेर सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनका लागि क्रान्ति गर्ने चरित्र हो । वीरेनको प्रतिनिधित्वबाट महिलाको सहयोग र साथ नै पुरुषको सफलताको बाटो भएको यथार्थ प्रकट भएको बुझिन्छ । वीरेनमा नारीको सम्मान गर्ने स्वभाव रहेको छ । उसले हिमा र उसको परिवारबाट यथेष्ट सहयोग पाएको छ । सेल्टरको बन्दोवस्त मिलाउने मात्र नभई खानपानमा समेत उसले उनीहरूबाट राम्रो सहयोग पाएको कुरा कथाको यस अंशबाट प्रस्ट भएको छ : “यसरी बोझ बनेर खान र बस्न मलाई धेरै अप्ठ्यारो लाग्छ ।’ वीरेनले खाँदाखाँदै प्रतिक्रिया जनायो । प्रस्टै थियो, विशेष भोजनमा ऊ खुसी थिएन (७२) ।”

यहाँ वीरेनले हिमासँग आफ्नो लागि धेरै दुःख र खर्च नगर्न आग्रह गरेको छ । नारीमुक्तिको लागि लड्ने वीरेनले हिमाको काममा पनि सहयोग गर्ने गर्दछ । वीरेनको काममा लैङ्गिक भूमिका छुट्याउने स्वभाव छैन (७३) । अतः वीरेनले समाजमा प्रचलित लैङ्गिक विभेदकारी कुसंस्कारहरूको अन्त्य चाहने युवाहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

प्रस्तुत कथामा पितृसत्तात्मक मूल्य मान्यताहरूबाट पूर्णतः मुक्त हुन नसकेको बद्रीप्रसादको प्रतिनिधित्वबाट प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको छ । परम्पराप्रति कुनै गुनासो नगरी लैङ्गिक विभेदकारी भूमिका निभाउनुलाई सहज मानेकी हिमाको प्रतिनिधित्वले सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको छ । यसैगरी लैङ्गिक समतामूलक समाज

निर्माणका लागि क्रान्तिमा होमिएको छापामार वीरेनको प्रतिनिधित्वबाट यहाँ विरोधजन्य अर्थको उत्पादन भएको छ ।

(छ) छेलिएको मोर्चा

‘छेलिएका मोर्चा’ कथा सहिदको सालिक कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित छ । सरलाको प्रतिनिधित्वबाट यहाँको लैङ्गिक अवस्थितिबारे बुझ्न सकिन्छ । सरला जनयुद्धका समयमा श्रीमान् र छोराहरू गुमाएका पीडित एकल महिलाहरूको प्रतिनिधि चरित्र हो । ऊ सामान्य साक्षर महिला हो । परिवारमा उसको लैङ्गिक सम्बन्ध एक श्रीमती र आमाको रहेको बुझिन्छ । श्रीमान् मोहनसिंहको काममा निकै सहयोग गर्ने एक आदर्श श्रीमतीको चरित्र सरलामा पाइन्छ । श्रीमान्को कामको कदर गर्दै उसको सहयोगमा तत्पर रहने सरला लैङ्गिक शोषणमा परेको कुरा प्रस्तुत कथाशबाट पुष्टि भएको छ : “कति पर भित्तामा पुऱ्याउनुहुन्छ कुरालाई ? त्यसो त मैले कहाँ भनेकी छु र ? अलिकति बोझ बढी भयो कि भन्ने मात्र न कुरा हो । मेडम खुसीसाथ पतिको भनाइमा पूर्ण रूपमा एकाकार हुन्थिन् (६५) ।”

यहाँ श्रीमान्को दुःख र सहयोगको मूल्य कहिले कसले बुझ्ने होला भन्ने सरलाको जिज्ञासाको प्रतिउत्तरमा मोहनसिंहले सरलाको चासोको उपेक्षा गरेको छ । मोहनसिंहले महिलाको भूमिकाको अवमूल्यन गर्ने पुरुषहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । अनपेक्षित रूपमा श्रीमान्बाट ‘हामी सक्दैनौं भन्ने हो भने भोलिदेखि यहाँ कोही पनि आउँदैनन् । के तिमी त्यसो भन्न सक्छ्यौ (६५) ?” भन्ने प्रश्न आएपछि यहाँ सरलाले मोहनसिंहसँग हल्का गुनासो गरेकी छ । यहाँनिर सरलाको लैङ्गिक चेतनाको झिल्लो बलेको देखिन्छ । सरलाको अन्तर्धमा लैङ्गिक चेतनाको झिल्लो देखिए तापनि त्यसको विकसित रूपलाई उसले पछ्याउन सकेकी छैन । महिलालाई अनुत्पादक काममा लगाउने र मिहिनेतको जस पनि नदिने परम्परागत मूल्य मान्यतालाई सरलाले स्वीकार गरेकी छ । सरलाले महिलालाई दोस्रो दर्जाको नागरिक ठानी आफ्नो मेलो खुरुखुरु गर्ने महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । श्रीमान् र जेठो छोरोको मृत्युपछि एक्लो जीवन काटेर बसेकी सरलाले बेपत्ता पारिएको कान्छो छोराको वियोग पनि सहेकी छ । आफू विषम परिस्थितिमा हुँदा पहिला सहयोग मागेर अघि बढेका नेता र कार्यकर्ताले पनि आफ्नो परिवारको योगदान बिसिएकीमा सरला खिन्न भएकी छ । अतः सरला सहिद परिवारका उपेक्षित महिलाहरूकी प्रतिनिधि चरित्र हो ।

प्रस्तुत कथामा पुरुषप्रधान विचारधाराको प्रभुत्व रहेको छ । पितृसत्तामक ज्ञान र शक्तिको वर्चस्वकारी परिवेशमा मोहनसिंहको प्रतिनिधित्वबाट यहाँ प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको छ । परम्परागत लैङ्गिक भूमिकाको अनुसरण गरी श्रीमान्को सहारा बन्नुमा कुनै गुनासो नराख्ने सरलाको प्रतिनिधित्वबाट सहमतीय अर्थको उत्पादन भएको छ । लैङ्गिक चेतनाका सम्बन्धमा मोहनसिंहको बेवास्ता र सरलाको उदासीनताबाट स्वयम् सरला लैङ्गिक शोषणमा परेकी छ ।

(ज) आखिरी बाटो

सहिदको सालिक कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित 'आखिरी बाटो' कथामा कमला, भावना र खिमचन्द्रको लैङ्गिक प्रतिनिधित्व महत्त्वपूर्ण रहेको छ । कमला बालविवाहको सिकार भएर घरजम गर्न बाध्य पारिने समाजका महिलाहरूको प्रतिनिधि चरित्र हो । परम्परागत लैङ्गिक भूमिकाको पूर्ण पालन गर्ने कमला घर परिवारबाट शोषण र उत्पीडनमा परेकी छ । परिवारमा ऊ उपेक्षित श्रीमती र बुहारीको स्थानमा रहेको देखिन्छ । भविष्यमा सुखद जीवन बिताउने आसा गरेर दुःख काट्दै बसेकी कमला श्रीमान्प्रति अटुट विश्वास राख्ने महिला हो । कमला श्रीमान्को कूटनीति, सासू-ससुराको छलकपट तथा पण्डितको कुटिल भाषा सबैबाट अनभिज्ञ रहेकी सोझी महिला हो । ऊ लैङ्गिक चेतनाको बोध नभएकी चरित्र हो । श्रीमान्प्रतिको अन्धविश्वासबाट सौता समेत भित्र्याउने पीडा खेपेकी कमला लैङ्गिक शोषण र उत्पीडनमा परेकी महिला हो । कमलाले भावनासँगको भेटबाट अन्यायको बदला लिन साहस बटुल्ने महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेको कुरा प्रस्तुत कथांशबाट प्रस्ट भएको छ : "हिँड्दै र प्रशिक्षित हुँदै जाँदा अब कमलामा अरुलाई कुरा बुझाउन सक्ने क्षमताको पनि विकास हुन थाल्यो । उसको विकास देखेर सबै साथीहरू खुसी थिए र हरतरहले सघाइरहेका थिए । हिँड्दा-हिँड्दै उसले पढ्न र लेख्न पनि सिकी । ऊ युद्धमा सामेल भई (७३) ।"

यहाँ कमलाले क्रान्ति र महिला मुक्तिका विषयमा गम्भीर चिन्तन गर्ने महिलाको पहिचान बनाएकी छ । भावनाको उत्प्रेरणाबाट उसमा लैङ्गिक चेतनाको विकास हुन थालेको देखिन्छ । कमलाले अन्यायका विरुद्ध जाइलाग्ने, महिला हक अधिकारबारे सचेत रहने तथा युद्धमा समेत होमिने साहसी महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । कमलाले आफ्नो श्रीमान् र सौतालाई दिएको प्रस्तुत चुनौतीपूर्ण कथांशबाट उसको लैङ्गिक अवस्थिति बोध हुन्छ : "कमलाले फेरि भन्न थाली - 'म पोइल गएको भनी मेरा श्रीमान् र सौताले

हल्ला चलाए र मेरो चरित्र हत्या गरे । म पोइल गएको भए अर्को पोइ देखाउन म उनीहरूलाई चुनौती दिन्छु' (७६) ।”

यहाँ कमलाले आफ्नो चरित्रमाथि औंला उठाउने अत्याचारी श्रीमान् र सौताको दुर्व्यवहारको प्रतिरोध गरेकी छ । उनीहरूप्रति सङ्केतित यो चुनौतीपूर्ण प्रतिरोधी आवाजमार्फत उसले समाजमा व्याप्त पितृसत्तात्मक वर्चस्वको विद्रोह गरेकी छ । कमलाले आफूमाथि खिमचन्द्रले गरेको लैङ्गिक शोषण र उत्पीडनको बदलास्वरूप उसबाट क्षतिपूर्ति लिएकी छ । खिमचन्द्रलाई सजायको घेराभित्र पार्ने कमलाले पितृसत्तात्मक अहङ्कारको अन्त्यका लागि लड्ने पीडित तथा विद्रोही महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ ।

भावनाले महिलामुक्तिका लागि क्रियाशील रहेका सचेत राजनीतिक महिला कार्यकर्ताको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । उसले अन्यायमा परेकी कमलालाई उकास्नमा ठूलो योगदान दिएकी छ । भावना “हजारौं महिला छन्, तिमीजस्तै अन्यायमा परेका । ती सबैलाई सङ्गठित गरी विद्रोह गरेर मात्र हामीले अन्यायको बदला लिन सक्छौं (७३)” भनेर कमलालाई विद्रोहका लागि उत्प्रेरित गर्ने पात्र हो । भावनाले आफ्नो विवेकपूर्ण सक्रियताबाट कमलाको हक अधिकार फर्काएकी छ । ऊ पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुष हैकम जमाएको खिमचन्द्रलाई दण्ड सजायको घेराभित्र पार्ने साहसी महिला प्रतिनिधि हो । महिलाहरूको स्वार्थ, अज्ञानता, कमजोरी र हीनताग्रन्थिका कारण पनि समाजमा महिलाको इज्जत नभएको तथा लैङ्गिक शोषणको स्थिति रहेको विचार भावनाले प्रस्तुत गरेकी छ । भावनाको प्रतिनिधित्वबाट लैङ्गिक समतामूलक समाज निर्माणका लागि महिलाहरू स्वयम् सशक्त र चेतनशील हुनुपर्छ भन्ने कुरा बोध भएको छ । प्रस्तुत कथांशबाट यो कुरा पुष्टि भएको छ : “तिमी त महिला । महिलाको वेदना बुझ्नु पर्ने । अब अन्याय गर्न अधि सरेकी छ्यौ । अब तिमीलाई कमलालाई जस्तो निकालेर लोग्नेले तेस्रो स्वास्नी ल्याए भने तिमीले के गर्ने थियौ? अलिकति आक्रोशित स्वरमा भावनाले करुणालाई दपेटी (७५) ।”

यहाँ भावनाले खिमचन्द्रकी कान्छी श्रीमती करुणालाई महिलाको मर्म नबुझ्ने अज्ञानी र स्वार्थी चरित्रका रूपमा चिनाएकी छ । कमलाको प्रतिकारमा उत्रिएकी करुणाप्रति भावनाले आक्रोश पोखेकी छ । खिमचन्द्रको पुरुष अहम्को सिकार हुन सक्नेतर्फ सङ्केत गर्दै उसलाई उन्मत्त नहुन चेतावनी दिएकी छ । यसका साथै भावनाले महिलाको वेदना महिलाले नै बुझ्नुपर्छ भन्दै करुणामा लैङ्गिक चेतनाको प्रसार पनि गरेकी छ । भावना गाउँ

समाजबाट नै खिमचन्द्रलाई दण्डित गर्ने महिला हो । उसले पितृसत्तात्मक लैङ्गिक विभेदकारी सामन्ती कुसंस्कारको अन्त्य चाहने महिलाशक्तिको प्रतिनिधित्व गरेकी छ ।

कमलाको श्रीमान् खिमचन्द्र अहङ्कारी पुरुष चरित्र हो । ऊ श्रीमतीलाई धोका दिने स्वार्थी श्रीमान् हो । खिमचन्द्र र कमलाका बीचको लैङ्गिक सम्बन्ध उत्पीडक र उत्पीडितकारूपमा रहेको देखिन्छ । उसले महिलालाई कमजोर र दोस्रो दर्जाको नागरिक ठानेको छ । खिमचन्द्रले महिलालाई हेप्ने, अपमान गर्ने र लैङ्गिक शोषण गर्ने सङ्कुचित तथा अपराधिक मानसिकताका पुरुषहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । खिमचन्द्र महिला (श्रीमती) को सम्मान नगर्ने तथा उसको बेइज्जत गर्ने बदमास पुरुष हो । ऊ पुरुषप्रधान समाजको शोषक सामन्ती पुरुषहरूको प्रतिनिधि चरित्र हो ।

प्रस्तुत कथामा खिमचन्द्रको प्रतिनिधित्वबाट प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको छ । खिमचन्द्रको पुरुष अहङ्कारी प्रवृत्तिबाट श्रीमती कमला लैङ्गिक उत्पीडन र शोषणमा परेकी छ । माइतघरमा आश्रय लिएको अवस्थासम्मकी चरित्र कमलाको प्रतिनिधित्वबाट सहमतीय अर्थको अवस्था रहेको बुझिन्छ । यसबेला लैङ्गिक चेतनाविहीन कमलाले श्रीमान्बाट उपेक्षित अवस्थालाई आफ्नो नियति ठानेकी छ । राजनीतिक कार्यकर्ता भावना र उसको सम्पर्कमा आएकी कमलाको प्रतिरोधी प्रतिनिधित्वबाट चाहिं विरोधजन्य अर्थको उत्पादन भएको छ । महिला सशक्तीकरण र मुक्तिका लागि पितृसत्तात्मक लैङ्गिक विभेदकारी घटनाको कारवाहीमा जुट्ने उनीहरूको विद्रोही चरित्र प्रतिरोधी रहेको पाइन्छ ।

४.३ निष्कर्ष

विशेषतः वर्गीय दृष्टिकोणबाट लेखिएका ढकालका कथामा लैङ्गिक पक्षको पनि वकालत गरिएको पाइन्छ । लैङ्गिक पहिचान र प्रतिनिधित्वका आधारमा ढकालका कथाको अध्ययन विश्लेषण गदा यहाँ पुरुष वर्गलाई प्रभुत्वशाली पहिचान दिइएको छ भने महिला वर्ग अधीनस्थ पहिचानमा रहेका छन् । यी कथाहरूमा महिलाको स्थिति एकदमै नाजुक देखिन्छ । महिलालाई दाइजोसँग तौलेर, लैङ्गिक भूमिका निर्धारण गरेर, अन्धविश्वासी एवम् आत्मविश्वासविहीन ठानेर तथाकमजोर एवम् आश्रित वर्गमा राखेर उनीहरूको उपेक्षा गरिएको विषयवस्तु कथामा पाइन्छ । पितृसत्तात्मक लैङ्गिक विभेदकारी मान्यताबाट ग्रसित महिला पनि महिलाको प्रगतिको बाधक बन्ने यथार्थ 'चङ्खमान' र 'कुलीन घर'

जस्ता कथामा अभिव्यक्त भएको छ । महिलालाई दोस्रो दर्जामा राख्ने परम्परागत परिवेशमा सिर्जित यी कथाहरूमा पितृसत्तावादलाई सामान्य तथा सहज ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । महिलामैत्री विचार र व्यवहारको प्रस्तुतिलाई महत्त्व नदिइएका यी कथाहरूमा महिलाहरूले लैङ्गिक रूपमा निम्न एवम् उपेक्षित वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । 'कुलीन घर' कथाकी सावित्रीजस्ती पितृसत्ताको शिकार भएकी महिला अनि 'आखिरी बाटो' कथाका भावना र कमलाजस्ता वर्गीय तथा लिङ्गीय चेतना भएका सक्षम महिला चरित्रहरूको विधान गरिएका यी कथाबाट लैङ्गिक चेतनाको महत्त्वमाथि प्रकाश पारिएको छ । यसर्थ घनश्याम ढकालका कथामा लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको प्रस्तुतिका सन्दर्भमा पनि वर्गीय पक्षको प्रभाव परेको पाइन्छ । महिलामाथि हुने उत्पीडन, पितृसत्तात्मक आर्थिक सामाजिक सन्दर्भ र वर्गीय विभेदका कारण महिलाहरू कसरी शोषित छन् भन्ने कुरालाई देखाउँदै उनले महिलाको प्रतिरोधी सञ्चेतनालाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् ।

पाँचौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको पहिलो परिच्छेद शोध परिचयसँग सम्बन्धित छ । शोध परिचयमा सिङ्गो शोधको परिचयात्मक जानकारी गराइएको छ । समस्या कथनअन्तर्गत शोध समस्याहरू प्रस्तुत गरी तिनको समाधानात्मक बाटो उद्देश्य खण्डमा उल्लेख गरिएको छ । पूर्वकार्यको समीक्षाअन्तर्गत पहिचान र प्रतिनिधित्व सम्बन्धी भएका पूर्वाध्ययनहरूको समीक्षात्मक विश्लेषण गरिएको छ । यी अध्ययनहरूमा भएका जानकारीहरूको मनन गर्दै अपुग कुराहरूको पूर्ति गर्ने प्रयत्न यस शोधमा गरिएको छ । शोध विषयमा नवज्ञानको प्रतिपादन हुने भएकाले यस शोधको महत्त्वलाई शोधको औचित्य अन्तर्गत प्रस्ट पारिएको छ । यसैगरी शोधकार्यलाई विशिष्ट र वस्तुनिष्ठ बनाउनका लागि शोधकार्यको सीमाङ्कन गरिएको छ । शोधविधि अन्तर्गत शोध अध्ययन कार्यका लागि आवश्यक उपकरणहरू सामग्री सङ्कलन विधि, सैद्धान्तिक पर्याधार र सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण विधिको सम्बन्धमा प्रकाश पारिएको छ । शोधको ढाँचाअन्तर्गत प्रस्तुत शोधको समग्र रूपरेखालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधको दोस्रो परिच्छेदमा घनश्याम ढकालका कथामा वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वसम्बन्धी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका बारेमा सङ्क्षिप्त सन्दर्भ जोडेर वर्गीय विषयवस्तुको प्रखरता रहेका कथाहरूको विश्लेषण गरिएको छ । ढकालका कथाहरूमा वर्गीय दृष्टिकोणको चित्रण गरिएको पाइन्छ । यी कथामा उच्चवर्गीय शक्तिसम्बन्धको बलियो पकड रहेको छ । उच्चवर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्व गर्ने चरित्रहरूको ज्ञान र शक्तिको घेराभित्र निम्न वर्ग परेका छन् । निम्नवर्गीय समुदाय उच्चवर्गीय सामन्ती शासनको अधीनस्थ बनेका छन् । राजनीतिक सेरोफोरीभित्र वर्गीय विषयवस्तुलाई महत्त्व दिइएका यी कथाहरूमा निम्नवर्गीय चरित्रहरू अपहेलित भएका छन् । उच्चवर्गीय, अत्याचारी र सामन्ती व्यवहार सहन बाध्य भएका निम्नवर्गीय चरित्रहरूमा सामन्ती समाजका विरुद्धको प्रतिरोधी आवाजको अलि कमी

भएको देखिन्छ । वर्गीय चेतनालाई व्यवहारमा उतार्न प्रयत्नरत प्रतापसिंह, पदम, आनन्द, विशाखा र विकासजस्ता पात्रहरूले कथामा उच्चवर्गीय वर्चस्वका विरुद्ध प्रतिरोधी आवाज उठाएका छन् । यो सराहनीय पक्ष हो । अतः यस परिच्छेदमा उच्चवर्गबाट निम्न वर्ग शासित भएका हुनाले कथामा उच्चवर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वबाट प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको छ । साथै वर्गीय उत्थानका लागि सशक्त प्रतिरोधको पर्याप्त प्रयासको खाँचो रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधको तेस्रो परिच्छेदमा ढकाका कथामा जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वसम्बन्धी सामान्य सन्दर्भ जोड्दै शोध विषयान्तर्गत रही जातीय दृष्टिकोणबाट छनोटमा परेका कथाको विश्लेषण गरिएको छ । उल्लिखित कथाहरूमा ब्राह्मण, जनजाति र शूद्र जातका चरित्रहरूको संयोजन गरिएको पाइन्छ । ब्राह्मण समुदायका चरित्रहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्व अगाडि रहेको छ । यसर्थ कथामा उच्चजातीय प्रभुत्व स्थापित भएको पाइन्छ । यहाँ निम्नजातीय पात्रहरू ब्राह्मणवादको सिकार भएका छन् । उनीहरू ब्राह्मणवादी विचारधाराबाट शासित छन् र उपेक्षित छन् । सांस्कृतिक परम्पराबाट कथित उच्चजातका पात्रले निम्न जातका पात्रहरूलाई सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक तहबाट आफ्नो अधीनमा राखेका छन् । ब्राह्मणवादी शासनको अन्त्यको शुभारम्भ गर्ने 'आजको महाभारत' कथाका पुष्कर र लताजस्ता पात्रहरूको जातीय विद्रोहको कदम उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ । जातीय विभेदको अन्त्य गरी समतामूलक समाज निर्माण गर्न निम्नजातका मानिसहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्वलाई मूलधारमा ल्याउनु आवश्यक छ भन्ने निष्कर्ष सहितको चेतना प्रवाह गरिएका कथाहरूको विश्लेषण यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधको चौथो परिच्छेदमा ढकालका कथामा लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका सम्बन्धमा अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा लिङ्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वसम्बन्धी सङ्क्षिप्त सन्दर्भ जोड्दै अध्ययनका लागि चयन गरिएका कथाहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यी कथाहरूमा पुरुषको स्थान उच्च देखाइएको छ । महिलाहरू परम्परागत पितृसत्तात्मक मान्यताको अधीनमा रहेका छन् । घर व्यवहारको काममा सीमित रहनु, पुरुषसँग आश्रित हुनु तथा आफूलाई पुरुषभन्दा तल्लो स्थानमा राख्नु जस्ता कुराहरू कथामा चित्रित महिला पात्रहरूले सहज रूपमा लिएका छन् । सावित्री र दीपाजस्ता

चरित्रहरूले लैङ्गिक उत्पीडनमा परेका छन् । यसैगरी तुलसा र हिमाजस्ता चरित्रहरूले पुरुष बराबरी काम गरेर पनि चुलोचौकोलाई आफ्नो निजी व्यवहारसरह सहज रूपमा लिने गर्दछन् । भावना र कमलाजस्ता चरित्रहरूले चाहिँ वर्गीय पक्षलाई महत्त्व दिँदै लैङ्गिक चेतनाको वकालत गरेका छन् । यी कथाहरूमा चेलीबेटी बेचखिनमा संलग्न चङ्खमानजस्ता अपराधी र अनन्तजस्ता लिङ्गीय सहिष्णुताको भाव राख्ने चरित्रहरूको संयोजन गरी लैङ्गिक रूपमा सीमान्तीयतामा परेका महिला वर्गको सशक्तीकरणका लागि आह्वान गरिएको छ । पितृसत्तात्मक विचारधाराबाट ग्रसित सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशमा पुरुषहरूको उच्च पहिचान र प्रतिनिधित्वबाट प्रभुत्वशाली अर्थको उत्पादन भएको निष्कर्ष यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधको पाँचौँ परिच्छेदमा शोधको सारांश तथा निष्कर्ष दिइएको छ । सारांश अन्तर्गत शोधको परिच्छेदगत सारांश उल्लेख गरिएको छ । निष्कर्ष अन्तर्गत शोध प्रश्नमा आधारित भई यस अध्ययन कार्यबाट प्राप्त निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

घनश्याम ढकालका कथामा पहिचान र प्रतिनिधित्व विषयक यस शोधकार्यमा प्रस्तुत शोध प्रश्नमा आधारित भई अध्ययनविश्लेषण गर्दा प्राप्त हुन आएको निष्कर्षलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

घनश्याम ढकालका कथामा वर्गीय विषयवस्तुलाई कथा रचनाको आधार बनाइएको पाइन्छ । उनले आफ्ना कथामा वर्गीय विभेदकारी व्यवहारलाई निरुत्साहित गर्दै समतामूलक समाजको स्थापना गर्नुलाई मूल कथ्य बनाएका छन् । पञ्चायतकालीन निरङ्कुश व्यवस्थादेखिको सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशमा सिर्जना गरिएका उनका कथाहरूमा निम्नवर्गीय पात्रहरूप्रतिको सहानुभूति तथा उनीहरूलाई जागरूक बनाउने जागृति दुवै पक्षको प्रस्तुति पाइन्छ । २०४६-२०६६ सम्मको राजनीतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवेशमा सिर्जित घनश्याम ढकालका कथाहरूमा उच्चवर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको वर्चस्व रहेको छ । उनका कथामा उच्चवर्गीय प्रभुत्वशाली शक्तिसम्बन्धिभिन्न निम्नवर्गीय समुदाय शासित भएका छन् । तत्कालीन सामाजिक सांस्कृतिक व्यवहारमा निम्नवर्गको कुनै पहुँच नरहेको अवस्था कथामा चित्रण गरिएको छ । उनीहरू त्यहाँ पहिचानहीन अवस्थामा

बाँचेका छन् । ढकालका कथामा उच्चवर्गको प्रभुत्वशाली अर्थ ग्रहण गर्न बाध्य पारिएका निम्नवर्गीयचरित्रहरूमा प्रतिरोधको भावना जागृत भए पनि उनीहरूले त्यसलाई मूर्त रूप दिन सकेका छैनन् । आजको महाभारत (२०५५) सङ्ग्रहदेखिका कथाहरूमा भने वर्गीय चेतनाको प्रबलता देखिएको छ । तत्कालीन बदलिँदो राजनीतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवेशमा रचिएका उनका पछिल्लो चरणका कथाहरूमा तुलनात्मक रूपमा प्रगतिवादी चिन्तनको राम्रो प्रस्तुति पाइन्छ । यी कथाहरूमा संयोजित चरित्रहरू वर्गीय रूपमा अलि सचेत रहेका छन् । उनीहरूले वर्गीय हितका लागि आवाज उठाएका छन् । यस्ता सचेत उदीयमान युवा पुस्ताको चारित्रिक संयोजन गरेर ढकालले निम्नवर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वलाई मूलधारमा ल्याउने वैचारिक पक्ष कथामा अभिव्यक्त गरेका छन् । वर्गीय उत्थानका लागि तत्कालीन राज्य व्यवस्था र शासन शैलीतर्फ ध्यान दिँदै लक्ष्यमा बढेको सीमान्तवर्गीय प्रतिरोधी आवाजको उपलब्धीमूलक भाव पनि उनका यतिबेलाका कथामा पाइन्छ । यसर्थ वर्गीय विभेदकारी सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाको परिवर्तन गर्नुपर्ने चेतनामूलक सन्देश प्रवाह गर्नु ढकालका कथाको सबल पक्ष रहेको छ ।

वर्गीय विषयवस्तुलाई प्रधानता दिइएका ढकालका कथाहरूमा जातीय पक्षको छनक पनि पाइन्छ । ढकाल प्रगतिवादी विचारधाराका स्रष्टा भएका हुनाले उनका कथामा जातीय सन्दर्भलाई स्थान नदिइनु स्वाभाविक देखिन्छ । जातीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका आधारमा विश्लेषण गरिएका उनका कथाहरू अत्यन्त न्यून सङ्ख्यामा रहेका छन् । राजनीतिक परिवेश विधान गरिएका यी कथाहरूमा जातजाति, छुवाछुत तथा धार्मिक परम्पराको विषयवस्तु उठान गर्दै अन्ततः वर्गीय पक्षलाई नै बढी महत्त्व दिइएको पनि पाइन्छ । जातीय पक्षको सन्दर्भ जोडिएका उनका कथाहरूमा परम्परागत सांस्कृतिक प्रचलनमा रहेको हिन्दु वर्णाश्रम व्यवस्था अनुसार कथित उच्चजातीय समुदायको प्रभुत्वशाली पहिचान र प्रतिनिधित्व रहेको देखिन्छ । निम्नजातीय समुदाय उनीहरूबाट अधीनस्थ भएका छन् । उनका कथामा ब्राह्मण जातिको प्रभुत्व रहेको छ भने दलित जाति र जनजातिहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्व अधीनस्थ अवस्थामा रहेको देखिन्छ । तत्कालीन सामाजिक सांस्कृतिक संरचनामा निम्नजातीय कहलाइएका सीमान्तिकृत समुदायले उच्चजातीय प्रभुत्वका विरुद्धमा प्रतिरोध गर्ने आँट र क्षमता देखाउन असमर्थ भएका छन् । यसैगरी उनका कथामा जातीय विषयलाई राजनीतिकरण गरेर सत्तामा पुगी निम्नजातीय तथा निम्नवर्गीय समुदायमाथि शासन गर्ने प्रभुत्वशाली समुदायको तुच्छ व्यवहारको चित्रण पनि गरिएको पाइन्छ

। आजको महाभारत कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित 'एउटा विद्रोह' कथाका पात्रहरू पुष्कर र लताले गरेको जातीय विद्रोहको भूमिका प्रशंसायोग्य रहेको छ । २०५४/०५५ तिर प्रगतिशील मोडतर्फ उन्मुख रहेको सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश अनुकूल ढकालले यी पात्रहरूलाई परम्परागत सामन्ती जातीय व्यवस्थाको प्रतिरोधमा उतारेका छन् । उनले यी कथाहरूमा जातीय समस्या पनि समतामूलक समाज निर्माणको लक्ष्यमा बाधक बन्ने भएकाले बदलिँदो राजनीति, संस्कृति र समाज अनुकूल यसमा फराकिलो दृष्टिकोण बनाएर सकारात्मक निष्कर्षमा पुगनुपर्ने आवश्यकतामाथि जोड दिएका छन् ।

ढकालका कथाहरूमा लिङ्गीय अध्ययन र विश्लेषण गर्दा उनका कथामा पितृसत्तात्मक विचारधाराको प्रभुत्व रहेको देखिन्छ । पुरुषप्रधान सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाका कारण उनका कथामा प्रतिबिम्बित पितृसत्तात्मक विचारधाराको प्रस्तुति सरल र सहज बन्न पुगेको छ । लिङ्गीय अध्ययनका लागि शोधकार्यमा समाविष्ट कथाहरूमा धेरैजसो महिला चरित्रहरू पुरुषमाथि आश्रित रहेका छन् । तत्कालीन सामाजिक सांस्कृतिक संरचना अनुरूप उनीहरूले परम्परागत लैङ्गिक भूमिकालाई सहर्ष स्वीकार गरेका छन् । ढकालका 'चड्खमान' र 'अन्धकार' जस्ता कथाका महिला चरित्रहरूको त पहिचान पनि पुरुषसँग जोडिएको पाइन्छ । उनका यस समय र परिवेशका कथामा पितृसत्तात्मक विचारधाराको प्रभुत्व रहेका कारण महिलाहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्वमा पहुँच पुगेको छैन । यहाँ महिलाहरू एकदमै उपेक्षित पहिचानमा रहेका छन् । यी कथाहरूमा महिलालाई दाइजोसँग तुलना गर्ने तथा कोठीमा बेच्नेजस्ता कुकृत्यबाट उनीहरूको वस्तुकरण गरिने तत्कालीन यथार्थ स्थितिको समेत चित्रण गरिएको छ । आजको महाभारत सङ्ग्रहदेखिका कथाका महिला पात्रहरू भने तुलनात्मक रूपमा निकै सक्रिय र सशक्त देखिन्छन् । सामन्ती परम्पराका विरुद्धमा गरिएको माओवादी जनयुद्धको विद्रोही संस्कृतिबाट प्रभावित तत्कालीन सामाजिक संरचनाका कारण उत्पीडनमा परेका महिला पात्रहरूले वर्गीय मुक्तिमा नै महिला उत्थानको उपाय खोजेको पाइन्छ । ढकालले हिमा, विशाखा, भावना, कमला र तुलसाजस्ता महिला पात्रहरूको माध्यमबाट कथामा यस कुरालाई प्रस्तुत गरेका छन् । यी चरित्रहरू आफू वर्गीय र लिङ्गीय विभेदबाट शासित भए पनि त्यसको प्रतिरोधमा उत्रिएका छन् । उनीहरूमा पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाका कारण महिलाहरू अधीनस्थ अवस्थामा रहनुपरेको यथार्थ बोध गर्नसक्ने सामर्थ्यको विकास भएको पाइन्छ । यसरी ढकालले आफ्ना कथामा लैङ्गिक हिंसा र विभेदकारी व्यवहारको सशक्त प्रतिकारमा सफल भएका भावना र

कमलाजस्ता पात्रहरूको विधान गरेका छन् । यस्ता पात्रहरूको माध्यमबाट उनले लिङ्गीय शोषण र उत्पीडनमा परेका महिला वर्गको पहिचान र प्रतिनिधित्वलाई मूलधारमा ल्याउने चेतनाको प्रवाह गरेका छन् ।

यसप्रकार ढकालका कथाहरूमा वर्गीय, जातीय तथा लिङ्गीय रूपमा कसैले पनि विभेद भोग्नु हुँदैन भन्ने चेतनाको प्रस्तुति पाइन्छ । २०४६-२०६६ को परिवेशमा तत्कालीन सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाबाट प्रभावित उनका कथाहरूमा उच्चवर्गीय, उच्चजातीय र पितृसत्तावादीको प्रभुत्वशाली पहिचान र प्रतिनिधित्व रहेको देखिन्छ । उनका यी कथामा प्रयुक्त प्रतिरोधी चेतना पर्याप्त छैन । तत्कालीन सामाजिक संरचना अनुरूप उनका कथामा प्रतिबिम्बित यो वर्चस्वकारी शक्तिसम्बन्ध यथार्थ पनि बनेको छ । पछिल्लो चरणमा लेखिएका उनका कथाहरूमा चाहिँ बदलिँदो राजनीति, संस्कृति र सामाजिक संरचनाको प्रभाव परेको देखिन्छ । यतिबेलाका उनका कथामा परम्परावादी सामन्ती प्रभुत्वका विरुद्धमा प्रतिरोधी आवाज उठाइएको पनि पाइन्छ । परम्परागत सामन्ती प्रणाली, विभेदकारी वर्ण व्यवस्था र पितृसत्तावादी विचारधाराको निराकरण गरी समतामूलक समाजनिर्माण गर्नुपर्ने चेतना उनका कथामा पाइन्छ । यसका लागि बौद्धिक बुद्धिजीवीहरूको प्रभुत्वशाली सामन्ती भाष्यलाई चिर्नसक्ने जैविक बुद्धिजीवीहरूको भाष्य बलियो हुनु पर्दछ भन्ने भाव उनका कथाबाट व्यक्त भएको छ । ढकालका कथामा नवज्ञानको प्रतिपादन गर्नसक्ने सामर्थ्य राख्ने उदीयमान पुस्ताले वर्गीय, जातीय र लिङ्गीय उत्पीडनमा परेको अधीनस्थ वर्गलाई पहिचान र प्रतिनिधित्वको मूलधारमा ल्याउन सक्रिय भूमिका खेल्नुपर्दछ भन्ने चेतनामूलक आशय अभिव्यक्त गरिएको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अधिकारी, केशवराज, 'परिभाषित आँखाहरू उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन', *अप्रकाशित शोध प्रबन्ध*, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०७० ।
- अधिकारी, कृष्णराज, 'प्रगतिवादी नेपाली कथामा ढकालको योगदान', *घनश्याम ढकाल स्मृतिग्रन्थ*, (२०७५ फागुन), पृ. ५३२-५४५ ।
- अधिकारी, लीलाप्रसाद, 'भरिया र यात्री कथा सङ्ग्रहमा वर्गीय चेतना', *घनश्याम ढकाल स्मृतिग्रन्थ*, (२०७५ फागुन), पृ. ६२०-६२४ ।
- इस्माली, 'घनश्याम ढकालका कथा: एक अवलोकन', *घनश्याम ढकालस्मृतिग्रन्थ*, (२०७५ फागुन), पृ. ५२०-५३१ ।
- उपाध्याय, यदुनन्दन, 'आजको महाभारत कथा सङ्ग्रहमा चरित्र योजना', *गण्डकी सङ्गम* (वर्ष १८, अङ्क १०, २०६९), पृ. २९६-३०७ ।
- उप्रेती, सञ्जीव, *सिद्धान्तका कुरा*, काठमाडौँ: अक्षर क्रियसन्स नेपाल, २०६८ ।
- खरेल, पुण्यप्रसाद, 'वर्गसङ्घर्षको प्रकाशमा आजको महाभारत', *घनश्याम ढकालस्मृतिग्रन्थ*, (२०७५ फागुन), पृ. ५७६-५८१ ।
- गिरी, अमर, 'समालोचना र सौन्दर्य चिन्तनमा घनश्याम ढकाल', *गण्डकी सङ्गम* (वर्ष १८, अङ्क १०, २०६९), पृ. २८-३० ।
- — —, 'सांस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा', *भृकुटी*, (२०७० असार), पृ. १२-४६ ।
- गुरुङ, सुशान्त, 'भूमण्डलीकरण र सांस्कृतिक अध्ययन', *भृकुटी*, (२०७० असार), पृ. १२-४६ ।
- गौतम, देवीप्रसाद, 'कथाकार घनश्याम ढकालका कथाहरूको भावभूमि', *यथार्थवादी नेपालीसमालोचना*, (२०६२ माघ), पृ. ४०२-४१० ।
- ग्राम्ची, अन्तोनियो, सेलेक्सन फ्रम द प्रिजन नोटबुक्स, अनु. विलिन होरे एन्ड जिओफ्रे नोवेल स्मिथ, दिल्ली: ओरिन्ट ब्ल्याक स्वान, २००९ ।
- चैतन्य, 'समकालीन बुर्जुवा दर्शन र सांस्कृतिक अध्ययन', *भृकुटी*, (२०७० असार), (पृ. १४३-१६५ ।

- जि. सी., चुराबहादुर, 'सुम्निमा उपन्यासमा प्रतिनिधित्व, पहिचान र प्रतिरोध',
अप्रकाशितदर्शनाचार्य शोध प्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर, २०७३
।
- ज्ञवाली, विष्णुप्रसाद, 'रमेश विकलका उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन', अप्रकाशितदर्शनाचार्य
शोध प्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर, २०७० ।
- ढकाल, घनश्याम, आजको महाभारत, पोखरा: विजय ढकाल, २०५५ ।
- — —, भरिया र यात्री, पोखरा: वन्दना प्रकाशन, २०४६ ।
- — —, समर्पणको बाटोमा, पोखरा: वन्दना प्रकाशन, २०५१ ।
- — —, सहिदको सालिक, काठमाडौं: विवेक सिर्जनशील प्रा. लि., २०६६ ।
- — —, सहिद मानचित्रमा नपरेको साहिद, पोखरा: वन्दना प्रकाशन, २०४८ ।
- त्रिपाठी, सुधा, 'सहिदका सालिक कथा सङ्ग्रहमा महिला चिन्तन', गण्डकी सङ्गम (वर्ष १८,
अङ्क १०, २०६९), पृ. ३७१-३८७ ।
- थापा, अशोक, 'विचारनिष्ठकथा सङ्ग्रह समर्पणको बाटोमा', घनश्याम ढकालस्मृतिग्रन्थ,
(२०७५ फागुन), पृ. ५११-५१९ ।
- पाण्डे, भवानीप्रसाद, 'सहिद मानचित्रमा नपरेको सहिद कथा सङ्ग्रहको परिचयात्मक
समीक्षा', घनश्याम ढकालस्मृतिग्रन्थ, (२०७५ फागुन), पृ. ५८७-५९८ ।
- पाण्डेय, ताराकान्त, कला साहित्य भूमिका र मूल्याङ्कन, काठमाडौं: चिन्तन प्रकाशन
प्रा.लि., २०५३ ।
- — —, 'संस्कृति, सांस्कृतिक अध्ययन र मार्क्सवाद', भृकुटी, (२०७० असार), पृ. १७३-१९२
।
- बराल, ऋषिराज, 'नवमार्क्सवादी विभ्रमका विरुद्ध', प्रवर्तक, पूर्णाङ्क २, २०६८ ।
- बार्कर, क्रिस, कल्चरल स्टडिज थ्योरी एन्ड प्राक्टिस, लन्डन: सेज पब्लिकेसन, २०१२ ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद, आधुनिक नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक विश्लेषण, काठमाडौं:
भुँडीपुराण प्रकाशन, २०७७ ।
- — —, नेपाली साहित्य पहिचान र प्रतिनिधित्व, काठमाडौं: विवेक सिर्जनशील प्रकाशन
प्रा. लि., २०७० ।
- — —, 'सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्तहरू', भृकुटी, (२०७० असार), पृ. ३३५-
३६४ ।

- — —, *सांस्कृतिक अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*, काठमाडौं: भुँडीपुराण प्रकाशन, २०७७ ।
- लामिछाने, कपिलदेव, 'सहिदको सालिकभित्र द्वन्द्वको दर्द', *गण्डकी सङ्गम* (वर्ष १८, अङ्क १०, २०६९), पृ. २३७-२४४ ।
- विलियम्स, रेमण्ड, *कि वर्ड्स: अ डिक्सनरी अफ कल्चर एन्ड सोसाइटी*, न्युयोर्क: अक्सफोर्ड, १९७६ ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, *शोधविधि*, (तेस्रो संस्क.), ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०७२ ।
- शर्मा, मोहनराज र राजेन्द्र सुवेदी, *समसामयिक साभा कथा*, (सम्पा.), ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०४१ ।
- शर्मा, सीता, 'नारीमुक्तिका दृष्टिले ढकालका कथाहरू', *घनश्याम ढकालस्मृतिग्रन्थ*, (२०७५ फागुन), पृ. ६३८-६४८ ।
- शर्मा, सुकुम, *परिचयका सन्दर्भमा घनश्याम ढकाल*, काठमाडौं: घनश्याम ढकाल सांस्कृतिक प्रतिष्ठान, २०७६ ।
- — —, 'सहिदको सालिकमा घनश्याम ढकाल', *गण्डकी सङ्गम*, (वर्ष १८, अङ्क १०, २०६९), पृ. ३५९-३७० ।
- श्रेष्ठ, तारालाल, *शक्ति, स्रष्टा सवाल्टर्न*, काठमाडौं: डिस्कोर्स पब्लिकेसन, २०६८ ।
- सुवेदी, अभि, 'सांस्कृतिक समालोचनाको विकास', *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना*, सम्पा. राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण प्रसाद गौतम, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०६८ ।
- सुवेदी, राजेन्द्र, *नेपाली समालोचना: परम्परा र प्रवृत्ति*, (दोस्रो संस्क.), काठमाडौं: पाठ्यसामग्री प्रकाशन, २०६८ ।
- हल, स्टुआर्ट, *रिप्रेन्जेन्टेसन: कल्चरल रिप्रेन्जेन्टेसन एन्ड सिग्निफाइड प्राक्टिस*, लन्डन: सेज पब्लिकेसन, १९९७ ।